

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3/4 1936

VIIETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

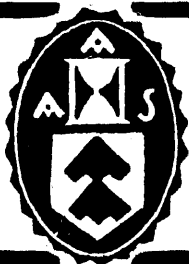
**H. KRUS
PEATOIMETAJA**

**O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TARVEL**

SISU:

	Lk.
Merkantiliistlike pöhimötete rakendamise esimesi katseid Narvas. A. Soom	97
Venemaa Balkani-poliitika Balkani sõdade ajastul (okt. 1912 kuni okt. 1913). H Fischer	115
Austria-Ungari Balkani-poliitika aastail 1912—1913. Marta Sorg- sepp	131
Rootsilisest asutusest Saaremaal. E. Blumfeldt	153
Täiendatud Muinasvarade kaitse seadus. Eerik Laid	164
Ajalookirjandus Eestis 1936. a. O. Liiv	169
Liivimaa õigeusuliste talupoegade rekonversiooni-liikumine 1860-ndail aastail uurimisülesandena. Hans Kruus	180
Varia	184

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

Merkantilistlike pühimõtete rakendamise esimesi katseid Narvas.

Eestimaa linnade XVII sajandi majandusprobleemide vaatlusel paratamatult siin ja seal satume merkantilistliku majandussüsteemi rakendamise katsetele. Linnades, mis seisid toleaegete suurte riiklike majanduskavade tulipunktis, nagu Narva ja Tallinn, sellekohased üritused on seda silmatorkavamad. Merkantilistliku majandusteooria alusel teatavasti esmakordselt tehti laiaulatuslikumalt katset korraldada ja juhtida majanduselu detailselt väljatöötatud ja konsekventselt läbiviidud kava järgi ning määrata pikema aja peale kindlaks majanduselu arengu vorme. Iseloomulik on, et merkantilismi mõjulepääs Euroopas ajalisel langeb kokku isevalitsusliku valitsusviisi väljakujunemisega. Õigusega on öeldud, et selle süsteemi teostamist tuleb vaadelda kui despotismi rakendamist majanduslikul alal. Oli ju merkantilism õieti süsteemi seatud sunnipoliitika.

Rootsis leiame merkantilismi algeid juba Gustav Vasa päevil. Kuid täies ulatuses võidule pääseb ta alles Karl IX ja Gustav II Adolphi ajal, mil merkantilism kuulutati riigi majanduslikuks religiooniks. Merkantiilsüsteemi nurgakiviks siin said 1614. a. kaubanduse ja laevasõidu määrustik ning 1617. a. kaubandusordinants. Nende avaldamise eesmärgiks oli soov sõdade ja majandusliku surutise aegadel vaesestunud Rootsi kaubalinnu aidata jõukusele, mis omakorda oleks riigile võimaldanud neilt vajaduse korral abi saada. Nagu mujalgi Euroopas, kus merkantilism pinda leidnud, sai ka Rootsis väliskaubandus ja tööstus riigivalitsuse erilise toetuse ja hoolitsuse osaliseks, sest eeskätt need alad võimaldasid riigile saavutada aktiivset kaubanduse bilanssi ja väärismetallide sissevoolu kodumaale. Põllunduse eest seevastu hoolitseti vähe. Tööstuse pro-

duktsioonikulude vähendamise sihiga väljaantavate vilja väljaveokeel-
dudega viimase arengut isegi pidurdati.

Suurema tulukuse saavutamiseks peeti vajalikuks teostada kodanike toitumisaia del üldist otstarbekohast tööjaotust. Sellest põhimõttest lähtudes jaotati linnad laokoha- ja sisemaalinnadeks (uppstad) ning esimesed omakorda aktiivse ja passiivse laokoha õigusega linnadeks. Edasi nõuti kaubanduse laialdasel tööväljal üksikasjalist spetsialiseerumist. Kõigepealt eraldati üksteisest suur- ja väikekaubandus. Väikekaubanduse alal omakorda tehti vahet üksikute kaubaartiklite vahel. Käsitöölised pidid vastavalt kutsealadele jagunema tsunftidesse. Iga kodanik võis tegeleda vaid oma kitsa kutsealaga ning mitut liiki kutsete harrastamine tuli valjult ära keelata.

Esimesed Narvat puudutavad merkantilistlikus vaimus väljaantud korraldused on pärit väliskaubanduse alalt. Esimesena mainime 12. oktoobril 1617 avaldatud üleriiklikku kaubandusordinantsi, millega ka Narvale anti aktiivne laokoha õigus, s. t. siinseile kodanikele võimaldati oma laevadega sooritada kaubareise välismaale¹⁾. Merkantilistlikku ilmet kannavad ka sama aasta 28. novembril Narvale ja Ivangorodile antud õigustekirjad, millega naaberlinnade vahel teostati üksikasjaline tegevuse jaotus väliskaubanduse alal²⁾. Kuid vene kaubanduse laokoha küsimuses Rootsi valitsuse seisukohad ilmutasid suurt ebakindlust. Narva kõrval samale õigusele pretendeerisid ka Tallinn ja Neevalinn. Ikka uued ja uued kavad kerkisid päevakorrale, mistõttu pea üks, pea teine mainitud linnadest leidis riigivalitsuse silmis suuremat tähelepanu. Teised Narva lähemad linnad ja alevid — Jama, Koporje ja Rakvere, loomulikult, omasid ainult sisemaalinnade seisukohta, s. t. sealsed kodanikud võisid kaubitseda üheltpoolt oma ümbruskonna aadlike ja talupoegadega ning teisest küljest lähema laokoha linna kodanikega. Isegi Tartu, mis keskajal ja teataval määral veel Rootsi valitsuse algulgi sünnitas Narvale vene kaubanduse alal konkurentsi, pidi tahes-tahtmata leppima sellisama vähe väljapaistva osaga. Kuna aga linnadevahelises tööjaotuse süsteemis leidis selline ebareeglipärasus, et talupoegadele polnud ära keelatud kaubitseda ka laokohalinnadega, siis maakaubanduse pärast Narva sattus teravasse konflikti Jama ja Koporjega. Ja lõpuks ei saa Ivangorodilegi laokoha õiguste andmist vaadelda muuna kui süsteemi rikkumisena. Seega mõningadki n. ö. reaali poliitilised erandite tegemised süsteemis kutsusid kaubanduse keerulises mehhanismis esile häireid ja korratusi.

¹⁾ E. Hildebrand j. t., *Sveriges historia till våra dagar*. VI. Stockholm 1927, lk. 100—101.

²⁾ R. reg. (riigiregistratuur) 1617 RRA (Rootsi Riigiarhiiv). Vt. selle kohta lähemalt: A. Soom, „De ingermanländska städerna och freden i Stolbova 1617.“ *Svio-Estonica* 1936, lk. 34—44.

Aegsasti näeme valitsusvõime Narvas ka katset tegemas kodanikkonna tootumisaladel otstarbekohase ja üksikasjalise spetsialiseerimise läbiviimiseks, et seeläbi, nagu seda uskusid merkantilismi teoreetikud, panna alus linna õitsengule. Teotsedes ühe kitsa kutsealaga, kodanik pidi omandama suurema tööskuse ja huvi oma kutse vastu, mis omakorda tingis tootmiskulude vähenemist. Peale selle teostades kodanike vahel õiglase tööjaotuse, pidi kõigile kodanikele, nii rikastele kui vaestele, jätkuma tööd ja leiba. Vastasel juhul, kus rida kutsealasid koondusid üksikute kätte, võisid ainult üksikud jõuda jõukusele, kuna kodanike enamus, arvestades toitumise piiratusega, jäi vaaseks.

Toitumise alal leiame Narvas XVII sajandi algul eest olukorra, mis kaugeltki ei vastanud riigivalitsuse merkantilistlikele põhimõtetele. Sõjaolukorra ja sellega seoses oleva majandusliku surutise tulemusena tootumisalad sattusid õige suurde korratusse. Lagunes tsunftikorraldus ning kodanike majandusliku eksistentsi aluseks hakkasid, nagu linna ajaloo algpäevilgi, kujunema primitiivsemad tootumisalad, eeskätt põllundus. Puudus sageli isegi kindel vahe kaubanduse ja käsitöö alal. Haarati kergemate ja tulukamate tootumisalade järgi. Sellisteks olid õllepruulimine, viinapõletamine ja kõrtsipidamine. Nende aladega tegelemine juurdus niivõrd kodanikkonnas, et need lõpuks loeti Narvas tähtsamaks linnakodaniku eesõiguseks. Selle õiguse rikkumise vastu XVI sajandi lõpul ja XVII algul võideldi mitte vähema ägeduse ja innuga kui kodanike privileegide rikkumise vastu kaubanduse ja käsitöö alal. Õlle pruulimise ja selle müügi õiguse oli Narva kodanikele kinnitanud Rootsi kuningas Johan III 22. juulil 1585 antud õigustekirja läbi. Järgnevalt leidis pruulimise õigus kinnitamist kuninglikes õigustekirjades aastast 1594, 1607 ja 1617. Kuid seesama privileegidega kaitstud tulukas kutseala kutsuski kõige esmalt toitumise spetsialiseerimise ehk, nagu seda tol korral nimetati, parteerimise või separeerimise küsimuse Narvas päevakorrale.

Toitumise spetsialiseerimise esimestel katsetel kohalikud riigivõimu esindajad toetusid eeltähendatud Rootsi 1617. a. kaubandusordinantsile, Gustav Adolphi korraldusel 1617. a. uuesti väljaantud Rootsi linnaseadusele ja sama linnaseaduse selgituskirjale 1619. a.³⁾ Rootsi linnaseaduse esimese osa 21. ptk. mainib, et ükski ametmees ei või harrastada mitut ametit, samuti ei või ükski kaupmees tegeleda mitme kaubanduse liigiga. Seaduse selgituses lisatakse juurde, et linnade pürjermeistrid ja raed peavad hoolega valvama selle järgi, et käsitöölised ei harrastaks kaubitsemist, ega kaupmehed tegeleks

³⁾ Sverikes Rijkes Stadz Lagh... Stockholm 1617; Stadga och Förklaring öfver Sweriges Stadz Lagh och Städernes privilegier... Stockholm 1619. Ärak. NLA (I. 35).

käsitööga. Igauks pidi rahulduma vaid oma kutsega, et sel alal saavutada paremaid majanduslikke tagajärgi.

Narvas kodanike kutsealadel parema korra loomise võtab kõige esmalt käsile asehaldur Henrik Fleming⁴⁾. Ta avaldab 21. juunil 1622 sundmääruse, milles kõigile kodanikele, kes omasid kindlat elukutset, keelati ära õlut pruulida, viina põletada ning jooke kannuviisi müüa. Kui keegi soovis õlut pruulida oma koduseks tarbeks, siis pidi ta selleks raelt loa hankima. Õlut ei tohtinud ta aga võõrastele kannuviisi müüa. Määruses tähendatakse, et kodanikkonnas olevat korralagedus sellisel määral maad võtnud, et pea igauks tegeleb õlle ja viina valmistamise ning müügiga. Peale selle kodanikel keelati osta müügiks välismaa jooke — veini, mõdu ja õlut. Nende jookide müük edaspidi oli lubatud vaid selleks ettenähtud veinikeldrites. Seevastu kodanikel polnud keelatud osta välismaa jooke oma koduseks tarbeks või müügiks „tükiviisi“, s. t. tünniviisi. Seal samas keelati ka sõjaväelastel ja riigiametnikel õlut ja viina kannuviisi müüa ning muude linnakodaniku kutsetega tegeleda⁵⁾.

On vaevalt usutav, et Flemingi sundmäärus saavutas soovitud tulemusi, pealegi kus määruse väljakuulutaja samal aastal lahkus Narva asehalduri ametist. Uuesti võeti kodanike toitumisalade korraldamine käsile 1626. a. ametisse astunud maapealiku ehk kubeneri Nils Assersson Mannersköldi poolt⁶⁾, seekord juba laiemas ulatuses. Samal aastal Narvas viibides oli Gustav Adolf isiklikult tutvunud siin toitumisaladel valitsevate väärnähetega ning nõudis kiiret olukorra parandamist. Mannersköldile ja Liivimaa sõjakomissar Erik Andersson Tranale Narvas 6. märtsil antud instruksioonis⁷⁾ kuningas käseb eraldada Narvas kodanike toitumisalad, eriti käsitöö, kaubitsemine ja õllemüük. Kaupmeestelt ja käsitöölistel tuli võtta õigus tegeleda kõrvalteenistusena pruulimise, leivakupsetamise ja lihuniku ametiga. Seeasemel tuli seada ametisse kutselised õllepruulijad, pagarid, lihunikud, õllemüüjad, kalamüüjad ja teised ametmehed. Peale selle kuberner pidi väljastpoolt kutsuma linna asuma mitmesuguseid käsitöölisi, kelle järgi Narvas ja ümbruskonnas võiks olla vajadus. Käsitöölisi tuli ühtlasi kaitsta ebaseadusliku võistluse vastu n. n. „vusserdajate“ (Böhhnhasen) poolt. Teisest küljest aga tuli valvata, et hooliga peetaks silmas tsunftiäraage. Kui selliseid kohapeal ei leidu, pidi vastavad šraagid hangitama Tallinnast või Stokholmist. Selle kõige juures kuningas aga pidi konstateerima, et Narva kodanike toitumine siiski veel õige suurel määral baseerub põllupidamisel, mistõttu kästi ette võtta uus ja õiglasem linna põldude jaotus kodanike vahel.

⁴⁾ Oli Narvas asehalduriks a. 1620—1622.

⁵⁾ H. Flemingi sundmäärus 21. VI 1622 Livonica (246) RRA.

⁶⁾ Oli Narva kuberneriks a. 1626—1643.

⁷⁾ Gustav Adolf N. Mannersköldile ja E. Tranale 6. III 1626. R. reg. RRA.

Mannerskõld tõenäoselt kohe ametisse astumise järgi võttis toitumisalade parteerimise Narvas käsile. Vähemalt seati ametisse mõned kutselised pruulijad⁸⁾. Viimaste arv alguses näib olevat 6, kuid hiljemini 2 pruulijat, kodanikud Jacob Wagner ja Hessel, loobusid uuest kutsest. Kuna seega kodanikelt oli ühe hoobiga riisitud nende tulukas ja kõikide Rootsi kuningate poolt 1585. a. peale privileegitud kõrvalteenistus, siis tõusis linnas ärevus õige suureks. Ræale avaldati survet, et ta püüaks saavutada linna vanade privileegide uuesti kehistamist. Nii näemegi raadi sama aasta 10. oktoobril esitavat valitsusvõimudele (tõenäoselt Mannerskõldile) kaebuse uue ordinantsi üle, mille läbi kodanikel õllepruulimine oli keelatud. Ehkki uus kord toitumisalal olevat pandud maksma kodanikkonna ja linna hüvangu huvides, olevat nüüd ilmnenud, kuivõrd raskelt see on tabanud kodanike toitumist. Esiteks olevat jäänud täiesti peatoiduseta kodanike lesed ja orvud, teiseks puuduvat kodanikel võimalus saada söögiõlut oma pere tarvis ja õlleraba karjale. Ametisse seatud pruulijad ehk suudaksid linna küllaldaselt varustada joogi-, mitte aga söögiõllega. Hädakisa linnas olevat nii suur, et selle üle isegi „kivid peaksid halastust tundma“. Seepärast raad palub, et Narva kodanikele „kristlikust kaastundest“ võiks õllepruulimiseõigus alale jätta, mille eest viimased olevat nõus tasuma aktsiisimaksu⁹⁾.

Näib, et Mannerskõld lõpuks jõudiski veendele, et vaesestunud kodanikud tuleb jätta endiste toitumisviiside juurde. Tema poolt paar aastat hiljemini kuningale saadetud kirjas mainitakse, et kuna Narvas on majandusliku viletsuse tõttu väga vähe kodanikke järgi jäänud, siis polevat väljavaateid siin teostada toitumisalade eraldamist. Olevat ainult kaks võimalust — kas jätta linn endisse olukorda või panna siin maksma selline kord, nagu Rootsi ja Soome linnades. Kuberneri teadaanne põhjustas õige kärelda vastuse riigivalitsuselt. Valitsus teadvat palju paremini, mis linna õitsenguks vaja läheb. Toitumisalade jaotamist polevat sugugi võimata teostada, kui vaid need, kellele kohapealne võim on usaldatud, kohusearuult täidaksid oma ülesandeid. Kodanike vähesuse ja vaesuse peapõhjuseks olevatki suur korralagedus toitumisaladel¹⁰⁾.

Seega oli riigivalitsuse kõikumatu seisukoht Mannerskõldile teada ja tal ei jäänud muud üle, kui kodanike vastupanu oma ametivõimu abil murda. Kas ta kohe lähemal aastail sellekohaseid samme astus, pole teada. Kuid 1635. a., olles Kristiina eestkostevalitsuselt uue korralduse saanud, võttis ta asja energiliselt käsile,

⁸⁾ Sama aasta juulikuul seati Narvas ametisse ka eriline maitseainete kraamkauba kaupmees, kusjuures viimane sai ühtlasi ainuõiguse selle kutseala peale. Narva rae kontsept 25. VII 1627 NLA.

⁹⁾ Narva pm. ja raad N. Mannerskõldile (?) 10. X 1626 (kontsept) (I. 89) NLA.

¹⁰⁾ G. Adolf N. Mannerskõldile 14. I 1629. R. reg. 1629 RRA.

viies selle kiires korras läbi. Paistab, et saadud korralduse osa punkte olid kodanikele vastuvõetavad. Ainult pruulimisõiguse äravõtmise ja 6—7 kutselise pruulija ja viinapõletaja ametisse seadmisega ei suudetud kuidagi leppida, kuna väideti, et linnaelanike vähesuse tõttu polevat käsitöölistel võimalik end üksi oma käsitööga elatada. Edaspidistest arutlustest, mis uus korraldus esile kutsus, nähtub, et Mannersköldil õnnestus saada raelt ja kodanikkonnalt nõusolek valitsuse korralduse maksmapanekuks. Milliste abinõudega see sündis, nähtub Mannersköldi poolt hiljemini poetatud märkusest, et ta uue ordinantsi kehistanud sunnikorras.

Ei möödunud aga palju aega, kui kodanikkonnas tekkis vihatud ja n. ö. väevõimuga kehtima pandud ordinantsi vastu suur pahameel. Nõuti avalikult, et õllepruulimine peab jätama vana korra juurde. Pole kahtlust, et käärimise laienemisele aitas kaasa kubeneri ajutine Narvast eemalolek. Sündmused algasid sellega, et 1635. a. augusti esimesel poolel ilmusid ajutiselt Mannersköldi kohuseid täitva Narva alamasehalduri Per Larsson Alebecki¹¹⁾ juurde Narva käsitööliste saadikud, nõudes pruulimisõiguse vabaks andmist. Asehaldur ei andnud saadikuile mingeid lubadusi, vaid võttis küsimuse rae koosolekul 15. augustil arutusele. Kõigepealt kuulati ära kodanike esindaja mõõksepa Daniel Leuthe seletus. Viimane väitis, et kodanikud olevat küll kohustatud täitma riigivalitsuse korraldusi, kuid toitumise vähesuse tõttu olevat neil siiski võimata loobuda pruulimisõigusest, pealegi kuna linnas on leski ja vaeseid inimesi, kel ilma selleta koguni raske end toita. Edasi mainis Leuthe, et ka Viiburis, kus samuti tahetud kodanikelt pruulimisõigust ära võtta, polevat suudetud käia valitsuse sellekohase korralduse järgi. Kuid asja üle nõu pidades raad ja asehaldur konstateerisid, et kodanikkond olevat küll omal ajal esitanud oldermanni kaudu raele kubeneri juuresolekul oma protesti pruulimisõiguse kodanikelt äravõtmise vastu, kuid lõpuks siiski taganenud oma mõttetust vastupanust ning vabatahtlikult loobunud õllepruulimise õigusest. Tugedes sellele kuulutanudki raad koos kuberneriga sellekohase sundmääruse välja. Seepärast polevat enam võimalik rae otsust tagasi võtta. Vähemalt kubeneri Narva tagasijõudmiseni tulevat väljakuulutatud sundmäärusega arvestada.

Kuid sellega asi ei vaibunud. Juba nädala pärast esitasid käsitöölised raele uue kaebekirja, milles nõuti, et sundmäärus kodanike vaesuse pärast tagasi võetaks, või kui see pole võimalik, siis vähemalt kuni kubeneri tagasitulekuni antagu pruulimine kodanikele vabaks. Kui raad ka selles suhtes ei saavat vastu tulla, siis vähemalt antagu kaebajaile soovituskiri vahenditult kubeneri ja eestkostevalitsuse poole pöördumiseks, sest nad kavatsesvat saata endi keskelt 2 saadikut Stokholmi. Nad usuvad, et riiginõunikud, kui

¹¹⁾ Tõsteti 1645. a. Örnklou nime all aadliseisusse.

neile linna olukord teatavaks teha, kindlasti lubaksid Narva kodanikel endiste vabaduste juurde jääda. Raad loomulikult ei võinud rahuldada ühtki käsitöölise nõudmist, vaid ainult manitses neid täita omi kodanikukohustusi, sest vastasel korral ootavat neid karistus ülemuselt.

Kui Mannersköld viimaks oktoobris Narva tagasi jõudis, informeeriti teda kohe vahepealseist sündmustest. Kuberner asus seiskohale, et siin nii tema enda kui rae autoriteet tuleb hoolimatu valjusega maksma panna. Selleks laskis ta 20. oktoobriks kogu kodanikkonna rae ette kutsuda. Peale kubeneri viibis koosolekul ka alamasehaldur Alebeck. Rae istung ilmselt kandis kohtuliku ülekuulamise iseloomu. Kuberner kõigepealt palus endale nime-tada nende süüdlaste nimed, kes kuninglikule ordinantsile vastu panid. Oma vastuses käsitöölise eestvedaja Daniel Leuthe väitis, et kodanikud polevat kavatsenud mingit vastuhakku, vaid ainult palunud asehaldurilt ja raelt määruse muutmist. Asehaldur olevatki juba olnud nõus neile kõrgemale poole pöördumiseks kaaskirja andma, kuid raad keeldunud seda tegemast. Et uue ordinantsi maksmapanek Viiburis seisma on pandud, kuulnud ta rätsep Michelilt. Kui viimaselt aga asja kohta selgitust küsiti, vastas ta, et temagi olevat seda teistelt kuulnud, kellelt just, seda ta enam ei mäletavat.

Edasi selgus ülekuulamisel, et kaebealused kodanikud olid ses asjas pidanud salajasi koosolekuid ning pannud saadikute Stokholmi saatmiseks omavahel isegi raha kokku. Rahutuste algatajateks ja eestvedajaiks osutusid Daniel Leuthe ja Nils Siefferesson. Järgmised suuremad süüdlased olid kodanikelt raha kogujad Jürgen Walde, Claes Mollenbeck, Franz Hacker, Wenzell Fabrizius ja Rupert Meerhausen. Ka linnasekretär Martin Hendesius, keda kuberner ühes kirjas riigivalitsusele iseloomustab kui rahutut isikut, oli asjasse segatud, kuna tema pool peeti valitsuse ordinantsi tagasilükkamise asjus nõupidamisi. Reisiraha kokkupanemisest võttis osa 25 kodanikku ja kodanikuleske ning kogu summa, mis osalt oli kokku kogutud, osalt veel sissenõudmata, ulatus umbes 100 taalrile. Keskmiseks sissemaksusummaks oli 2—3 taalrit, kuid üksikud kodanikud ohverdasi isegi tunduvalt rohkem. Et raha oli kogutud just Stokholmi reisiks, tunnistas üks rahakogujaid, Jürgen Walde, päris avameelselt. Teised püüdsid end süüst puhtaks pesta, väites, et nende teades olevat raha kogutud käsitöö šraagide heaks. Mõned jälle väitsid, et nad on lubanud reisikuludeks anda hoopis vähema summa, kui nimistusse sisse kantud. Kuid sellegi kohta tahtis kuberner jõuda selgusele, nõudes, et rahakogujad esitaks temale järgmiseks päevaks nii lubatud, kui sissemakstud rahasummade kohta täpse aruande.

Järgmisel päeval, s. o. 21. oktoobril jätkus ülekuulamine. Kõigepealt nõuti rahakogujailt aruanded sisse. Sel puhul kõneles Jürgen

Walde, et kui kodanikud uue ordinantsi asjus oldermann Jakob Mölleri poole pöördunud, seletanud viimane, et nelipühi teisel pühal olnud linnasekretäri juures pruulimise asjus nõupidamine. Veel öelnud Möller, et kodanikelt pruulimisõiguse äravõtmine polevat sugugi õige ning et selle üle tulevat tõsta kaebust. Jakob Möller aga tõendas ülekuulamisel, et ta selliseid sõnu ealeski polevat lausunud.

Viimaks tegi raad koos kuberneriga järgmise otsuse. Kuna ülalnimetatud käsitöölised kubeneri ja rae poolt väljakuulutatud ordinantsile, mille maksmapanekuks nad avalikult oma nõusoleku andnud, vastu on pannud, salajasi koosolekuid selle tagasilükkamiseks pidanud, saadikute Stokholmi saatmiseks raha kogunud ning kodanike seas rahutut meeleolu tekitanud, olevat kuberner ja raad õigustatud oma kohtulikku autoriteeti nende suhtes täiel määral maksuma panema. Siiski tahtvat nad seekord kodanikele erilist armulikkust ilmutada, määrates mõõdukad trahvid. Kõik rahakorjanduse lehel loeteldud n. ö. vandeseltslased olid kohustatud Stokholmi reisiks lubatud summad vangistuse ähvardusel 8 päeva jooksul trahviks maksuma, millise raha samad rahakorjajad pidid järgmisel kesknädalal rae kassasse sisse maksuma. Rahutuste õhutajad ja kodanike ninamehed Daniel Leuthe ja Nils Siefferesson pidid samaks tähtpäevaks kumbki maksuma trahvi 100 Rootsi taalrit ja viis rahakorjajat igaüks 10 taalrit. Trahviraaha tuli tarvitada linna kasuks.

Kui rahakorjajad 8 päeva pärast, s. o. 29. oktoobril jälle kohtu ette kutsuti, selgus, et neil ei olnud õnnestunud trahviraha kokku saada. Ühtlasi palusid nad oma trahvi vähendada. Ainult üks rahakoguja suutis oma trahvisumma ära tasuda. Kaks hankisid omale käemehed ning kahte viimast raad ei lubanud enne raekojast lahkuda, kuni nad raha ära on maksnud või küllaldase pandi muretsenud. Peasüüdlased aga palusid trahvi maksmiseks kevadpühadeni pikendust. Kuid neidki otsustati mitte enne raekojast välja lasta, kuni nad on muretsenud käemehed, kes vastutavad, et nad kevadpühiks oma trahvi ka tõepoolest ära maksavad. Viimaks kutsuti ette kõik ülejäänud süüdlased. Kuna neilgi ei olnud raha maksta, otsustati kõiki seniks raekotta jätta, kuni nad on raha muretsenud.

Vististi tasuti trahvisummad lõpuks siiski kuidagi ära, või vähemalt hangiti vastavad käemehed, sest 17. novembril, kui kodanikud jälle rae ja linnusefoogti ette kutsuti, polnud sellest enam juttu. Seevastu kodanikele tuletati veel kord meelde, et neil tuléb käia väljakuulutatud määruse järgi. Eriti aga tuli hoiduda õlle ja viina valmistamisest ning müügist, samuti tubakaga kaubitsemisest; see tuli jätta kõrtsmike eesõiguseks¹²⁾.

¹²⁾ Narva rae prot. 15. ja 22. VIII, 20., 21. ja 29. X, 17. XI 1635. (I. 3) NLA; Narva käsitööliste kiri Narva raele 21. VIII 1635 (I. 75) NLA.

Võiks arvata, et nüüd kõik kodanike vastupanu oli murtud ja valitsuse sundmäärus kuberneril ja Narva rae autoriteediga maksma pandud: Kuid Mannersköldi kirjast eestkostevalitsusele 21. maist 1636 nähtub, et vaatamata valjudele abinõudele, kuberneril siiski polnud õnnestunud riigivalitsuse soovi teostada. Kodanikud ja isegi rae liikmed jätkavat õlle ja viina valmistamist ja müümist (tappande och snappande) ning tegelevat endiselt mitme toitumisalaga. Nii võivat ühest ja samast poest osta nii siidiriiet ja muid kalleid kraamkaupasid, kui ka maitseaineid, saapaid j. m. Kui kuberner neile riigivalitsuse seisukohta toitumisalade eraldamise asjus meelde tuletab, süüdistavat nad teda tagakiusamises. Nad väitvat, et riigivalitsus olevat ainult Mannersköldi kaebuste tõttu riisunud kodanikelt kuninglikel privileegidel põhjeneva pruulimisõiguse. Linnas valitsevate väärnähet peale olevat kuberner korduvalt juhtinud pürjermeistri ja rae tähelepanu ning 26. aprillil uue sundmäärusegi välja kuulutanud. Oma kirjale lisab Mannersköld uue sundmääruse ja Narva pürjermeistrilt ning raelt selle peale saadud vastuse ära-kirjad paludes endale teatada, kas temale valitsuse poolt antud juhtnõõrid lõppeks siiski ei käi linna privileegide vastu, mille puhul tuleks senisest taktikast loobuda.

26. aprillil 1636 avaldatud sundmääruse kolmandas punktis muuseas kästi rael koostada andmed, kui paljudel kaupmeestel ja käsitöölistel on võimalik end linnas vabalt ära elatada, nii et ühelgi kodanikul poleks tarvis kippuda teiste toitumisaladele. Edasi korrati uuesti nõuet, et igauks elatagu end ainult ühe elukutsega, eriti aga loovutagu õlle ja viina valmistamine kutselistele pruulijatele ja viinapõletajatele. Pürjermeister ja raad pidid kaks korda aastas, mihklipäeva ja kevadpühade paiku, linna elanikkonda visiteerima, et jõuda selgusele, kas kõik elanikud elatavad end ausalt oma kutsega ning kas ei leidu linnas logelejaid ning kõlvatuid mehi ja naisi, kel puudub teenistus või muu aus kutseala, mis neil võimaldaks maksusid maksta¹³⁾.

5. mail Mannersköldile esitatud vastuses raad tarvitab võrdlemisi teravat tooni. Korralduse neli esimest punkti lükati kindlalt tagasi. Raad muuseas väitis, et on võimata esitada ülevaadet selle kohta, kui palju kaupmehi end Narvas elatada suudab, sest linna kaubanduslikud võimalused, pidades silmas vene kaubandust, mis juba vanast ajast peale olnud linna peatoitumisalaks, õieti olevat piiramatud. Vaid viimastel aegadel võõrad kaupmehed, kaubakompaniid ja ivangorodlased, kellele kaubitsemiseks liiga suuri

¹³⁾ XVII sajandi 40-ndaist aastaist peale sageli teostati Narvas revisjone, et selgitada, kui palju leidub linnas ametita ja teenistusetu isikuid. Viimased, kuna nad ei suutnud kanda linnaelanike koormisi, tavaliselt aeti linnast välja.

õigusi antud, riisuvat Narva kodanikelt nende peatoiduse. Neljanda punktiga taganes raad, kes veel eelmisel aastal toetas kubneri viimase poolt toitumisalade parteerimiseks antud sundmääruste maksmapanemisel, oma senisest positsioonist, leides, et sellises „väikeses, halvas ja vaeses“ kogukonnas, nagu Narvas, ei saa kodanik end elatada vaid ühe kitsa kutsealaga. Kui teda selleks siiski peaks sunnitava, ei jäävat tal lõppeks muud üle, kui kerjama minna. Kõigist kubneri 26. aprilli sundmääruse punktidest ainult viimane, mis käsitab ametita isikute ja logelejate üle kontrolli pidamist, leidis raelt heakskiitmist¹⁴).

Rae meeoleolu muutus algul võib tunduda üllatusena. Kuid olukorraga lähemalt tutvudes peame mõõnma, et raad õieti juba algusest peale ei võinud olla vaimustatud uutest korraldustest, pealegi, kus enamik raekolleegiumi liikmeid pidi nende läbi olema otseselt puudutatud. Sundmääruse väljakuulutamine rae poolt seega toimus vaid riigivalitsuse survele. Meeleolu kodanikkonnas püsis kogu aeg ärevana ning aina esineti uute kaebustega pruulimiskeelu kohta. Nii näiteks kaebab 15. veebruaril 1636 keegi Peetri nimeline pagar, et tal olevat võimata end oma kutsega toita, kui temalt peatoidus paljude nurgapagarite poolt riisutakse. Kui raad tahab kodanikele pruulimist ära keelata, siis hoolitsegu ta ka selle eest, et kaoks lubamatu võistlus¹⁵). Toetudes kodanikkonnas valitsevale meeoleule, raad võis seda julgemalt jätkata võitlust kutsealadel endiste vabaduste saavutamiseks. Nii 1637. a. mais raad palub Liivi- ja Ingerimaa kindralkubernerilt linnasekretärile Martin Hendesiusele Stokholmi sõiduks soovituskirja. Viimane läkitatavat sinna kaebustega linna asjades. Arvesse võttes asjaolu, et toitumisalade parteerimine lõikas valusalt nii kodanike kui raeliikmete eneste toitumisviisidesse, mille üle raad samal aastal oli ka kindralkubernerile kaebanud, võib arvata, et ka Stokholmis ei unustatud seda küsimust puudutamast. Kuid vaevalt sellel oli tulemusi, sest eestkostevalitsuselt samal aastal saadud resolutsioonis ei ole nimetatud küsimust üldse puudutatud¹⁶).

Väliskaubanduse küsimuste enam päevakorrale kerkides järgnevat aastal õllepruulimise ja -müügi sundmääruse järelevalve näib muutuvat loiumaks. Seetõttu kodanikkond, nagu varemalki, asub uuesti ründama võistlejaid samadel kutsealadel. Nii 13. veebruaril 1640 kaebab Narva kodanikkond raele kohalike riigiametnike peale, kes rikkuvat nende privileege, valmistades ning müües õlut ja

¹⁴) Mannersköld eestkostevalitsusele 21. V 1636, tema sundmäärus 26. IV 1636 ja N. rae vastus 5. V 1636 Livonica (195) RRA.

¹⁵) Pagar Peeter N. pm. ja raele 15. II 1636 (I. 83) NLA.

¹⁶) Narva pm. ja raad L. ja Ing. kindralkubernerile 3. V 1637 LRKka. XVIII nr. 4. RRA; Kristiina eestkosteval. N. pm. ja raele 23. VIII 1636 (I. 51) NLA.

viina¹⁷⁾. Kuid muudelgi aktsiisile alluvail toitumisaladel tõenäoselt polnud veel jõutud panna maksma kindlat korda. Küll kavatseti kuberneriga kaebuse puhul narvalaste üle, et viimased käivad Ivangorodi lihunikelt liha ostmas, seada Narvas ametisse kutselised liha-, kala- ja leivamüüjad, kellede jaoks oli kavatsus lasta valmistada erilised müügilauad. Vastavad meistrid selleks taheti hankida Lüübekist¹⁸⁾. Kuid tegelikkude sammudeni jõuti alles mõned aastad hiljemini.

Neljakümnendail aastail kerkib Narva kodanike toitumise parkeerimise küsimus endisest laiemas ulatuses päevakorda. Pruulimise ja kõrtsipidamise asemel riigivalitsuse peatahelepanu sedapuhku oli suunatud kaubanduse parteerimisele. 1640. a. saadeti valitsuse korraldusel Ingerimaale noor ja energiline Tartu õuekohtu assessor mag. Daniel Kämpe, kellele tehti ülesandeks tähelepanu äratamata uurida Narva, Neevalinna ja Ivangorodi eeldusi vene kaubanduse laokohana. Sellõ kõrval pidi ta ühtlasi nimetatud linnades teostama revisjoni kodanike arvu, jõukuse, päritolu ja toitumise suhtes. Revideerimist Kämpe algas Neevalinnas 14. juunil. Narvas toimus revisjon 22. ja Ivangorodis 23. juunil. Neevalinn oli alles väljakujunemisel. Seepärast siin polnud veel ametis ei pürjermeisterit ega raadi ning toitumisaladel valitses korralagedus. 67-st linnakodanikust ainult vähesed tegelesid üheainsa kindla kutsega. Narvaski polnud toitumisalad täiesti eraldatud. Revisjoniprotokollil andmeil umbes 23-st kaupmehest, ühes arvatud kraamkauba-kaupmehed, 6 tegeles oma kutse kõrval pruulimise või kõrtsipidamisega. Käsitöölisi leidis Narvas: 3 kullaseppa, 1 klaassepp, 8 rätseppa, 2 sadulseppa, 3 laudurit, 1 puusepp, 2 kübarseppa, 3 kasukseppa, 2 müürseppa, 1 velsker, 1 pottsepp, 2 seppa, 2 tünderseppa, 3 linaseriide kangrut, 6 kingseppa ja 7 õllepruulijat või kõrtsipidajat. Peale selle oli linnas 30 vooimeest, 14 sadamakandjat, 14 laevalaadijat ja 14 kaalutöölist. Seitsme kutselise pruulija ja kõrtsmiku kõrval pruulimise ja jookide müügi tegeles veel mõningane arv kodanikuleski, 2 kullaseppa ja üks rätsepp. Seega kutseliste pruulijate ja kõrtsipidajate arv oli tublisti väiksem seda kutset kõrvalteenistusena harrastajaist¹⁹⁾. Võimalik, et Narvas pruuliti õlut veelgi laiemas ulatuses, kui Kämpel õnnestus teada saada.

Kämpe poolt teostatud revisjon saab nagu sissejuhatuseks siitpeale algavale korralduste ja määruste uputusele kodanike toitumis-

¹⁷⁾ Narva kodanikkond N. pm. ja raele 13. II 1640 (I. 76) NLA. 1636. a. oli samas küsimuses kaevatud Joala talupoegade peale. Vt. Kristiina eestkosteval. N. pm. ja raele 23. VIII 1636 (I. 51) NLA.

¹⁸⁾ N. Mannersköldi teadaanne N. kodanikele 30. V 1639; N. kub. kants. registratuur 1639 RRA; Narva pm. ja raad L. ja Ing. kindral-kubernerile 14. VI 1639. Rae kontseptid NLA.

¹⁹⁾ 1640. a. revisjoni protokoll Livonica (68) RRA.

aladel. Neid annavad küll raad riigivalitsuse survele, küll kohalik kaubanduskolleegium, küll kindralkuberner. Määrusteandjate eriliseks kaitsealaks, nagu eelpool mainitud, on kaubandus. Esimene kaubanduse parteerimist puutuv määrus avaldati Narva rae poolt 29. aprillil 1641. Vaevalt aga on usutav, et algatus selleks väljus raekolleegiumi liikmete endi keskest. Sest just neil aastail kuberner Mannersköld ja alamasehaldur Alebeck vahetpidamata läkitasid Stokholmi kaebusi, milles rõhutasid, et Narvas oleks võimalik paremat korda luua ainult sel teel, kui riigivalitsus saadaks siia aruka rootsi mehe pürjermeistriks ja teise raesekretäriks. Praeguse rae koosseisu juures olevat võimata mingeid kasulikke uuendusi teostada²⁰⁾. Seepärast on tõenäone, et eelmainitud 1641. a. määrus oli koostatud Stokholmist saadud eeskirjade järgi kas Mannersköldi või Alebecki kaasabil. Määrus nägi ette kogu laialdase kaubanduseala jaotamise kaubanduse iseloomu ja kaubaliikide järgi. Vastavalt kaubanduse iseloomule tehti vahet suurkaubanduse ja väikekaubanduse vahel. Nagu nähtub 1644. a. vastavast sundmäärusest, suurkaubanduseks loeti kõik transiitkaubad, nagu sool, vili, vask, messing, raud, karusnahad, lina, kanep, liha, pekk, vaha, rasv, nahad, humalad ja teised sedalaadi kaubad, mille peamiseks turuks polnud Narva linn ühes lähema ümbruskonnaga. Suurkaubanduse alal mingit parteerimist polnud ette nähtud. Ainult, et vältida viljakaubanduse koondumist üksikute suurkaupmeeste kätte, 1641. a. määrus püstitab nõude, et nüüdsest peale kellelgi pole luba aastas vilja kokku osta üle 300 säilitise. Kaubanduse sellisel viisil üksikute isikute kätte koondu mist teatavasti edendas võõra kapitaliga kaubitsemine, kusjuures kohalikud kaupmehed tegelesid välismaa kaupmeeste faktoreina.

Väikekaubandus ehk „tänavatoitumine“ (gatunäring, Strassen-Nahrung), nagu seda nimetatakse tõlleaegseis allikais, oli kohalik poekaubandus. 1641. a. määrusega see jagunes kaubaliikide järgi seitsmesse rühma — 1) siidi-kraamkaubad, 2) riidekaubad, 3) maitseained, 4) veinid ja välismaa õlu, 5) Nürnbergi kraamkaubad, 6) talurahvakaubad ja 7) toiduained. Loomulikult ei mahtunud loeteldud 7 liigi alla kõik Narvas neil aegadel esinevad kaubaliigid. Seepärast loeti siidikaupade hulka veel samet, sukad, peened kübarad, nõõbid, nõõrid, linnud, pitsid ja muud sedalaadi kallimad kaubad, pealeselle kaubad, mida müüdi loe, tosina, paari ja tüki viisi. Isegi untsikuld kuulus siia. Nürnbergi kraamkaupmehed jälle võisid peale Nürnbergi, Braunschweigi ja muude välismaa vask- ja rauakaupade kaubitseda veel püssirohu ja tinaga, soolaga tündrite ja külimittude viisi, lina ja kanepiga leisikate viisi, mõõkadega, vask- ja messingkateldeg

²⁰⁾ N. Mannersköld Kristiina eestkostevalitsusele 10. VII 1638. Narva kub. kañts. registratuur 1637—1638 RRA; A. Soom, Jakob Fougti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644—1653). Ajal. Ajak. 1934, lk. 21—22.

ning vene kraamkaubaga. Toiduainete kaupmehed võisid müügil pidada ka seepi, rasva, küünlaid, pigi, traani ja tõrva. Talurahva-kaupmeestel polnud õigust pidada avalikke poode. Nad võisid omas majas talupoegade tarbeks pidada müügil soola, rauda, terast ja vask- ning messingkatlaid. Soola lubati neil müüa ainult tündrite ja külimittude viisi. Neid kaupu aga talurahvakaupmehed ei tohtinud müüa vaheltkaupmeestele, edasimüümiseks talupoegadele. Loeteldud kaupade hulka ei kuulunud äädikas, viin, mõdu ja õunajook. Nendega võisid kaubitseda vaid Suure Gildi kodanikkude lesed. Pealeselle osa kodanikele lubati väljaspool linnamüüre, nimelt sadamas ja vallikraavis, osta üles nahku, hobuseid, härgi, lehma, tõrva tündrite ja poolte säilitiste viisi, võid tündrite ja leisikate viisi, heeringaid ja muid sedalaadi kaupu. Õlle valmistamine ja müük samuti kuulus väikekaubanduse hulka. Kuid selles suhtes erikorralduste tegemise raad lükkas edasi.

Määruse lõpp sisaldab manitsuse kodanikele, mis tohiks olla otse maha kirjutatud riigivalitsuse vastavast eeskirjast. Kodanikud pidavat arvestama, et iga uus korraldus tundub algul raskena, ent kui ta kord on kehtimas, minevat kõik libedasti. Igal siiral patrioodil tulevat enam silmas pidada üldsuse kui oma isiklikke huve. Ainult sel juhul saavat ka Kõigevägevam, kes on eeskätt korra Jumal, igäuhte tema kutse ja toimumise-alal õnnistama ja edendama. Et igäuks võiks end uue korra jaoks ette valmistada, pidi sundmäärus alles sama aasta mihkclipäeval (29. IX) jõusse astuma. Kuna see pandi maksma ainult kolmeks aastaks²¹⁾, siis tuleb neid aastaid vaadelda kui prooviaega. See ajavahemik pidi andma küllaldaselt määralt väärtuslikke kogemusi, millises suunas siin edasi toimida.

Toitumise alal Narvas kindlama korra maksmapanemine näib nüüd riigivalitsusel olevat tõsiselt südamel. Kui 1642. a. Ingerimaa ühes Käkisalme lääniga sai iseseisvaks kindralkubernerikonnaks, siis esimesele kindralkubernerile Erik Gyllenstiernalle riigivalitsuselt antud instruksioon muu hulgas sisaldas nõude, et Narvas tuleb teostada tootumisalade eraldamine. Käsitöölade eraldamise kõrval tuli seada ametisse kutselised pruulijad ja kõrtsmikud, kuna muidu kodanikkond, tegeledes sellise kerge tootumisega (õllepruulimine ja -müümine) muutub „laisaks ja kõlvatuks“. Neid tuli ette näha paras arv, nii palju kui linn ja ümbruskond vajasis²²⁾. Järgmisel aastal Gyllenstierna avaldaski Narvas uue sundmääruse. Ta nõudis linnas kõrtside asutamist, mis täidaks ühtlasi võõrastemaja ülesandeid, nagu kirjutas ette kuninglik patent 1638. a. Kõigil kodanikel, peale

²¹⁾ Ordnung des Grosshandels, Strassen-Nahrung und particulier Handlungen. Aa. 1641 den 29. Apr. abgefasset (I. 33) NLA.

²²⁾ Kristiina eestkosteval. instruksioon E. Gyllenstiernalle 20. VII 1642 R. reg. 1642. RRA.

körtsipidajate, oli keelatud joovastavate jookide müük. Tuli ametisse seada ka kutselised pruulijad ning nende jaoks ehitada pruulikoda. Samuti tuli leida kutselised lihunikud ja liha- ning kalamüüjad ning neilegi ehitada tapamaja ja poed. Kindlasti polnud raad ka kaubanduse eraldamise alal jõudnud tegelike sammudeni, sest kindralkuberner leiab, et Narvas oleks tarvilik teostada kaubanduse parteerimine, mille läbi nii rikas kui vaene saaksid ülespidamist²³).

Juba aastaid õhus hõljunud korralduste tegelikule teostamisele jõuti asuda alles 1644. aastal, mil viimaks ometi teostus kõigi koha-pealsete valitsuse usaldusmeeste ammune soov Narva rae ümberkorraldamise asjus, millega vahepeal oli jõudnud ühineda ka uus kindralkuberner. Nimelt astus tol aastal Narvas ametisse riigivalitsuse poolt määratud n. n. „kuninglik“ pürjermeister Jakob Fougdt. Viimane rakendas sama täpse tööjaotuse põhimõtte, millest seni olnud juttu vaid ühenduses majanduselu korraldamisega, ka administratiivsel ja isegi õigusemõistmise alal. Suurendatud koosseisuga raad jaotati kolmeks kolleegiumiks. Neist „tsunftide ja kaubanduse kolleegium“ asus ajaviimatult täpsema korra loomisele kodanike toitumise aladel. Oma koosolekul 16. sept. 1644 kolleegium esitas raele seisukohavõtuks rea vastavaid ettepanekuid. Kõigepealt tuli kokku kutsuda kõik linnakodanikud, seejärel käsitöölised üksi ning nendega toitumisalade parteerimise asjus tõsiselt nõu pidada. Eeskätt tuli selgitada, kui palju kodanikke iga üksik käsitööala Narvas suudab elatada. Seejuures tuli peale linnaelanike arvestada ka ümbruskonda. Igale kodanikule pidi leitama, vastavalt tema varanduslikule seisundile ja võimalustele, kindel kutseala, mis võimaldaks talle ühes perekonnaga „oma kätetööga“ lahedalt elatuda.

Vähe hiljemini kolleegium töötas välja põhimõtted kaubanduse parteerimise kohta, mis rae poolt 8. oktoobril avaldatud määrusega maksma pandi. Uus sundmäärus üldjoontes sarnaneb 1641. a. määrusele. Siingi väikekaubandus on jagatud 7 liiki, ainult kaubaliigid on grupeeritud vähe teissuguselt. Näiteks olid uues määruses nähtud ette erilised soolakaupmehed. Neist ühed võisid soola müüa tervete ja poolte veerandtunnide viisi, teised mativiisi. Esimesed võisid peale soola kaubitseda veel heeringate, lõhe ja tursakalaga tervete ja poolte veerandtunnide viisi ning kuivatatud kaladega kaalu-(laevanaelte) viisi. Teistel oli luba soola kõrval müüa kuivatatud kala leisikate viisi, otri, rukkeid ja kaeru tündrite ja vähemate mõõtude viisi ning humalaid, lina ja kanepit leisikate ja vähemate üksuste viisi. Teisteks kaubaliikideks 1644. a. määruses olid: lõuendikaubad, siidkraamkaubad, maitseainete- ja apteegikaubad, Nürnbergi kraamkaubad ja toiduained. Korraldusi hakati kohe ka teostama. Nii 23. oktoobril sõlmiti leping ehitusmeister Matthias Daussiga 8 kraam-

²³) E. Gyllenstierna resol. 6. VIII 1643 (I. 51).NLA.

kaubapoe ehitamise kohta saksa kiriku ette. Ainult puuduvad lähemad andmed selle kohta, kas ehitustööd tol korral tõepoolest teostati²⁴).

Ligikaudu samal ajal katsetati ka teiselpool jõge asetsevas Ivangorodis kaubanduse parteerimisega. Säilinud kava sisaldab 15 kaubaliiki: 1) suurkaubandus säilitiste ja laevanaelade viisi, 2) soolakaubandus tündrite ja mattide viisi, 3) nahakaubad, 4) riidekaubad küünraviisi, 5) toiduained, 6) metallkaubad, 7) maitseained, 8) karusnahad, 9) vene kraamkaubad, 10) puust valmistatud esemed, 11) liha, 12) siberi orava nahad, 13) vili, 14) kalad ja 15) kiudained. Vastavalt loeteldud kaubaliikidele nimistu koostajad olid püüdnud liigitada ka Ivangorodi kaupmeeskonda. Paistab aga, et see ei olnud kuigivõrd õnnestunud, kuna mõnede kaubanduseharude harrastajaid leidis õige rohkesti, näiteks suurkaubanduse alal 14, soolakaubanduse alal 17, vene kraamkaupade alal 17 ja lihamüügi alal 17 isikut, enamikul aladel aga üks, kaks või ei ainustki isikut. Seejuures samad isikud sageli esinesid kaubitsejatena mitmel alal²⁵).

Toitumisalade eraldamise nõue, vaatamata suurejoonelistele kavadele ja küsimuse korduvalt päevakorda tõstmisele, oli kodanikele siiski niivõrd uudne ja ebaharilik, et siin saavutatud edu oli äärmiselt väike. Kodanikkond nurises avalikult. Seetõttu raegi seisukoht oli kõikuv. Veel 1645. a. raad, omas kirjas Stokholmis viibivale pürjermeister Fougdtile, nõudis, et kodanikele antaks tagasi endised vabadused. Fougdt ei võtnud sooviavaldust kuuldavakski, vaid läkitas raele sel puhul valju noomituse. Raad ei tohtivat ometi sellistele kodanike mõttetutele soovidele järgi anda, vaid ta kohus olevat töötada linna hüvangu tõstmiseks. Ainult laisad, kes tahavad hea külje peal lamada ning ootavad, et neile linnavärvate ees praetud neppe suhu pistetakse, võivat endist korda tagasi soovida²⁶). Kuid isegi paar aastat hiljemini rae seisukohad parteerimise küsimuses olid ebaselged. Kui kaubanduse- ja käsitöökollegium 1647. a. aprillis küsib rae arvamust, kas jätta kodanikele kaubanduse alal vabadus talitada oma äranägemise järgi või tuleb asuda vastavaid määrusi teostama, vastab raad, et kuni ivangorodlaste Narva asumiseni on parem jätta kodanikele vabadus toimida oma heaksarvamise järgi²⁷). Kollegium aga püsis eriarvamisel. Sama aasta septembris raele esitatud uute ettepanekute sissejuhatuses mainitakse, et neil, kelle hooleks on Tema Kuningliku Majesteedi poolt usaldatud tähtsad ülesanded oma isamaa teenimisel, ei tule raskustele sattudes mitte unustada omi kohuseid, vaid vastupidi — mida suuremad on takistused,

²⁴) *Protocollum Deliberationis et Ordinationum à senatu Reipublicae Narvensis in bonum publicum institutarum. 1644 Livonica* (246) RRA.

²⁵) *Russische Handlungs Verteilung* (dateerimata) (I. 46) NLA.

²⁶) *J. Fougdt Narva raele 2. VIII 1645* (I. 80) NLA.

²⁷) *Kollegiumi ettepanekud ühes rae otsustega 13. III 1647* (I. 65) NLA.

seada virgemalt tuleb töötada nende võitmiseks²⁸). Seega soovitati mitte loobuda kord käsile võetud üldkasulikust algatusest toitumisalade korraldamisel.

Ühtlasi kolleegium tegi raele ettepaneku, võtta revideerimisele ja teha muudatusi 1644. a. väljatöötatud määruses, kuna kohapealsed olud ei võimalda seda avaldatud kujul teostada. Näiteks kolleegium nõudis, et maitseainetega kaubitsejatele, kuna sel kaubal Narvas vähe minekut, tuleks anda õigus kaubitseda veel soolaga tündriteviisi ning aedtaimede seemnetega. Täiesti tuli ümber korraldada kaubitsemine kraamkaubaga. 1644. a. määruses Nürnbergi ja vene kraamkaubad moodustasid ühise peatüki. Parandusettepanekus see jaotati kaheks peatükiks: „rauakaubad“ ja „vene kaubad“. Esimesse kuulusid Nürnbergi kraamkaubad, kindad, mõõgarihmad, klaaskaubad, sepa- ja lauduritööd j. m. Vene kaupade juurde peale vene kraamkauba kuulusid voodrinahad ning sool tündriteviisi. Uue peatüki moodustas tubakakaubandus. Selle kaubaartikliga pidi võima kaubitseda nii suur- kui väikemüügi korras. Kohalike seppade ja mõõgaseppade kaebuste tõttu kolleegium pooldas kraamkauba-poodides mõõkade, hobuseraudade ja hobuseraua naelte müügi ärakeelamist.

Kolleegium ühtlasi pidas tarvilikuks revideerida kaubapoodi mõned korrad aastas kindlaksmääratud tähtpäeval, et selguks, kas kaupmehed ei tekita üksteisele lubamatut võistlust. Kui keegi tabati keelatud kaupadega kaubitsemiselt, siis esimene kord tuli piirduda selliste kaupade konfiskeerimisega, kuna järgmisel korral lisaks konfiskeerimisele tuli määrata ka trahv korraldusest üleastujale. Sellise võõrale toitumisalale tungimise läbi kahjukannatajail aga tuli esitada kolleegiumile kaebus. Lõpuks esitis nägi ette veel kodanikele võimaluse andmise kutse vahetamiseks. Sellekohased sooviavaldused tulid asjast huvitatuil esitada raele 3 aasta möödudes. Raad pidi sel juhul võtma seisukoha, kas oli võimalik soovitud muudatust ette võtta²⁹).

Ehkki väikekaubanduse parteerimine arenes visalt, siiski 50-ndateks aastateks oli saavutatud teatav edu. 1653. a. näiteks näeme Narva suur- ja väikekaupmehi kaebavat raele võõraste võistluse üle üksikutel väikekaubanduse aladel. 1655. a. omakorda esitavad raele samas asjas kaebuse Narva siidi, lõuendi, Nürnbergi ja maitseainete kraamkaupmehed³⁰). Järelikult, teatud spetsialiseerumine väikekaubanduse alal pidi olema aset leidnud. Kuid et see oleks teostunud täpselt riigivalitsuse või rae kavade ulatuses, ei näi olevat tõenäone.

²⁸) Siin avaldatud mõtted tohiks kuuluda kas J. Fougdtile või koguni riigivalitsusele.

²⁹) Kaubanduse ja käsitöö koll. N. raele 24. IX 1647 (I. 89) NLA.

³⁰) Narva kaupmehed N. pm. ja raele (sisset. 25. V 1653) (I. 75); Narva siidi, lõuendi, Nürnbergi ja maitseainete kraamkaupmehed N. pm. ja raele (sisset. 23. X 1655) (I. 80) NLA.

Ennemini oli siin tegemist kava osalise rakendamisega, kusjuures oli tehtud tunduvald erandeid ühes või teises suunas.

Tavalise ettekäändena, miks toitumist Narvas võimata eraldada, Narva kodanikud seni alati mainisid toitumise vähesust ja kodanike vaesust. Sellest alalisest hädaldamisest laskis end omal ajal Mannersköldki heidutada. Vahendiks, mis kodanikke, nagu eelpool tähendatud, halbade aegade pidi üle aitama, oli pruulimine ja kõrtsipidamine. Kuid ajutise kõrvalteenistuse asemel see äärmiselt sissejuurdunud kutseala kohati veel 40-ndail aastail osa kodanikele näis kujunevat tähtsamaks nende registreeritud toitumisalast. Nii kirjutas Alebeck veel 1646. a. Axel Oxenstiernale, et Narva kodanikkond enamikus polevatki niivõrd huvitatud kaubandusest, kui just pruulimisest ja kõrtsipidamisest, vana harjumuse järgi³¹⁾. Ometi oli just Alebeck ise mõned aastad varemini saatnud Stokholmi optimistlike teateid kodanike seas pruulimise ja kõrtsipidamise ärakaotamise ning kutseliste pruulijate, kõrtsipidajate ja muude ametmeeste ametisse seadmise üle Narvas³²⁾. Ent pikapeale siiski õnnestus ka siin kindlat korda maksma panna. Juba 1649. a. näeme Narva kutselisi pruulijaid esinevat raele kollektiivse palvega, lubada kõrgendada õlle hinda, kuna vili olevat kallinenud. 1652. a. koostatud ametlikus pruulijate ja kõrtsmike nimistus esineb 23 pruulijat ja umbes 30 kõrtsmikku ning 1653. a. kõneldakse isegi pruulijate tsunftist³³⁾. Pruulimine ja kõrtsipidamine nüüdsest peale hakkavad kujunema kaupmeeste leskede eesõigustatud toitumisaladeks, milline seisukoht vististi esmakordselt, ehkki vähe ebamäärasel kujul, on väljendatud kutsealade parteerimiseks 1641. a. avaldatud määruses. Kõrtsipidajateks 1652. aastal enamikus ongi lesed. Pruulijategi seas on 8 leske. Kuid veel tolgi ajal kaevati „nurgakõrtsmike“ peale, kes riisuvat ametlikelt kõrtsmikelt peatoiduse³⁴⁾.

Ka teistel aktsiisile alluvail kutsealadel teostus aeglane paranemine. Nii seati ametisse kutselised lihunikud ja lihamüüjad. 1649. a. esinevad nad ühise kaebusega raele, et neil lubataks tõsta liha hinda ning tappa kariloomi oma kodus, kuna tapamaja asetsevat liiga kaugel³⁵⁾. Ka pagarid, kelle järgi linnas samuti oli vajadus, seati ametisse. Narva saksa rahvusest kodanike nimistu 1659. aastast loetleb 2 pagarit³⁶⁾. Ainult kutselisi kalureid linnakodanike seast ei leidunud

³¹⁾ P. Alebeck A. Oxenstiernale 1646 (dateerimata). A. Oxenstierna kirjavah. RRA.

³²⁾ P. Alebeck A. Oxenstiernale 2. XII 1643 ja Kristiina eestkostevalitsusele 30. III 1644. A. Oxenstierna kirjavah. ja Livonica (197) RRA.

³³⁾ Narva kodanikkond N. pm. ja raele (sisset. 25. V 1653) (I. 75) NLA.

³⁴⁾ Narva pruulijad N. raele (sisset. 28. XI 1649) ühes pruulijate ja kõrtsmike nimistuga 7. XII 1652 (I. 75) NLA.

³⁵⁾ Narva lihunikud N. pm. ja raele (sisset. nov. 1649) (I. 80) NLA.

³⁶⁾ Narva kod. nimistu 11. VIII 1659 Livonica (210) RRA.

ning kodanikel tuli osta kalu mereäärseilt kalureilt või ivangorodlastelt³⁷⁾. Ivangorodi Narvaga ühendamise järgi asusid sealsed rohkearvulised kalurid Narva eeslinna, mille läbi ka tolle tähtsa toiduaine jaoks olid linnal omast käest varustajad. Venelaste arvel siis kahtlemata suurenes ka lihunike ja pagarite arv Narvas.

Mis puutub otseselt käsitöösse, siis siin loomulikult olukord toitumisalade spetsialiseerimise küsimuses pidi olema mõningal määral rahuldavam, kuna käsitöö eeldas spetsiifilist kutseoskust ja vastavate töövahendite omamist. Käsiteldaval ajastul ei kuuldugi erilisi kaebusi käsitöölise tungimise üle võõrale käsitöö kutsealale. Selliseid kaebusi esineb rohkem sajandi teisel poolel. Seevastu aga kaevati rohkesti väljaspool tsunftikorraldust seisvate õigusteta käsitöölise nn. „vusserdajate“ peale kodanikelt peatoiduse riisumise üle. Alad, mida käsitöölised kippusid kuritarvitama, olid, nagu eelpool mainitud, pruulimine ja vahel ka kaubandus. Nii kaevati 1648. a. venelastest käsitöölise peale väikekaubanduse alale tungimise pärast. Sama aasta detsembris kutsuti kõik vene rahvusest käsitöölised, samuti lihunikud, kalurid, voorimehed j. t. kutsete harrastajad rae ette, nõudes neilt väikekaubandusest loobumist. Vene kaubandus, s. t. suurkaubandus aga jäeti vabaks igast kitsendusest³⁸⁾.

Kokkuvõttena märgiksime, et merkantilistlikud põhimõtted leidsid Narvas esmakordselt sihiteadlikumat rakendamist Gustav Adolfi ajal. Suured välispoliitilised sündmused aga ei võimaldanud siin ettepanekutest palju kaugemale jõuda. Seda energilisemalt võeti asi käsile Kristiina eestkostevalitsuse ajal. Merkantilistlikest üritustest Narvas esikoha omavad katsed teostada toitumisaladel otstarbekohast tööjaotust. Esimese rünnaku osaliseks saab majandusliku surutise ajal kodanikkonnas sissejuurdunud õlle ja viina valmistamine ning müük. Ehkki nii valitsusvõimudelt kui raelt selle pidurdamiseks ilmus rida korraldusi ja määrusi, oli neil puuetel pikemat aega vähe edu. Kodanikkond avaldas energilist vastupanu, milline 1635. a. koguni löi lõkkele rae ja kubeneri vastu sihitud avaliku opositsiooni näol. Kuid ka raad ise põlnud kuigivõrd vaimustatud uutest korraldustest. Alles aegamööda suudeti seada ametisse kutselised pruulijad ja kõrtsmikud. Kuid nende kutsealade areng teostus siiski erisuunas, olles mitte just täiel määral kooskõlas riigivalitsuse eeskirjade vaimuga. Pruulimine ja kõrtsipidamine terve kodanikkonna eesõiguse asemel vähehaaval muutub kitsama ja mõjukama kodanikeringi — kaupmeeskonna — privileegiks. Ametlikult kuulutatakse nüüd küll kaupmeeste vaesestunud leskede toitumisalaks, kuid viimaste kõrval ka rida kaupmehi, nagu Laurens v. Numens, Hinrich

³⁷⁾ P. Alebeck Kristiina eestkostevalitsusele 30. III 1644 Livonica (197) RRA.

³⁸⁾ Väljavõte N. rae prot. 4. XII 1648 NLA.

Berens, Heinrich Mundt j. t. tegeleb pruulimisega või omab kõrtse. Suure Gildi uuesti asutamise järgi XVII sajandi teisel poolel see tulu- kas kutseala tunnustatakse ka kõrgemalt poolt ametlikult nimetatud gildi liikmeskonna privileegiks. Raele aga jäi vastavate lubade välja- andmise õigus.

Teiseks tähtsamaks ürituseks oli kaubanduse laialdase ala parteerimine kaubaliikide järgi. Siingi satuti õige visale vastupanule kodanikkonnalt. Kui kaubanduse parteerimine sajandi 50-ndal aastail lõppeks teostuski, siis hoopis nigelamal kujul, kui kavatsetud. Kuid siitpeale algav kaubanduse tunduv elustumine ja sellega ühen- duses olev kodanike jõukuse tõus, tegid ülearuseks merkantilismi äärmuslike nõuete konsekventse teostamise.

A. Soom.

Venemaa Balkani-poliitika Balkani sõdade ajastul (okt. 1912 kuni okt. 1913).

II.

Vahepeal oli küpsemas aga uus konflikt — Skutari pärast. Juba esimesel Londoni saadikute konverentsi istungil (detsembris 1912) andis Austria esindaja krahv Mensdorff mõista, et Skutari peab siir- duma Albaaniale⁹⁶⁾. Mensdorff deklareeris, et Austria olevat valmis tegema Montenegrole mujal tähtsaid territoriaalseid kontsessioone, kui ainult Skutari ja selle ümbruse küsimus korraldataks tema soo- vide kohaselt⁹⁷⁾. See küsimus sai ähvardavaks, kuna Austria-Ungari tegi Skutari kuulumisest Albaaniale prestiiži küsimuse, põhjendades, et Skutari olevat „peaaegu Austria linn ja Austria katoliikliku mõju residents“⁹⁸⁾. Venemaa tahtis aga, et Skutari saaks Montenegrole. Vastavalt esineski Vene Londoni saadik Benckendorff saadikute konverentsil.

Venemaa taotles oma soovi täitmist ka kaudsete vahenditega. Näiteks telegrafeeris Sazonov 19. detsembril 1912 Rooma saadikule, et ta juhiks Itaalia valitsuse tähelepanu seigale, et Vene salajaste infor- matsioonide järgi võib protest Skutari Montenegrole saamise vastu tõsiselt ohustada kuningas Nikolai ja troonipärija olundit, kelle vastu rahulolematuse on kasvamas. Montenegrolased pidavat mõlemaid sõja- liste äparduste eest vastutavaks. Venemaa lootvat, et Itaalia valit- sus omaltpoolt ei tõrgu mõjustamast Austria valitsust, et teda

⁹⁶⁾ B II, nr. 765, lk. 539.

⁹⁷⁾ B II, nr. 768, lk. 542 j.

⁹⁸⁾ Schwertfeger V³, lk. 8.

kallutada järeleandmisele⁹⁹). Venemaa seisund polnud just halb Skutari küsimuses. Saksa esindaja Londonis — vürst Lichnovski — toonitas Berliinis käies, et ta peasihiks olnud „sobitada Austria ja Vene seisundite vahel ja vältida muljet, nagu väljuks Venemaa alandatud või võidetult läbirääkimisilt“. Skutari suhtes oli Lichnovski püüdnud sobitada ja mõjustada krahv Mensdorffi mõõdukuse suunas¹⁰⁰). Pole kahtlust muidugi ka ses suhtes, et liitlase — Prantsusmaa — toetus oli Venemaale kindlustatud. Sama on kehtiv ka Inglismaa suhtes; 4. jaanuaril 1913 teatas Inglise saadik Sazonovile, et tema valitsuse diplomaatiline toetus Skutari küsimuses on Venemaale kindlustatud. Venemaa ei tahtnudki Skutari küsimuses diplomaatilise mõjustamise piirist üle astuda¹⁰¹), mis aga ei kuulutanud Venemaale edu, kui Austria oleks jäänud lõpuni kangekaelselt oma arvamuse juurde. Üldse oli Austria püüdeks, et loodav Albaania saaks slaavi rahvastikuga alade arvel võimalikult suur. Sellele püüdele katsus Venemaa takistusi teha.

Benckendorffi aruandest 20. II 1913 nähtub, et olund oli siis selline, et viiest vaidluse all olevast kohast (Prizren, Ipek, Dibra, Diakova ja Skutari) oli Austria Londoni konverentsil loovutanud juba esimesed kolm¹⁰²). Venemaal oli konverentsil, nagu äsja mainisime, hea seisund toetuse mõttes, millega on seletatav ka Venemaa teatav edu. Pealegi oli konverents sõbraliku riigi pealinnas, sõbraliku poliitiku Grey juhtimisel ja Saksamaa esindaja vürst Lichnovski oli krahv Benckendorffi sugulane. Viimane telegrafeeriski 22. märtsil 1913, et Austria kangekaelsus olevat murtud Venemaa vastupidavuse ja Londoni ning Pariisi kabinettide toetusega, milliste hulka tulevat reastada ka Rooma ja Berliini omi¹⁰³). Asi puutus seekord nimelt Diakovasse, millest Berchtold otsustas loobuda¹⁰⁴). Aga Skutari küsimuses avaldas Austria erilist vastupanu.

Oli karta suuremaulatuslikke aktsioone Austrialt Montenegro vastu, mille tõttu Sazonov soovitas 23. märtsi salatelegrammis Londoni ja Pariisi Inglise ja Prantsuse sõjalaevade saatmist Montenegro vetesse, et Austria võimalik aktsioon ei omandaks ühepoolse asjasse segamise iseloomu¹⁰⁵). Skutari küsimuses oli sel ajal pinevuse tõus. Näiteks samal päeval tegi Austria energilise sammu, nõudes Cetinjes sundvahendite ähvardusel eraisikuile Skutarist vaba lahkumist ja linna pommitamise seismapanekut seks ajaks. Kuningas Nikolai andiski järele. Austria surve Montenegrole ärritas väga Sazonovit

⁹⁹) B II, nr. 770, lk. 546 j.

¹⁰⁰) Schwertfeger V³, lk. 9.

¹⁰¹) B III, nr. 800, lk. 13.

¹⁰²) B III, nr. 885, lk. 106.

¹⁰³) B III, nr. 921, lk. 142 j.

¹⁰⁴) GP 34 II, nr. 13 002, lk. 538 j.

¹⁰⁵) Schwertfeger V³, lk. 52.

Ta nimetas seda sammu demonstratsiooniks Venemaa vastu¹⁰⁶). Skutari kriisi süvendas kindlasti ka Adrianoopoli langemine 26. märtsil¹⁰⁷), mis suurendas üldist pinevust, tõstes esile uuesti kartusi Konstantinoopoli pärast. Austria kangekaelsust Skutari suhtes ei läinud korda murda, ja 28. märtsil teatasid suurriikide saadikud Cetinjes, et saadikute konverents oli saavutanud lõpliku kokkuleppe Albaania piiride suhtes. Diakova jäi Serbiale, Skutari — Albaaniale. Montenegro aga ei arvestanud selle otsusega¹⁰⁸) ja ajas sellega kriisi eriti teravaks.

Laevastiku demonstratsiooni küsimus läks muidugi akuutsemaks. Vene valitsus, kes nähtavasti oli algataja, ei tahtnud sellest aga ise osa võtta¹⁰⁹). Venemaa ei tahtnud arvatavasti slaavlust solvata osavõtuga Montenegro-vastasesest aktsioonist. Vene valitsusel polnud kerge ajada senikirjeldatud poliitikat. Skutari küsimus oli viinud ärevusse avaliku arvamuse ja soodustas rünnakuid valitsusele, milleks kaasa aitasid ka manifestatsioonid Serbia ja Bulgaaria saatkondade ees. Vene seltskonna kihid imestasid Vene diplomaatia järeleandlikkuse üle. Kõik see purunes aga valitsuse käitumise vastu (eriti aga Sazonovi ja Kokovtsevi vastu), kes kriisi algusest saadik iga sammu puhul oli mõjustatud kartusest sõja eest. Vene avalik arvamus võis küll valitsusele ebamugav olla, polnud võimeline aga teda otsustavalt mõjustama¹¹⁰).

Aprilli esimesel nädalal teostuski laevastiku demonstratsioon. Antivari sadamasse sõitsid viie suurriigi laevad. Tsaar saatis ka väga valjus ja tõsisem toonis koostatud telegrammi Montenegro kuningale, kus nõuti sõnakuulmist (otsus Skutari suhtes olevat muutmatu) ja Skutari piiramise lõpetamist. Venemaa ei laskvat end mingil tingimusel Montenegro pärast sõtta kiskuda¹¹¹). Laevastiku demonstratsioon muutus lisaks Montenegro ja Albaania randade blokaadiks, alates 10. aprillist¹¹²). Venemaa arendas omaltpoolt veelgi survet Montenegrole, et mõjustada teda järeleandmisele. Vene saadiku Hartvigi kategoorilise esinemise tõttu Serbia kuningas Peetri juures oli sealne ministrite-nõukogu otsustanud anda oma vägedele Skutari ees käsu, et nad lähemast rünnakust kindlusele enam osa ei võtaks ja ainult siis võitluse astuks, kui neid rünnatakse türklaste või albaanlaste poolt¹¹³). Venemaa mõjus kaasa ka Bulgaaria-Türgi relvade-rahuh sõlmimiseks aprilli keskel, vähendades seega pinevust ka teises

¹⁰⁶) Sch wert f e g e r V³, lk. 51.

¹⁰⁷) Sch wert f e g e r V³, lk. 53.

¹⁰⁸) Sch wert f e g e r V³, lk. 53.

¹⁰⁹) B III, nr. 929, lk. 149 j.

¹¹⁰) SD I, nr. 289, lk. 313 j.

¹¹¹) GP 34 II, nr. 13 092, lk. 625 ja nr. 13 125, lk. 656.

¹¹²) GP 34 II, nr. 13 119, lk. 651, 652 ja märkus*.

¹¹³) GP 34 II, nr. 13 136, lk. 664 ja märkus † ning lk. 665.

Balkani raionis¹¹⁴⁾. Venemaa jt. suurriigid püüdsid muidugi kaotada ka lahknevusi, mis ilmnesis nende ja Balkani riikide rahutingimuste kavades, milliseil taotlusil oligi olulisi tulemusi¹¹⁵⁾. Siis tuli järsk kriisi süvenemine Skutari Montenegro kätte langemise tõttu¹¹⁶⁾, millega Montenegro oli toiminud suurriikide otsuse vastu. Austria ähvardas võtta tarvitusele energilisi vahendeid, kui suurriigid vahele ei astu. Londoni konverentsil leiti, et vallutatud linna tagasiandmine Türgimaale on tegelikult võimatu. Ei jäänud muud üle kui see üle anda suurriikidele, nimelt ühendatud laevastike komandantidele¹¹⁷⁾. Sazonov toonitas kindlasti, et Skutari küsimus olevat *res judicata*, mida vallutamine ei saavat enam muuta. Põhimõtteliselt nõustus Sazonov ka suurriikide energiliste vahenditega, isegi vägede dessandiga. Ta arvas aga, et enne kui selle vahendi järele haarata, tuleks katsetada veel teiste vahenditega, nagu näiteks näljutamisega¹¹⁸⁾. Sazonov uskus, et blokaadi kõvendamine Montenegros tunduma hakkavat tarbainete puudust teravndaks, ja pidas ühtlasi soovitavaks katkestada iga välismaalt tuleva finantsabi sellele riigile. Ta arvestas peale selle veel ühe mõjustamisvahendina mõõnduste andmist Montenegrole tasuks järeleandmise eest. Ses suhtes oli aga krahv Thurn väljendunud, et Austria prestiiž nõudvat esijoones kuningas Nikolai alistumist, alles siis võivat mõõnduste küsimust kaaluda¹¹⁹⁾. Juhul, kui Austria oleks üritanud aktsiooni Montenegro vastu, oleks Venemaa jäänud siiski rahulikuks. Kui aga Austria oleks ühtlasi rünnanud ka Serbiat, siis oleks kokkupõrge Venemaa ja Austria vahel olnud vältimatu¹²⁰⁾. Kriis lahenes Montenegro järeleandmisega. Kuningas telegrafeeris 4. mail, et annab Skutari linna saatuse suurriikide kätte¹²¹⁾. Sazonov tundis mõistagi suurt kergendust; ta oli tõsiselt kartnud, et Austria-Ungari tung Montenegro alale oleks toonud uue tormi slaavi maailma¹²²⁾. Isegi Euroopa sõda oleks sel juhul olnud tõenäone.

Montenegro evakueeriski Skutari, mis võeti rahvusvahelise eskaadri dessandi valdusse. Ka blokaad lõpetati¹²³⁾. Skutari kriis oli lõppenud. Venemaal olid teened kardetavate komplikatsioonide vältimisel, aga ta polnud oma esialgset sihti — Skutari andmist Montenegrole — saavutanud. Ta oli sunnitud taanduma, nagu Adria sadama küsimuseski, peamiselt sõjakartuse tõttu. Vene diplomaatial

¹¹⁴⁾ GP 34 II, nr. 13 170, lk. 695.

¹¹⁵⁾ GP 34 II, nr. 13 181, lk. 703 j.

¹¹⁶⁾ B III, nr. 945, lk. 164.

¹¹⁷⁾ B III, nr. 945, lk. 164 j.

¹¹⁸⁾ GP 34 II, nr. 13 198, lk. 725.

¹¹⁹⁾ B III, nr. 952, lk. 173 j.

¹²⁰⁾ GP 34 II, nr. 13 241, lk. 769.

¹²¹⁾ GP 34 II, nr. 13 267, lk. 796.

¹²²⁾ GP 34 II, nr. 13 282, lk. 810.

¹²³⁾ GK 1913, lk. 678.

polnud toetuseks sellist korras sõjaväge, nagu Saksamaal, millega oleks võidud tarbekorral diplomaatiat toetada. Et tüliobjektid põinud Venemaale iseäranis olulised, siis ei tundunud Venemaa diplomaatilised taandumised erilise lüüasaamisena. Igatahes aga Austria püsis temale olulises küsimuses paremal positsioonil kui Venemaa. Kuid Venemaale suureks plussiks oli seik, et ta tundus enam rahuarmastavana kui Austria, mis kindlustas talle Prantsus- ja Inglismaa avaliku arvamuse poolehoidu, millel sündmuste arengus ei puudunud oma osa. Austria äratas oma tõrksusega aga antipaatiat, mille jäljed nähtavasti ulatusid kuni juulipäevini 1914. a.

Ka üldine Balkani kriis kahanes ja ligines lõpule. Sellekski protsessiks aitas Venemaa kaasa. Sazonovi 11. mai telegrammist nähtub, et Venemaa oli nähtavasti kõik abinõud ära kasutanud, et mõjustada liitvõimused Bulgaariat ja Serbiat, ning tegi ülesandeks Izvolskile kõnelda Prantsuse väliminister Pichoniga selle üle, kas tema valitsus ei peaks võimalikuks Sofias ja Belgradis deklareerida, et ta seab oma kaastöö krediidi- ja finantsküsimusis otsesesse sõltumusse vaheerahu otsekohesest vastuvõtmisest suurriikide poolt kindlaksmääratud tingimusi¹²⁴). Pichon nõustus ja lubas diplomaatilisel vastuvõtul, seega siiski mitte Sofias ja Belgradis, Serbia ja Bulgaaria saadikuile teatada, et nad enne vaheerahu vastuvõtmist ei võiks arvestada Prantsusmaa finantsabiga¹²⁵). 30. mail oli niikaugele jõutud, et kirjutati alla Londoni rahuleping¹²⁶), millega lõppes esialgselt kogu Balkani kriis. Venemaal olid vastuolude lahendamisel, nagu peaaegu pidevalt võisime jälgida, suured teened. Pichon ütles isegi, et ainult Venemaal, tema omakasupüüdmatus ja tema valmisolekut minna järeleandmiste äärmiste piireni, tulevat tänada selle eest, et kriisile leidis õnnelik lahendus ja Euroopa ei langenud üldisesse sõtta¹²⁷).

Vahepeal tihenesid poliitilisel horitsondil uued kurjakuulutavad vastuolude pilved. Varem mainisime juba Bulgaaria-Rumeenia vastuolu; viimane näitas süvenemise tendentsi. Teame, et Sazonov kaebas väheesele vastutulekule Rumeenia poolt, mis raskendas Venemaa sobitavat tegevust¹²⁸). Juba jaanuari lõpul 1913. a. kartis Sazonov, et Rumeenia esitab ultimaatumi või astub aktiivselt Bulgaaria vastu välja¹²⁹). Venemaa huves oli tol korral muidugi takistada Rumeenia relvastise arengut. Välisministri abi Neratov telegrafeeris Izvolskile 28. jaanuaril 1913, et Venemaale pole soovitav nelja Rumeenia suure torpeedopaadi ilmumine Mustale merele, mis pärast tuleks mõjustada

¹²⁴) I III, nr. 878, lk. 154.

¹²⁵) I III, nr. 879, lk. 154 j.

¹²⁶) GK 1913, lk. 678.

¹²⁷) I III, nr. 876, lk. 153.

¹²⁸) Schwertfeger V³, lk. 17.

¹²⁹) I III, nr. 700, lk. 41.

Prantsuse valitsust, et see takistaks paatide ostu¹³⁰⁾. Välisminister Jonnart lubaski paadiostu nurja ajada, kui kuuldused sellest õigeks osutuksid¹³¹⁾. Venemaa üritas ka hoiatusaktsioone oma Bukaresti saadiku kaudu¹³²⁾. Veebruari alguseks oli Sazonovil juba optimismigi. Ta leidis, et Vene Bukarestis üritatud samm sündinud sõbralikult ja mõjunud Rumeenia valitsusele soodsalt, kes kalduvat järeleandmisele ja lubavat kõik teha, et lahkeli Bulgaariaga rahulikult lahendada¹³³⁾. See lootus oli aga petlik, sest Rumeenia kuulutas isegi uued Bulgaaria mõõndused vastuvõetamatuks¹³⁴⁾ ja veebruari keskpäiku olid Vene kindralstaabi ringkonnis päris tõsised meeleolud. Seal arvati, et juhul, kui Rumeenia mobiliseeriks kogu oma armee, siis tuleks näha selles Venemaa tõsist provotseerimist, millele peaksid järgnema otsekohe vastavad vastuvahendid. Rumeenia näitaks sellise vahendiga, et ta ei taotle piiriõiendust, vaid Bulgaaria kahjustamist ja tema arvel võimu juurdekasvu, mida aga Venemaa ei võiks lubada, sest see tähendaks kolmikliidu võimu kasvamist ja tulevikus rasket ähvardust Vene võimule Mustal merel¹³⁵⁾. Umbes samal ajal üritasid suurriigid Sofias ja Bukarestis sobituse pakkumist¹³⁶⁾. Ses asjas, mille initsiaatoriks oli Venemaa¹³⁷⁾, esineti Bulgaarias kollektiivselt, kuna Bukarestis oli rääkinud sobitusest iga esindaja omaette¹³⁸⁾. Hiljemini sooritati nähtavasti Rumeenias samasugune samm nagu Bulgaariaski. Erilisi tulemusi neil aktsioonel nähtavasti polnud ja lõpuks küsimuste lahendamine läks konverentsi hoolde.

Et tol korral Bulgaarias oli Venemaale sõbralikult meelestatud Gešov'i kabinett ja Rumeenia usaldus Vene poliitika suhtes pidevalt kasvas, siis valisid tülitsevad pooled Peterburi konverentsi kohaks. Osavõtjais olid Sazonov ja viie muu suurriigi saadikud¹³⁹⁾. Esimene istung Sazonovi juhatusel oli 31. märtsil. Diskussioonid olid parteilikud; kolmikliit kaitses Rumeenia huve, entente — Bulgaaria omi¹⁴⁰⁾. Asja arutamine toimus muide rahulikult; juba 15. aprillil 1913 olid konverentsi tööd lõpetatud ja otsuste tekst valmis¹⁴¹⁾. Kokkulepe toimus järgmisel alusel: 1) Silistria ja Medžidia-Tabia kindlustused saavad Rumeeniale, 2) bulgaarlasist elanikele, kes taha-

¹³⁰⁾ I III, nr. 703, lk. 42.

¹³¹⁾ I III, nr. 704, lk. 43.

¹³²⁾ I III, nr. 706, lk. 44 ja nr. 707, lk. 45 j.

¹³³⁾ I III, nr. 720, lk. 56.

¹³⁴⁾ GK 1913, lk. 645.

¹³⁵⁾ GP 34 I, nr. 12 899, lk. 421 j.

¹³⁶⁾ GK 1913, lk. 645.

¹³⁷⁾ I III, nr. 743, lk. 71.

¹³⁸⁾ GP 34 I, nr. 12 894, lk. 418.

¹³⁹⁾ Sazonoff, S. D., Sechs schwere Jahre, Berlin 1927, lk. 103 j.

Järgnevalt tsit.: Sazonov.

¹⁴⁰⁾ Buchanan, lk. 72.

¹⁴¹⁾ Sazonov, lk. 104.

vad Silistriast lahkuda, antakse kahjutasu, 3) Bulgaaria kohustub kõik kindlustused Dobrudža piiril lammutama ja mitte uusi ehitama ning 4) kutso-valahhide kirikute ja koolide küsimus korraldatakse Rumeenia soovele vastavalt. Peterburi saadikute konverentsi lõpu-protokoll kirjutati alla 9. mail¹⁴²), mis ei jäänud siiski Rumeenia-Bulgaaria tüli lõplikuks lahenduseks, nagu hiljemini näeme.

Rööbiti Bulgaaria-Rumeenia vastuoluga arenesid ka Bulgaaria-Serbia ja Bulgaaria-Kreeka vahekorrad. Bulgaaria-Serbia vastuolu tunnuseid hakkas ilmne juba 1912. a. detsembris. Siis Adria sadama küsimuse raskuste pärast tuldi Serbia poolel mõttele hankida kompensatsioonid Bulgaaria suunas¹⁴³). Selle mõttega põlud Venemaal päri, Sazonov arvas 13. detsembril 1912, et selline seisund rikub Serbia-Bulgaaria lepingut ja ei või leida Venemaalt ei toetust ega sümpaatiat¹⁴⁴). 6. aprilliks 1913 oli tunda juba kõrgekraadilist pinevust. Sazonov käskis Benckendorffil juhtida Grey tähelepanu sellele, et Bulgaaria-Serbia suhted on ohtlikult teravnenud ja et on soovitatav mõlemate riikide energiline mõjustamine¹⁴⁵). Serbia nõudis liidulepingu revisjoni, sest ta olevat kaugelt suuremal määral, kui see ta kohustele vastas, sõjakäigu eduks kaasa aidanud¹⁴⁶); Serbia piir tulevat Makedoonias ümber korraldada¹⁴⁷) Türgimaalt Bulgaariale langenud osa arvel.

Venemaa jätkas Serbia pretensioonide vastast poliitikat. Sazonov arvas, et õigus on Bulgaaria poolel, kuna ta toetub lepingu tekstile. Seiku, et Serbia oli andnud sõjalist abi üle lepingu ulatuse ja et Bulgaaria polnud oma kohuseid lepingu ulatuses täita suutnud, ei pidanud Sazonov küllaldaseks Serbia pretensioonide põhjenduseks; Bulgaaria olevat siiski otsustavaid lööke andnud¹⁴⁸). Bulgaariale sümpatiseerimine oli ilmne. Alles lühikese aja eest oli näidatud Serbia edusammude suhtes palju suuremat huvi kui Bulgaaria omade suhtes ja Sazonov oli toonitanud alati, et ta Serbiat eelistab liitlasile. Nähtavasti püüti takistada kuningas Ferdinandi järgimist Viini kabineti meelitusile ja toetuse otsimist Austria-Ungari juures. Sazonov kirjutas Hartvigile 6. mail, et kõik Austria püüded olid antud momendil suunatud bulgaarlaste venelasist ja serblasist võõrutamisele. Sel olnud ka tulemusi. Sofias hakatud umbusklikult käituma venelaste suhtes, kuigi nähtavasti veel loodetud Venemaa toetusele tüli lahendamisel Serbiaga¹⁴⁹). Sellisest Venemaa poliitilisest suu-

¹⁴²) GP 34 II, nr. 13 167, lk. 693 j. ja nr. 13 173, lk. 697, märkus **.

¹⁴³) I II, nr. 622, lk. 385.

¹⁴⁴) B II, nr. 761, lk. 532.

¹⁴⁵) I III, nr. 824, lk. 119.

¹⁴⁶) GK 1913, lk. 663.

¹⁴⁷) GK 1913, lk. 664 j.

¹⁴⁸) GP 34 II, nr. 13 220, lk. 749.

¹⁴⁹) GP 34 II, nr. 13 220, lk. 750, märkus * ja SD II, nr. 807, lk. 409.

nast ja tahtest Balkani liitu tulevikuks säilitada ning hoiduda komplikatsioonest Balkanil ongi seletatav asjaolu, et Sazonov püüdis mainitud 6. mai kirjas juhtida Serbia tähelepanu Bulgaariast kõrvale Austria-Ungari aladele. Ta nimetas serblasi sümpaatseimaks rahvaks kõigist slaavi rahvaist ja ütles serblasi olevat läbi joosnud ainult esimese staadiumi oma ajaloolisest teest. Serblased pidavat oma sihi saavutamiseks veel läbi tegema ühe hirmsa võitluse, millisel juhul kogu nende eksistents võiks sattuda küsimuse alla. Serbia töötatud maa asuvat Austria-Ungari alal ja mitte seal, kuhu ta nüüd püüdvat ja kus tema teel seisvat bulgaarlased. Seepärast olevat Serbia eluliseks huviks liidusõprust Bulgaariaga säilitada ja kannatlikus ning visas töös jõudu koguda tulevikus vältimatuks võitluseks. Aeg töötavat Serbia kasuks ja hukatuseks ta vaenlasile, kes näitavat tunduvald lagunemismärke. Bulgaaria-Serbia suhete katkemine oleks Austria triumfi, kelle agoonia lükkuks edasi paljude aastate võrra¹⁵⁰⁾. Ses Sazonovi kirjas on märgatav ta konsolideeriv ja ettevalmistav poliitika tulevikuvõitluseks, mida ta pidas vältimatuks. See ei luba muidugi veel kindlalt väita, et Sazonovil oleks olnud tahe seda võitlust igal tingimusel soodsal momendil alata. Nähtavasti oli Venemaa sümpaatia Bulgaaria vastu ainult teeseldud ja kalkuleeriv, kuna aga hoopis soojemat sümpaatiat tunti Serbia vastu.

Serbia tegi ise aga igaks juhuks juba ettevalmistusi, mille üheks tulemuseks oli Kreeka-Serbia liidulepingu sõlmimine, mis ühes militaarkonventsiooniga 1. juunil 1913 alla kirjutati¹⁵¹⁾. Serbia kangekaelsuse pärast oli nähtavasti Venemaa sunnitud juuni algul siiski Bulgaaria seisundi toetamise rajalt ära nihkuma lähemale Serbiale, nagu võib oletada Bulgaaria peaminister Gešovi väljendusest, kes olnud pahane läbirääkimisile Izvolskiga. Viimane olevat brutaalselt temale seletanud, et Bulgaaria pidavat Serbiale järele andma ja lepingu revideerimisega nõustuma¹⁵²⁾.

Venemaa jätkas oma sõja-eelduste vähendamise poliitikat ka teisiti. Londoni saadikute konverentsi 5. juuni koosolekul otsustati Vene algatusel, et suurriigid peavad sõdapidanuid üles kutsuma mobiilseid sõjavägesid otsekohe vähendama. Selles mõttes oli valitsus isegi juba 20. maist saadik püüdnud mõjustada Balkani riike, kuid ilma eduta¹⁵³⁾. Mis puutub spetsiaalselt Bulgaaria-Serbia vahekorra, siis oli Venemaal veel üks erivõimalus seda parandada; Bulgaaria-Serbia liidulepingu salajases lisas oli ette nähtud Venemaa vahekohtuniku osa poolte tüliküsimusis¹⁵⁴⁾. Aprilli lõpul dekla-

¹⁵⁰⁾ SD II, nr. 807, lk. 409 j.

¹⁵¹⁾ GP 34 II, lk. 822, märkus *.

¹⁵²⁾ GP 35, nr. 13 369, lk. 15.

¹⁵³⁾ GP 35, nr. 13 380, lk. 26, märkus **.

¹⁵⁴⁾ SD I, nr. 170, lk. 208 jj.

reeris Venemaa end valmis olevat vastu võtma vahekohtuniku osa. Varsti pärast seda Venemaa laskis Belgradis mõista, et otsuse aluseks võiks olla ainult lepingu tekst. Nii siis Venemaa otsustas vahekohtuniku osast mitte loobuda, kuna ei näinud teist rahulikku väljapääsu-teed. Vormiline Vene vahekohtu palumine sündis 19. mail Bulgaarialt¹⁵⁵⁾; Bulgaaria saadik andis üle Gešovi vastavasisulise telegrammi, mille järel Sazonov tegi Nekljudovile ülesandeks Gešovile seletada, et Venemaa võtab palve vastu rahu huvides ja liidu kõvendamiseks, mille uuendamise Venemaa tegevat vahekohtu tingimuseks¹⁵⁶⁾. Serbia aga viivitas selgekujuliselt nõustumast vahekohtu aktsiooniks, mistõttu Sazonov saatis 27. mail, 18. ja 19. juunil kibedaid etteheiteid Serbia valitsusele¹⁵⁷⁾. Venemaa ei võinud sealjuures erilist rõõmu tunda vahekohtu võimalusest. See ähvardas tal suhteid rikkuda mõlema poolega. Seepärast on Vene poolel märgatav viivitus asjaga alguse tegemisel. Kuni mai lõpuni muidugi ei saanud midagi üritada, sest Türgimaaga polnud veel rahu sõlmitud, nii et polnud absoluutselt kindel seegi, mida oleks tulnud Bulgaaria ja Serbia vahel jagada. Tõenäoselt ka hiljemini oleks tuntud Venemaal rõõmu, kui vahekohtu asemel oleks asjale leitud mõni teine lahendus.

Serbia ei osutanud mingit järeleandmist¹⁵⁸⁾; seepärast andis Hartvig 16. juunil Serbia valitsusele Vene valitsuse kategoorilise nõude alistuda tingimusita keiser Nikolai vahekohtuotsusele. Ministrite-nõukogu istungil 17. juunil esines peaminister Pašits nõude vastuvõtmise poolt. Mitmed kõnelesid vastu, näiteks sõjaminister kindral Bogdanovič toonitas sõjaväe meeleolu, kes mingil tingimusel vallutatud aladest ei loobuks; ta esitas lahkumispalve, millega liitusid veel kaks ministrit. Pašits esitas selle järel kogu valitsuse lahkumise palve¹⁵⁹⁾. Ka Bulgaaria ei osutanud enam leplikkust; 11. juunil oli Bulgaaria saadik väljendunud diplomaatilisel vastuvõtul Pichonile ebaleplikuimal viisil. Stančov ütles, et Bulgaaria ei anna mingil juhul õigust Vene keisrile Monastiri või Ohridat Serbiiale anda. Ühtlasi tahtis Stančov Prantsusmaalt saada laenu 25 miljonit franki. Pichon tegi Stančovile tõsiseid etteheiteid ja deklareeris talle, et Bulgaaria olevat kohustatud oma tüliküsimust Serbiaga täiesti Vene keisri vahekohtule jätma ja et Prantsusmaa olevat iga Nikolai II poolt tehtava otsusega solidaarne, Bulgaaria ei saavat kuni küsimuse rahuliku lahendamiseni Pariisis kopikatki¹⁶⁰⁾. Venemaa näis vahekohtuga viivitavat, mille põhjuseks võis peale

¹⁵⁵⁾ GP 34 II, nr. 13 220, lk. 749, märkus ** ja lk. 750.

¹⁵⁶⁾ I III, nr. 887, lk. 159 j.

¹⁵⁷⁾ GP 34 II, nr. 13 328, lk. 862, märkus ***.

¹⁵⁸⁾ SD I, nr. 310, lk. 337 jj.

¹⁵⁹⁾ GK 1913, lk. 666 j.

¹⁶⁰⁾ I III, nr. 910, lk. 174.

muu olla poolte tõrkjas seisund. Ta jätkas aga püüdeid mõjustada riike, et nad esialgu oma juhtivate ministrite kaudu tüli alused punktid ühisel konverentsil läbi arutaksid; kui sellisel konverentsil poleks olnud tulemusi, siis oleks ministrid pidanud tulema Põhjala, kus Vene valitsus oleks katsunud tüli oma sobituse kaudu lõpetada. Selle katse nurjumise korral oleks Venemaa võtnud käsile vahekohtu ülesande, mille vastu Peterburis puudus sümpaatia. Ütles ju Sazonov 11. juunil ses suhtes, et siis Venemaa ei pääsevat mööda selle karika tühjendamisest. Ministrite konverentsiks saadeti vormilik kutse Balkani liidu liikmeile. Kutse vastuvõtmise üle peeti veel tükk aega läbirääkimisi kuni vaenutegevuse lahtipuhkemiseni juuni lõpul 1913, mis kogu kava tühistas¹⁶¹⁾. Enne seda, nagu nähtub muu seas 22. juuni teatestki Bulgaariast, oli Venemaa püüdnud viimse võimaluseni takistada sõja puhkemist. Vene saadik oli kuningale tungivalt nõu andnud, et Bulgaaria valitsus võiks veel mõned päevad oodata, kuna lootus olevat, et Serbiat vahepeal suudetakse mõjustada lepingu tunnustamisele ja selle alusel vahekohtu vastuvõtmisele¹⁶²⁾. Venemaa püüdis isegi kaudselt Ateenas kaudu olundit päästa. Sealt teatati 24. juunil 1913 sealse välisministri ütelusest Venemaa tugevast surveavaldamisest Ateenas sihiga, et Kreeka oma mõju Serbias kasutaks Venemaa vahekohtuotsusele alistumiseks. Ministri vastus olnud aga tagasitõrjuv¹⁶³⁾. Bulgaariale serveeris Venemaa isegi ähvarduse. Vene saadik oli kategooriliselt deklareerinud, et Venemaa Bulgaaria kokkupõrke puhul serblasiga ja kreeklasiga, kuigi Bulgaaria kaotus Venemaad valesalt puudutaks, sõrmegi ei liigutaks, et Rumeeniat tagasi hoida¹⁶⁴⁾. Saksa saadiku krahv v. Quadt'i kuulmist mööda oli Venemaa Sofias öelda lasknud, et kui Bulgaaria sõja kuulutaks, siis Venemaa loobuks lepingust, mis teda kohustas Rumeenia vastu välja astuma, kui see Bulgaariat ründab¹⁶⁵⁾. Nähtavasti polnud neil Venemaa sõjavälimiskatseil erilisi tulemusi, vahest ainult niipalju, et Bulgaaria loobus sõja kuulutamisest ja ründas hiljemini ootamatult oma vastaseid.

Vahepeal oli ka Bulgaaria-Kreeka vastuolu küpsenud sõjaks valmisolevaks. Ka sellel vastuolul oli üsna pikk eellugu. Bulgaaria-Kreeka vastuolu keskküsimuseks oli nimelt Saloniki probleem. Iseloomustavad ses suhtes on juba 26. novembril 1912. a. avaldatud tsaari ja Sazonovi väljendid Austria saadikule. Nad rääkisid arvamuste lahknevusist Kreeka ja Bulgaaria vahel Saloniki pärast. Sazonov oli Bulgaaria saadiku Bobčev'i tähelepanu juhtinud sellele, et

¹⁶¹⁾ GP 35, nr. 13 391, lk. 33, 34 ja märkus ** ning I III, nr. 913, lk. 175 j.

¹⁶²⁾ GK 1913, lk. 649.

¹⁶³⁾ GP 35, nr. 13 418, lk. 58.

¹⁶⁴⁾ GP 35, nr. 13 431, lk. 72, märkus *.

¹⁶⁵⁾ GP 35, nr. 13 431, lk. 71.

kreeklased olid enne bulgaarlasi Salonikisse jõudnud, mispärast õige oleks Saloniki Kreekale saamine. Bobčev oli jäänud aga kangekaelselt arvamusele, et Saloniki peab bulgaarlasile saama. Nii tsaar kui Sazonov avaldusid, et parim lahendus olevat Salonikist teha rahvusvaheline sadam¹⁶⁶). 10. märtsiks oli Venemaa seisund niivõrd muutunud, et Sazonov võis väljenduda: „Meie jagame Nekljudovi arvamust, et on soovitatav Saloniki sadamat prantslaste kätte jätta“¹⁶⁷). Pole päris selge, mida Venemaal taheti sellise poliitikaga saavutada; võib-olla tõket keskriikide poliitikale Saloniki suhtes, võib-olla ka tõket Bulgaaria-Kreeka vastuolule.

Aprilli alguks 1913 oli Venemaal tunda juba tugevat rahutust Bulgaaria-Kreeka suhete pärast, mis peegeldub näiteks Sazonovi telegrammis 6. aprillist. Ta käskis Vene saadikul Demidovil Kreekas tungivat nõu anda Kreeka valitsusele mitte üritada Kreeka suhtes hukutavaid samme, mis ärritaks Venemaa ja Euroopa avaliku arvamuse Kreeka vastu¹⁶⁸). Bulgaaria-Kreeka pinevus suurenes järjest kuni relvus kokkupõrgeteni. Näiteks juba mai keskpaiku tuli korduvalt raskeid kokkupõrkeid Kreeka ja Bulgaaria vägede vahel, kusjuures mõlemal pool oli hulk surnuid ja haavatuid¹⁶⁹). Venemaa kaldus maikuul 1913 arvamusele, et entente-riikide vahekohus oli ainukene tee äärmiselt hädaohtliku Bulgaaria-Kreeka tüli lahendamiseks. Sazonov avaldas lootust, et Prantsusmaa ei lükka tagasi Venemaa vaatekoha toetamist selles küsimuses¹⁷⁰). Pichon oli aga skeptiline entente-riikide vahekohtu asjus, ta kartis tekkivat sellest kolmikliidu vastutöötamist ja konflikti teravnemist¹⁷¹). On teada siiski, et Venemaa pakkus Ateenas tripelentente'i vahekohut, millega isegi Kreeka nõus oli, s. o. üks pool, millisest seigast muidugi ei jätkunud küsimuste lahendamiseks¹⁷²). Kogu Balkani küsimuse vastuolude kompleks jäi sõja lahendada. Ka Saloniki küsimuses polnud märgata mingit järeleandmist. Veel 11. juunil ütles Pariisis Bulgaaria saadik Stančov, et Bulgaaria mingil tingimusel ei loobu Salonikist¹⁷³). Ja 28. juunil andis Bulgaaria väejuhatuse depeš, milles kästi vaenutegevust alata¹⁷⁴), mis ka järgmisel päeval sündis¹⁷⁵). Sellega oli alanud II Balkani sõda, mis pidi lahendama Bulgaaria-Rumeenia, Bulgaaria-Serbia, Bulgaaria-Kreeka jt. tüliküsi-

¹⁶⁶) GP 33, nr. 12 450, lk. 421.

¹⁶⁷) I III, nr. 756, lk. 83.

¹⁶⁸) I III, nr. 823, lk. 119.

¹⁶⁹) GP 34 II, lk. 871, märkus *.

¹⁷⁰) I III, nr. 900, lk. 169.

¹⁷¹) I III, nr. 902, lk. 170.

¹⁷²) Schwertfeger V³, lk. 73.

¹⁷³) I III, nr. 910, lk. 174.

¹⁷⁴) GK 1913, lk. 756 j.

¹⁷⁵) Schwertfeger V³, lk. 78.

mused. Sõjast võtsid osa ka Montenegro ja Türgimaa. Sazonov oli küll ähvardanud, et Türgimaa neutraliteedist loobumise tulemuseks oleks Venemaa interventsioon¹⁷⁶), aga see jäi tulemata — muidugi sel ajal päris traditsiooniliseks saanud Venemaa sõjakartuse tõttu. Vene sümpaatiad Bulgaariale olid vähenenud teatavasti sõja alguks, nagu eespool nägime, ja sõja puhkemise järel vähenesid nad veelgi, kusjuures oma teatud osa mängis ka seik, et Bulgaaria alustas sõja, mida Venemaa ei tahtnud, ja sealjuures veel äraandliku ründega. 8. juuli õhtul ütles Kokovtsev Serbia delegaadile Genčiõile, et Venemaa sümpaatiad olevat Serbia poolel, Venemaa olevat oma kohuse täitnud, aga liitlased polevat tahtnud Vene nõu kuulda võtta ja päästnud Venemaa sellega ebameeldivast kohustusest (vahekohtuniku osast); nüüd sõltuvat kõik sõjast ja selles punktis olevat Venemaa soovid Serbia poolt ning Vene valitsus ei kahtlevat, et Bulgaaria initsiatiiv sõjaks teda ennast kahjustab¹⁷⁷). Sealjuures Venemaa huvid nõudsid muidugi endiselt, et Balkani riikide tüli võimalikult ruttu lõpeks. Seepärast alustaski Venemaa katseid sõja likvideerimiseks. Juba 11. juulil oli Vene välisministri abi Neratov kõnelenud, et Bulgaaria polnud veel tema valitsuselt interventsiooni palunud, küll aga oli Venemaa juba Sofias, Belgradis ja Ateenas sondeerinud, kas need kolm riiki nüüd kalduks vaenutegevust lõpetama ja läbirääkimisi alustama. Bulgaaria valitsus vastaski vastutulevalt¹⁷⁸) ja pöördus Venemaa poole, et vaenutegevuse lõpetamist saavutada¹⁷⁹). Venemaa sobitusaktsioon nurjus siiski, sest Serbia ja Kreeka lükkasid tagasi Bulgaaria huvides ettepanud pehmen-dused relvaderahu tingimuste kindlaksmääramisel. Venemaa ei tahtnud enam ses suunas teotseda¹⁸⁰), sest polnud ju edu ette näha.

Peale sobitusaktsiooni oli Venemaal veel muidki vahendeid, et sõjale takistusi teha. Venemaa püüdis nimelt sõdivate poolte vägede edasiliikumist tõkestada. Näiteks laskis Sazonov 16. juulil 1913 saadiku Šebeko kaudu avaldada Rumeenia valitsusele soovi, et ta kohe peataks oma vägede edasiliikumise¹⁸¹). Prantsuse saadik Rumeenias teotses rööbiti Venemaaga, kelle saadik püüdis eraviisil õhutada isegi Saksa saadikut mõjustama Rumeenia valitsust edasiliikumise seismapanekuks¹⁸²). Nende sammude mõjul nähtavasti Rumeenia aeglustaski oma edasiliikumist. Nii teatati Ateenast 20. juulil 1913, et välisminister avaldanud valitsevat muret Rumeenia pärast,

¹⁷⁶) I III, nr. 949, lk. 200 j., GP 35, nr. 13 511, lk. 151, GK 1913, lk. 770, 653 j. ja *Schwertfeger V*³, lk. 81.

¹⁷⁷) SD I, nr. 334, lk. 353 j.

¹⁷⁸) GP 35, nr. 13 503, lk. 141.

¹⁷⁹) GK 1913, lk. 511.

¹⁸⁰) GP 35, nr. 13 522, lk. 158 ja GK 1913, lk. 650.

¹⁸¹) GP 35, lk. 156, märkus ***.

¹⁸²) GP 35, nr. 13 551, lk. 177.

kes tõenäoselt võõral survele oma edasimarssimist pikalisemaks tegevat¹⁸³). Venemaa püüdis peatada ka Türgi edasiliikumist. 19. juulil teatati suurvesiiri väljendusest Saksa saadikule Konstantinoopolis, et Vene saadik olevat kollektiivsesel ähvardusel temalt nõudnud ametlikku seletust, et Türgi väed ei lähe üle Enos-Midia joone. Ta olevat tõrkunud niisugust seletust andmast¹⁸⁴). Venemaa sellised aktsioonid jätkusidki; 21. juulil kutsus Sazonov Türgi saadiku enese juurde ja kõneles temaga väga tõsiselt türklaste edasiliikumise pärast üle Enos-Midia joone; Venemaa ei võivat mingil tingimusel taluda, et suurriikide otsus Enos-Midia joone suhtes kummutatakse¹⁸⁵). Venemaa teostas rahusuunalisi üritusi veel mujalgi. Nii teatati 19. juulil Ateenast, et sealne Vene saadik pole jätnud kasutamata ühtki vahendit Kreekale surve avaldamiseks vaenutegevuse lõpetamiseks. Vene saadik oli ka 20. juulil nõudnud rahutegemist, rõhutades, et muidu ei saavat vältida teatud suurriikide interventsiiooni¹⁸⁶). Hiljemini teatati koguni, et Vene saadik tegevat igapäev esitisi relvaderahu saavutamiseks¹⁸⁷).

Kui türklased 22. juulil vallutasid Adrianoopoli, siis oli sellega ühtlasi rikutud Londoni otsust, millest suurriigid olid osa võtnud¹⁸⁸). Venemaa reageeris sellele Türgimaa sammule õige kiiresti; juba 23. juulil väljendus Sazonov, et Venemaa ei võivat leppida sellega, ta liituvat iga ühissammuga; kui need nurjuksid, siis pidavat Venemaa end kohustatuks üksiksammuks¹⁸⁹). Sazonov kaaluski juba Türgimaa-vastase laevastikudemonstratsiooni võimalust¹⁹⁰). Ta ei leidnud aga selleks küllaldaselt toetust teistelt riikidelt¹⁹¹) ja augusti algul oli ta juba laevastikudemonstratsiooni mõttest loobunud¹⁹²). Samal ajal tegi Vene saadik Giers Konstantinoopolis sobitusettepanekuid, mis Türgimaa tagasi lükkas¹⁹³). Pärast seda esines Sazonov juba väga teravalt Türgi esindaja Turkhan Pašale, mainides muu seas, et juhul, kui ka kõik teised võimud Adrianoopoli küsimuses oma seisundit muudaksid, peaks Venemaa siiski sellest kinni; Adrianoopol ei võivat Türgimaale jääda¹⁹⁴). Ka Izvolski väljendus, et ta kasutavat igat juhust Pichoni ettevalmistamiseks, et lähemas tulevikus on Venemaa poolt sunnivahendid vältimatud

¹⁸³) GP 35, nr. 13 557, lk. 181 j.

¹⁸⁴) GP 35, lk. 13 545, lk. 172 j.

¹⁸⁵) GP 35, nr. 13 569, lk. 193.

¹⁸⁶) GP 35, nr. 13 565, lk. 189.

¹⁸⁷) GP 35, nr. 13 603, lk. 222.

¹⁸⁸) I III, nr. 1021, lk. 253.

¹⁸⁹) I III, nr. 965, lk. 210.

¹⁹⁰) GP 35, nr. 13 575, lk. 198 j.

¹⁹¹) I III, nr. 965, lk. 210 ja nr. 970, lk. 212.

¹⁹²) GP 36 I, nr. 13 769, lk. 14.

¹⁹³) GP 36 I, nr. 13 755, lk. 4 j.

¹⁹⁴) GP 36 I, nr. 13 766, lk. 12.

Türgimaa vastu Adrianoopoli evakueerimise läbiviimiseks¹⁹⁵). Venemaa esines nähtavasti oma tavaliste petteähvardustega, mis aga soovitatavat mõju ei avaldanud. Isegi Prantsusmaal suhtuti väga skeptiliselt Venemaa ähvardustesse ja oldi veendunud, et kuigi Türki valitsus tahaks, ta siiski ei suudaks Adrianoopolit evakueerida, sest et sõjavägi siis ta kukutaks¹⁹⁶). Vahepeal olid sõjasündmused arenenud Bulgaariale ebasoodsalt. Kreeklased võtsid Saloniki Bulgaaria garnisonilt relvad ära¹⁹⁷), rumeenlased võtsid Silistria oma valdusse¹⁹⁸) ja türklased Adrianoopoli¹⁹⁹). Bulgaaria kaotas ilma taktilise eduta kolme nädala jooksul osa oma viimaseist vallutusist ja oma vanast valdusest Dobrudžas ja Doonaul veel suurema osa kui ta Peterburi protokollil järele oleks pidanud loovutama Rumeenia²⁰⁰). 30. juulil avati Bukarestis rahukonverents ja 10. augustil kirjutati sealsamas alla rahu. Adrianoopol läks tagasi Türgimaale, samuti peaaegu kogu Thraakia, Kavalla läks Kreekale, serblased said kõik tüliälused Makedoonia osad ja isegi rohkem, ka Rumeenia sai Bulgaaria arvel uue territoriaalse lisandi²⁰¹). Sazonovi juures oli märgata tõusvat vastumeelsust Kavalla Kreekale andmise pärast, kuigi ta ei tahtnud teha sellest suurt tülüküsimust²⁰²). Sazonov oli kavatsenud Kavalla Bulgaariale andmisega tõmmata viimase tripelentente'i poolele, Austria mõju Sofias kõrvaldada ja lepitust saavutada Bulgaaria ja Serbia vahel²⁰³). Nii Venemaa kui Austria püüdsid Bulgaaria olukorda parandada; nad mõlemad tulid mõttele, et Kavalla küsimus või koguni kogu Bukaresti rahu tuleks hiljemini võtta revideerimisele. Kuid nii Venemaa kui Austria ei leidnud selleks küllaldast toetust oma liitlasilt²⁰⁴). Mõlemad rivaalid kaotasid seekord korraga diplomaatiliselt ja nende üritused jooksid rööbiti liiva.

Samasugune saatus valmis Venemaale lõpuks ka Adrianoopoli küsimuses. 11. augustil oli Sazonov esinenud küll pehmemal vahendi kavatsusega kui oli seda aktiivne väljaastumine Türgimaa vastu. Tal näis ainukese võimalusena ühes Prantsus- ja Inglismaaga avalikult deklareerida, et hoidutakse Türgiga tegemast finantsäri seni kui ta on Adrianoopoli evakueerinud²⁰⁵). Pichon oli taas skeptiline, arva-

¹⁹⁵) I III, nr. 998, lk. 228.

¹⁹⁶) I III, nr. 1002, lk. 231.

¹⁹⁷) *Schwertfeger* V³, lk. 78.

¹⁹⁸) *Schwertfeger* V³, lk. 81.

¹⁹⁹) GK 1913, lk. 637.

²⁰⁰) GK 1913, lk. 770.

²⁰¹) Tarle, E. V., *Evropa v epohu imperializma 1871—1919 g. g.*, Moskva, Leningrad 1928, lk. 195 j.

²⁰²) GP 35, nr. 13 738, lk. 362 j.

²⁰³) Fay, Sidney Bradshaw, *Der Ursprung des Weltkrieges*, Berlin 1930, Band I, lk. 317. Järgnevalt tsit.: Fay.

²⁰⁴) Fay, lk. 320.

²⁰⁵) I III, nr. 1000, lk. 230.

tes, et kui kolm riiki ei äritse, siis tegevat seda teised ja väevalt saavat Prantsusmaa sundida oma kodanikke loobuma äritsemisest²⁰⁶). Prantsuse kapital oli sel juhul ilmselt Venemaale üheks komistuskiviks. Venemaale ei jäänud jälle muud üle kui taanduda. Sazonov mainis ühes 18. augusti telegrammis, et Prantsus- ja Inglismaa toetus olnud seni mitteküllaldane, mistõttu asi ähvardavat minna ikka segasemaks. Sazonov pani entente-kaaslasile ette korraga Türgimaale deklareerida, et kui ta otsekohe ei hoolitse Maritsast üle läinud vägede tagasipööramise eest, siis kutsutavat esindajad Konstantinoopolist ära²⁰⁷). Aga ka sel ettepanekul oli Adrianoopoli päästmise mõttes sama vähe tulemusi kui eelmisel. Venemaa taandumine Adrianoopoli konfliktis muutus üha selgemaks. Juba 20. augusti jutlemisest Sazonoviga sai Saksa saadik mulje, et ikka rohkem ja rohkem lepatakse mõttega Adrianoopoli jäämisest Türgimaale²⁰⁸). Ja mõni päev hiljemini arvas Vene Konstantinoopoli saadik Giers, et polnud mingit võimalust enam türklasil Adrianoopolit tagasi saada. Bulgaariale anti mõista, et ta ärgu arvestagu Venemaa relvastatud interventiooniga²⁰⁹). Bulgaarial tuli otseste läbirääkimistega korraldada vahekord Türgimaaga. Türgi-Bulgaaria rahuläbirääkimised algasid 9. septembril Konstantinoopolis. Austria-Ungari ja Vene saadikud toetasid võimalikult bulgaarlast²¹⁰), püüdes kumbki kindlustada oma mõju Bulgaarias.

29. septembril 1913 Konstantinoopolis sõlmitud rahuga Bulgaaria lahendas vahekorrad Türgimaaga²¹¹), kes sai Adrianoopoli suurriikide omaaegsete otsuste kiuste. See tähendas ka Venemaale diplomaatilist kaotust. Aga Balkanile oli vähemalt esialgu rahu saabunud. Kõik suuremad kriisid olid nii või teisiti lahenenud. Siiski oli säilinud mitmeid põhilisi vastuolusid ja oli eos arenemas järgnevaid kriise, mille käsitus aga ei kuulu enam käesoleva ülevaate katse raamesse.

Üldiselt oli Vene poliitika käsitledava ajastu jooksul ebaõnne tähe all. Tema suurimaid diplomaatilisi saavutusi enne Balkani sõdu — Balkani liit, mis oli näivald Vene valitsuse juhtida ja millele sealtpoolt rajati mitmesuguseid lootusi, libises Venemaa käest ära ja purunes lõpuks. Ta polnudki enam ühes Bulgaariaga restaureeritav. Viimane oli surutud nüüd juba kindlasti keskriikide poliitika sõiduvekke, millise seiga vilja tuli entente-poolel lõigata maailmasõja ajal. Venemaa jt. huvides oleks olnud kindlasti parem kui Balkani liit oleks astunud kompaktselt maailmasõtta, mil puhul Bulgaaria tõenäoselt oleks sõdinud entente'i poolle. Selle võimaluse ajaski nurja ees-

²⁰⁶) I III, nr. 1009, lk. 238 j.

²⁰⁷) I III, nr. 1017, lk. 250 j.

²⁰⁸) GP 36 I, nr. 13 797, lk. 42.

²⁰⁹) GP 36 I, nr. 13 802, lk. 46.

²¹⁰) Schwertfeger V³, lk. 94.

²¹¹) GK 1913, lk. 771.

kätt Balkani liidu omavoliline sõjauritus Türgimaa vastu, mis lõi tulemustena ülalmainitud ja teisedki saatuslikud muudatused. Vene poliitika põhimotiiviks oli käsitledaval ajastul kartus sõja eest, mis inspireeris terve seeria vahendeid, mis olid suunatud vastuolude lahendamisele ja sõjatulede kustutamisele. See kõik andis Vene poliitikale selge rahupoliitika ilme. Rahupoliitika peaaegu igal tingimusel oli aga omakorda põhjuseks tervele reale järeleandmisile, millel ei saa eitada teatud määral diplomaatiliste kaotuste ilmet. Vene oli olnud käsitledava ajastu algul *status quo* alusel. Kui Balkani riigid talle esitasid sündinud faktid — vallutused, siis pidi ta loobuma sellest printsiipest, sest tal polnud vahendeid sundida seda põhimõtet austama, vähemalt selliseid mitte, mis oleksid talle enesele olnud kahjutud. Kui Vene üldiselt ei suutnud *status quo* printsipi säilitada, siis püüdis ta seda teha vähemalt osaliselt temale poliitiliselt tähtsama raiooni, nimelt Konstantinoopoli ja selle ümbruse suhtes. Ja siin esineski traagikoomiline nähtus, et Venemaa, kellel ei puudunud aspiratsioonid nimetatud ala kohta tulevikus, kaitses energiliselt Türki huve oma protežeeritud riigi — Bulgaaria — vastu. Ses küsimuses oli Venemaal edu rohkem soodsate Bulgaaria vägede ründejõudu halvavate seikade kui oma diplomaatia tõttu. Tulemuseks oli, et Konstantinoopol jäi Türgimaa kätte. Adria sadama küsimuses aga, mille kaudu Serbial jäi juurdepääs merele saavutamata, tuli Venemaal puhtalt taanduda vaatamata ajutisele energilisele käitumisele. Terav suhe Austria ja Venemaa vahel militaarettvalmistuste pärast lahenes ainult Venemaale õnnelikkude seikade, mitte aga tema diplomaatilise kaalu tagajärjel. Teatavasti ei osutanud Saksa valitsus küllaldast sõjakust ja Inglise poliitiline orientatsioon oli keskriikidele sõja puhul kurjakuulutav. See kõik sundis keiser Franz Josephit veel sõda kartma ja tulemuseks oli vägede demobiliseerimine nii Vene kui Austria poolel. Vene diplomaatia ei suutnud ka Skutarit soetada Montenegrole, kelle vastu Venemaa korraldas hiljemini koguni surveabinõusid Skutari pärast. Diakova jt. vähemate kohtade hankimine teostati ainult teiste riikide tugeval toetusel. Venemaa ei suutnud vältida ka II Balkani sõda — peamiselt Balkani väikeriikide omavahelist võitlust. See seik oli tähtis ka maailmasõja suhtes, millesse Balkani riigid astusid nõrgestatult, olles selle eel läbi teinud kaks sõda. Venemaa vahekohtuniku-osa osutus täiesti ebapraktiliseks ja kasutuks. Ka II Balkani sõja ajal polnud Vene diplomaatial nimetamisväärset edu. Eriti oli ebaedu silmatorkav Adrianoopoli küsimuses, mille puhul Venemaa ei saanud Prantsusmaalt jt. vajalikku toetust. Vastu Venemaa tahtmist jäi Adrianoopol Türgimaale. Kui Venemaa Adrianoopoli suhtes põhimõtteliselt kaotas, siis teisest küljest oli talle selle saamine Türgimaale isegi kasulik. Seda fikseerib üsna hästi Izvolski, kes ei kahetsenud Adrianoopoli küsimuse kujunenud otsustust. Vene kindralstaap oli olnud Adrianoopoli Türgimaale jää-

mise poolt nähtavasti selleks, et viimasele kindlustada Konstantinoopoli seisundit. Poliitilisel kaalutusil oli Venemaa sellest loobunud, aga seda parem oli Izvolski arvates, et bulgaarlased olid Adriaanoopoli kaotanud oma süü läbi ja sellega loonud Venemaale kasuliku seiga, mis oli temale esimeseks positiivseks II Balkani sõja tulemuseks. Teiseks tulemuseks oli, et Venemaa pääses raskest vahekohtuniku ülesandest, mida oli võimata lahendada ilma vastuoludeta Balkani riikidega, ja kolmandaks tagajärjeks oli, et Bulgaaria ise kaotas. Vastasel korral poleks Bulgaaria loobunud kaugeleminevaist kavatsusist Konstantinoopoli suhtes ja arvestades, et sel riigil polnud vastuolusid Austriaga, võib arvata, et ta oleks kaldunud siiski keskriikide rühma²¹²⁾. Samalt seisukohalt näib, et ka Kavalla Kreekale saamine pidi osutama Venemaale kasulikuks, kuigi viimane teatavasti ise oli algul tahtnud Kavallat Bulgaariale anda.

Venemaa ja entente-poolle üldiseks õnneks tuleb arvata ka asjaolusid, et Bulgaaria ja Türgimaa osutusid Balkani sõdades nõrgemaks kui võidi arvata. Seetõttu jäid ära pikemad kurnavad võitlused, mis oleksid kujunenud paratamatuks tasavägisemate poolte vahel. Balkani riikide eriti ohtlikku kokkuvarisemist Türgimaa-vastases võitluses õnneks Venemaale ei juhtunud. Selline kokkuvarisemine oleks tõenäoselt saanud suurimaks kaotuseks Vene poliitikale, tuues suursõja võimaluse väga lähedale, mis oleks entente-poolle selle sõjalise ettevalmistuse lünklikkuse tõttu olnud eriti ohtlik. Venemaa poliitiline seisund käsitledava ajastu lõpul, kujunedes küll nõrgemaks kui selle algul, jäi küllaltki talutavaks, olles tingitud rohkem paljudest õnnelikest juhustest kui selle riigi reaalsest diplomaatilisest jõust.

(Lõpp.)

H. Fischer.

Austria-Ungari Balkani-poliitika aastail 1912—1913.

I.

Ennemaailmasõja-aegsele Austria-Ungarile¹⁾ oli sisepoliitikas raskeimalt lahendatavaks probleemiks rahvusküsimus, mis omas ühtlasi otsustavat tähtsust ta välispoliitilise suuna määramisel. Austria nõrkuse suurimaid põhjusi oli ta elanikkonna rahvusliku ühtluse puudumine. Monarhial puudus külgetõmbav, rahvuslik jõud, sest ükski

²¹²⁾ I III, nr. 1010, lk. 240, 242 jj.

¹⁾ Edaspidi on tarvitatud Austria-Ungari kaksikmonarhia nimetusena Austria.

rahvus ei omanud arvuliselt domineerivat seisukohta²⁾). Seda tugevamaini mõjusid aga tsentrifugaalsed jõud — üksikute rahvaste iseseisvumise ja riigist eraldumise püüded. Austria rahvaste kaleidoskoop hakkas oma riiki lõhkuvat mõju avaldama eriti sellest hetkest alates, mil moodne natsionalistlik liikumine haaras ka Austria erirahvusi. Mida enam üksikud rahvused muutusid endast teadlikumaks, seda lähemale nihkus Habsburgide riigi lõpp. Rahvusküsimus sai teguriks, mis viis lõpuks Türgi Euroopa alade kui ka Austria lagunemisele ja Balkani väikeriikide tekkimisele. Oma riigi sellist iseloomu pidigi arvestama Austria riigivalitsus. See asjaolu määras oluliselt riigi sise- kui ka välispoliitika suuna, milleks kujunes võitlus nende tsentrifugaalsete jõududega, laguneva riigi kooshoidmine ja lagunemist toetavate välisvaenlaste hädaohutuks tegemine. Aktiivsem osa sellisest Austria poliitikast oli suunatud Balkanile, sest siin avaldus kardetav irredenta, eriti slaavi probleem kõige hädaohtlikumal kujul. Nimelt omasid Austria lõunaslaavlaste — serblaste ja kroaadiid — väljaspool monarhiat suguvendi iseseisvas Serbia kuningriigis³⁾. Serbia kujuneski Balkani Austriale kardetavaimaks vaenlaseks eriti oma Suur-Serbia idee tõttu, mille eesmärgiks oli Suur-Serbia rahvusriik, kõigi lõunaslaavlaste ühendamine ühise riigi alla. Selle idee teostumine pidi paratamatult toimuma kõigepealt Türgimaa ja Austriagi kulul⁴⁾.

Ka riigi geograafiline asend ja vana ajalooline traditsioon juhtisid omakord Austria mõju laiendamise tungi ja suunda lõuna poole — Balkanile. Austria ja Serbia mõju- ja võimupiirkondade ristlevad huvid põrkusid eriti teravalt kokku Serbia rahvastikuga Bosnia annekteerimise tõttu Austria poolt; selle tulemuseks oli Bosnia kriis aastail 1908—09. Bosnia anneksiooniga ei loodud siiski Suur-Serbia propagandal jalgu alt, nagu oli lootnud Austria välisminister krahv A. L. Aehrenthal, vaid Serbia agitatsioon siirdus nüüd ainult mõneks ajaks põranda alla ootama paremaid aegu, mis saabusidki 1912. a. Balkani sõdade puhkemisel. Esiolgu oli aga Serbia sunnitud Austria võiduga leppima ja pidi koguni lubama ajada Austriale sõbralikku poliitikat⁵⁾.

Pärast anneksioonikriisi lahenemist kujunes Austria Balkani poliitika juhtmõtteks Austriale soodsaks osutuva *status quo* alalhoid-

²⁾ R. Kjellen, Die Grossmächte und die Weltkrise, Leipzig ja Berliin 1921, lk. 12 jj. Järgnevas tsiteeritud: Kjellen.

³⁾ G. Wegener, Die geographischen Ursachen des Weltkrieges, Berliin 1920, lk. 99. Järgnevas tsit.: Wegener.

⁴⁾ S. B. Fay, Der Ursprung des Weltkrieges, Berliin 1930, kd. I, lk. 246. Järgnevas tsit.: Fay.

⁵⁾ Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1914. Hrsg. von M. Boghitschewitsch, Berliin 1928 — 29, I, nr. 99, lk. 103. Järgnevas tsit.: SD I, II ja III.

mine Balkanil. Hoolimata mõningaist pahaendelistest tunnuseist õnnestuski Austria 1909. aastale järgneval kahel rahuaastal säilitada Balkanil *status quo*'d. Ent see hakkas ähvardavalt kõikuma juba Tripolise sõja ajal a. 1911—12. Sest vastandina Austria poliitikale olid Balkani riigid huvitatud just *status quo* muutmisest. Nende üldiseks püüdeks oli oma maa-ala suurendada Türgi Euroopa alade arvel. Püüdes Balkani riike vaos hoida, jälgis Austria oma välispoliitikas kaht suunda: esiteks taheti takistada Balkani riikide omavahelist ühinemist, alal hoides nende vahelist vaenu, ja teiseks püüti siduda neid riike üksikult sõbralikkude sidemete kaudu Austria külge. Sellelt seisukohalt oli Austriale eriti oluline võita Serbiaga vaenus olev Bulgaaria oma poole. Seejuures tekkis aga äge diplomaatiline võitlus Austria ja Venemaa vahel. Ka Rumeenia välispoliitika peamiseks sihiks oli saada territoriaalset kompensatsiooni Balkanil juhul, kui siin „midagi peaks lahti minema“. Rumeenia kuulus 1883. aastast saadik küll keskriikide blokki, kaldus aga siiski umbusaldama Austriat viimase Bulgaaria-sõbraliku poliitika tõttu.

Nii valitses Tripolise sõja puhkemise hetkel 1911. a. sügisel Balkanil Austriale täiesti ebasoodus meeleolu. Ei olnud õnnestunud luua Serbia-vastast rinnet ega ka sõbralikku kontakti üksikute Balkani riikidega. Seevastu avaldas aga Tripolise sõjas ilmnev Türgi sõjaline nõrkus viimastele otse vastupidist mõju. Hoolimata eriti Serbia ja Bulgaaria vahelisest vastuolust peamiselt Makedoonia võimaliku jaotamise pärast andis sõda hoogu mõlema riigi vahelise liidu tekkimiseks; selle liiduga ühinesid veel Kreekamaa ja Montenegro. Nii kujunes 1912. a. kevadeks Balkani liit, mille eesmärgiks oli liitlaste territoriaalne suurenemine laguneva Türgimaa arvel⁶⁾, mis aga, kuigi defensiivses mõttes, oli sihitud Austriagi vastu.

Tripolise sõja ajal kuulutas Austria oma välispoliitilise programmi välja *status quo* alalhoidmise Balkanil ja otsustas sõja enda suhtes asuda esialgu äraootavale seisukohale⁷⁾. Et Balkani riikides ilmselt avalduv sõjakas meeleolu tekitas Austrias ärevust, püüdis viimane Itaaliat, kuigi asjatult, takistada Türgi-vastast sõjategevust üle kanda Egeuse merele, sest see oleks Balkani riike otseselt provotseerinud aktiivselt välja astuma. Kesk ärevat ja kartustäratavat olukorda suri 17. II 1912 krahv Aehrenthal, Austria välispoliitika senine energiline ja osav juht. Tema järglane krahv L. Berchtold ei olnud nii kohane mees sellele vastutusrikkale kohale, seda

⁶⁾ O. Bickel, *Russland und die Entstehung des Balkanbundes 1912*, Königsberg ja Berliin 1933, lk. 129 j. Järgnevas tsit.: Bickel.

⁷⁾ L. Bittner u. H. Uebersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreich-Ungarischen Ministeriums des Ausseren*, Viin ja Leipzig 1930, III kd., nr. 3057, lk. 641 jj. Järgnevas tsit.: ÖUA III—VII.

enam, et olukorrad muutusid üha keerukamaiks ja hädaohtlikumaiks. Berchtold oli loomu poolest kartlik ja kergesti erutatav isik, kes allus tugeva tahtejõu puudusel kergesti teiste mõjudele ja nõuandeile. Pidades järgnevail ajal küll kangekaelselt kinni *status quo* põhimõttest, valis ta aga selle programmi teostamiseks meetodeid, mis kuidagi kohased polnud pinevust lahendama. Rajanud oma poliitika sõltumusele sündmuste käigust, ei saanud ta omada mingit kindlat plaani⁸⁾. Sellest olenesidki suurel määral Austria poliitika kõikus, ebamäärasus ja lõpuks selle vähesed tulemused Balkani sõdade ajal.

Kuigi kogu Austria välispoliitiline tegevus 1912. a. sügisel oli suunatud sellele, et takistada sõja puhkemist Balkanil, ei olnud neil pingutustel siiski tagajärgi. Veel enne rahu allakirjutamist Itaalia ja Türgi vahel algas 8. X 1912 Montenegro sõjakuulutusega Türgi-maale Balkani sõdade ajajärk, mis kestis kuni 1913. a. sügiseni. Pilt olukorrast Balkanil ja keerukaist probleemest, mis nüüd esile kerkisid nii suurriikide ja Balkani riikide kui ka Balkani riikide eneste vahel, sarnaneb kaleidoskoobiga. Varsti seisti täiesti üllatatult Balkani riikide kiire ja täieliku võidu ning nende territoriaalse suurenemise fakti ees. Nähes ette olukorra muutumise võimalust Balkanil püüdis Austria sellele ette rutata, kõigepealt Albaania iseseisvuse nõudmisega pidurdada eriti kardetud Serbia tungi Adria merele. *Status quo* poliitikaga Balkanil ühinesid ka teised Euroopa suurriigid, teatades memorandumis Balkani riikidele 8. X 1912, et nad ei nõustu sõja korral Balkani riikide territoriaalse suurenemisega. Omakord deklareeris Berchtold, et Austria ei sega küll end sõjategevusse vahele, et ta aga hiljemini olude korraldamisel nõuab enesele kaasärääkimise õigust⁹⁾. *Status quo* poliitika ette väljakuulutamine nii Austria kui ka teiste Euroopa riikide poolt muutus aga Balkani riikide kiire võidu tagajärjel õieti mõttetuks. See sarnanes, nagu Wedel tabavalt tähendab, „talli ukse lukutamisega pärast seda, kui hobune oli juba varastatud“¹⁰⁾.

Balkani sõdade puhkemisel valitsesid Viinis suur segadus ja ärevus. Austrias võitlesid Balkani-poliitika alal teineteisega õieti kaks voolu: sõjakas suund, mis pooldas aktiivset poliitikat peamiselt selleks, et sõjalise interventsiooniga takistada Serbia ja Montenegro suurenemist, ja teine, tagasihoidlikum suund, mis tahtis kindlustada Austriale esmajoones majanduspoliitilisi soodustusi ja Balkani sõja puhul eelistas passiivset, asjade käiku äraootavat taktikat. Esimest suunda esindasid suuremalt osalt sõjaväelised ringkonnad eesotsas kindralstaabi ülema Fr. Conrad v. Hötzendorff'iga, kes ei väsinud

⁸⁾ H. Wedel, *Austro-German Diplomatic Relations 1903—1914*, London 1932, lk. 139. Järgnevas tsit.: Wedel.

⁹⁾ ÖUA IV, nr. 3928.

¹⁰⁾ Wedel, lk. 145.

jutlustamast preventiivsõja tarvidust Serbia suhtes ja leidis saabunud olevat kohase aja viimasega arveteõendamiseks. Teise voolu juhiks oli välisminister Berchtold, kes lootis Austria soove rahuldada diplomaatiliste läbirääkimiste ja tarbekorral surveabinõudega seileks sobivana tunduval momendil. Kuigi sõjapartei kasvas üha suuremaks ja mõjuvamaks, püsis Austria ametlikus poliitikas kuni 1914. a. juulini juhtival kohal siiski võrdlemisi mõõdukas, otsesest sõjalisest vahelesegamisest hoiduda püüdev poliitiline suund, mida pooldas ka Austria keiser Franz Joseph¹¹⁾. Seejuures pidurdas Austria resoluutsema ja sõjakama esinemise soovi ka Austria tugeva ja usaldatava liitlase Saksamaa mitmeti erinev seisukoht Balkani küsimuses, eriti Austria Bulgaaria-sõbraliku suuna küsimuses. Et Austria siiski oli kindel Saksamaa põhimõttelises toetuses, püüdis Berchtold informeerida Saksa valitsust Austria kavatsustest võimalikult pealiskaudselt ja hilja, asetades ta sageli lihtsalt *fait accompli* ette¹²⁾.

Austria plaanide selgusetus ja kõikumus Balkani sõdade ajal oli põhjustatud ka Berchtoldi poliitilisest taktikast; ta leidis Austria huvidele kõige kasulikuma olevat hoida välisriike võimalikult kaua teadmatuses Austria täpsemaid kavatsustest. Sest, arutas Berchtold, kaotaks ta juhul, kui ta, eitades välisriikide kahtlustusi Austria kaugeleulatuvate kavatsuste suhtes, välja kuulutaks Austria mittehuvitatuse ja neutraalsuse Balkanil, võime teotsemiseks isegi sel korral, kui see oleks tarvilik ja võimalik. Kui aga Austria tunnustaks avalikult oma huve Balkanil, tõmbaks ta enesele kahtlustuse oma agressiivsete eesmärkide pärast¹³⁾. Seetõttu pidi osutama kõige kasulikumaks toimida vastavalt sündmuste käigu nõudeile. Et aga Austria hiljemini, hoolimata vahepeal toimunud muutustest Balkanil, siiski kangekaelselt kinni pidas kord omaksvõetud seisukohtadest ja nõudeist, tekkisid sellise käitumise tulemusena üldine pinevus ja ärev õhkkond Balkanil. See kõik lõi soodsa pinna konfliktideks peamiselt Austria ja Serbia vahel.

Berliini nõudel esitas Berchtold 30. X 1912 siiski Austria üldjoonelise programmi, millega nõustus ka Berliin ja mis jäi Austria Balkani-poliitikas üldiselt maksma kogu Balkani sõdade kestel. See programm oleks lühidalt esitatult järgmine¹⁴⁾. 1) Austria nõustub Serbia territooriumi suurenemisega ainult juhul, kui ta omandab teatava tagatise, et Serbia ei astu Austria vaenlaste ridadesse.

¹¹⁾ Oncken, Das Deutsche Reich und die Vorgeschichte des Weltkrieges, Leipzig 1930, II, lk. 739. Järgnevas tsit.: Oncken.

¹²⁾ Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Hrsg. von J. Lepsius, A. Mendelsohn-Bartholdy und Fr. Thimme, Berliin 1926, kd. 33, nr. 12 135. Järgnevas tsit.: GP 33, GP 34 I, GP 34 II, GP 35, GP 36 I.

¹³⁾ ÕUA IV, nr. 3991, lk. 571.

¹⁴⁾ ÕUA IV, nr. 4205, lk. 727 jj.

Selliseid tagatise näeb Austria kõigepealt tihedais majanduslikes sidemeis Serbiaga ¹⁵⁾). Sama kehtib ka Montenegro kohta, kes oli Austriale eriti tähtis oma asendi tõttu Adria ääres. 2) Serbia soovile laiendada oma maa-ala kuni Adriani astub Austria kõige kategeoorilisemalt vastu. See soov olevat juba üksi tõendiks selle kohta, et Serbia tulevikus ei arvesta sõbralikke suhteid Austriaga ega taha kasutada viimase poolt pakutud ühendust Adriaga läbi Bosnia. Serbia poolt ihaldatud maa-ala omandamine oleks ühtlasi vastuolus Albaania õigustatud nõuetega. 3) Austria nõuab vaba arenemisvõimalust Albaaniale, sest ta on kõige elulisemalt huvitatud, et Adria idarannikul võimu ei omaks mõni võõras suurriik. Et vältida sel puhul tulevikus paratamatult järgnevat konflikti, on tingimata tarvilik elujõulise Albaania loomine. Territoriaalselt liiga väike Albaania ei suudaks aga olla riigina küllalt kestev. 4) Austria soovib Rumeenia õigustatud nõuete rahuldamist. Juhul, kui ei ole võimalik kokkulepet saavutada Bulgaaria ja Rumeenia vahel, tuleks Viini ja Berliini kabinetil selle eest välja astuda, et Bulgaaria tuleks vastu Austriaga ja Saksamaaga sõbralikes suhtes oleva Rumeenia kompensatsiooninõudeile. 5) Kui järgneks Türgi Euroopa alade tegelik jagamine, peaksid Balkani riigid arvestama Austria seniste majanduslikkude huvide kindlustamist Balkanil. Kõige olulisemat tähtsust omab Austria seisukohast Saloniki ja sinna viiv raudtee. Austria huvid oleksid rahuldatud, kui Salonikist moodustataks vabasadam ja Austria kaubanduslikule läbikäimisele Salonikiga rajataks kindlam alus raudtee-ühenduse kaudu vastava konventsiooni alusel. Ainult sel juhul lepiks Austria asjaoluga, et selles suhtes arvesse tuleval maa-alal Türgi ülemvõim asendataks mõne teise riigi omaga.

Nagu sellest programmist nähtub, oli Austria 1912. a. oktoobri lõpul Balkani riikide üllatavalt kiire võidu tõttu juba sunnitud revideerima oma esialgset seisukohta, loobudes traditsioonilisest *status quo* poliitikast. Nähti ära, et ta peab leppima nii mitmegi muudatusega, kõigepealt Serbia ja Montenegro territoriaalse suurenemisega Novipazari sandžaki ja Makedoonia alal. Austria huvide kaitseks säilitati siiski mõned senised seisukohad, millest kõige olulisem ja kategeoorilisem oli nõue, et Serbia ei tohi pääseda Adria äärde. Sellele seisukohale jäi Austria püsima kogu kriisi ajal, olles valmis selle kaitseks isegi aktiivselt välja astuma. Puudutas ju see küsimus kõige lähedamalt Austriale hädaohlikku Lõuna-Slaavi probleemi, sest liiga tugeva Serbia loomisega oleks lähemale nihkunud kardetava Suur-Serbia riigi tekkimise võimalus. Vastukaaluks Serbiale pidigi loodama elujõuline ja teadagi Austria mõjualune Albaania

Selle kava teostamine ähvardas aga nurjuda Serbia diametraalselt erinevate seisukohtade tõttu. Vahepeal olid serblased, samuti

¹⁵⁾ Mõeldud oli tolliuniooni.

ka montenegrolased võidukalt Adria suunas edasi tunginud. Serbia valitsus leidis, et ilma juurdepääsuta merele lämbuvat Serbia¹⁶⁾. Seepärast olevat väljapääs Adria merele Serbia seisukohast tingimata vajalik, tolliunioon Austriaga olevat aga praegusel momendil vastuvõetamatu ja autonoomse Albaaniaga ei leppivat Serbia kunagi¹⁷⁾.

Järgnevate kuude jooksul kuni 1913. a. kevadeni oligi Balkani probleemest olulisem ja põlevam Serbia Adriaale pääs Albaania territooriumi omandamise kaudu, nii nagu seda Serbia, vähemalt esialgu, taotles. Võitlus Adria mere äärse sadama pärast kandus ka rahvusvahelisele areenile, põhjustades terava vahekorra ja umbusaldusliku õhkkonna kolmikliidu ja entente'i riikide, peamiselt aga Austria ja Venemaa vahel, sest viimane toetas Serbia huve ja taotlusi. Selle tagajärjel kerkis Austria ja Venemaa vahelise sõja hädaoht 1912. a. novembris ja detsembris otseselt päevakorrale. Mõlemal maal sattus nn. avalik arvamus ärevasse meeleollu, mida omakorda aitasid ohutada üksikud vahejuhtumid. Austrias küttis meeleolu eriti kuumaks ja sõjakaks nn. Prohaška affäär, mis oli seotud Austria Prizreni konsuli Prohaška arvatava halva kohtlemisega serblaste poolt. Viini sõjapartei mõju kasvas. Nii Austria kui ka Venemaa hakkasid koon-dama oma sõjavägesid. Meeleolu Ballplatz'il muutus järjest ärevamaks ja olukord hädaohtlikumaks. Oli märgata läheneva kriisi tunnuseid ka Austria rahvuste käitumises. Mitmel pool tuli ette rahutusi, eriti Dalmaatsias ja Kroaτίας. 23. novembril ilmus Austria kindralstaabi ülem Berliini, et läbi rääkida Saksa kindralstaabi ülema H. J. v. Moltkega sõjaliste operatsioonide üle võimaliku sõja puhul¹⁸⁾. Sõjaväeliste ja agressiivsete ringkondade mõju teatavat tõusu võib välja lugeda ka Fr. Conrad v. Hötendorffi, tuntud Serbia vaenlase ja sõjapartei juhi, uuesti nimetamisest kindralstaabi ülema kohale 12. XII 1912¹⁹⁾; viimane oli vahepeal olnud asendatud v. Schemua'ga. Et suur osa Austria armeest oli mobiliseeritud, kasvas sõjavaimustus ja närvilisus sõjaväes päev-päevalt.

Ükski Euroopa riik ei tunnustanud, et ta oleks tahtnud sõda; kuid siiski näis õige raske olevat teda ära hoida, sest igaüks umbusaldas ja kahtlustas teist. Kogu Balkani kriisi ajal pingutasid Euroopa diplomaadid oma jõudu, et saavutada kompromissi üksikute riikide ja nende erinevate huvide vahel. Juba varakult oli üles kerkinud konverentsi idee, mis teostuski 1912. a. detsembris. Nimelt

¹⁶⁾ ÖUA IV, nr. 4163, lk. 691.

¹⁷⁾ SD I, nr. 207, lk. 252.

¹⁸⁾ E. Brandenburg, Von Bismarck zum Weltkrieg, Berlin 1924, lk. 384. Järgnevas tsit.: Brandenburg.

¹⁹⁾ Schulthess' Europäischer Geschichtskalender. Hrsg. von L. Riess, 28—29 Jahrgang (1912—1913), München. 1912. a. köide, lk. 311. Järgnevas tsit.: GK 1912, GK 1913.

astus 17. XII 1912 Londonis Inglise välisminister Grey juhtimisel kokku Euroopa suurriikide saadikute konverents²⁰⁾, kus kõigepealt arutusele võeti Serbia ja Albaania küsimus. Konverentsil toetas Austria poliitikat Saksamaa ja ühtlasi Itaalia, kes samuti pidas tarvilikuks iseseisva Albaania loomist selleks, et tugevat Serbiat eemal hoida Adriast. Ka Inglismaa kaldus Austria poole. Et Venemaagi lõpuks osutas järeleandlikkust, kujunesid Londoni konverentsi otsused Austriale kõigiti soodsaiks. Otsustati luua autonoomne ja elujõuline Albaania, mille piirid põhjas pidid ulatuma Montenegroni ja lõunas Kreekamaani²¹⁾. Teiseks otsustati eitavalt Serbia sooviavaldus, et talle antaks Adria sadam Durazzo teatava territoriaalse ala loovutamise kaudu Albaanias²²⁾. Küll aga võeti vastu seisukoht, et Serbiale võimaldataks majanduslik juurdepääs Adriaalne neutraalse Albaania sadama ja internatsionaalse raudtee kaudu²³⁾. Viimane lubadus ei andnud Serbiale siiski midagi konkreetset. Sellega näis Austria olevat saavutanud võidu oma Balkani-programmi läbisurumisel. Kuid see võit polnud lõplik ega lahendanud Serbia probleemi, pigemini lükkas selle ainult edasi, sest serblased, olles sunnitud järele andma Adria sadama küsimuses, ei tõmbunud sugugi resigneerunult tagasi, vaid hakkasid seda aktiivsemalt otsima mujalt kompensatsioon. Nii algasid uuesti kestvad tülid Austriaga Albaania piiri pärast, kuni 1913. a. oktoobris uuesti seisti terava konflikti ees. See asjaolu mõjus ühtlasi kaasa teise Balkani sõja puhkemisel, milline sõda kujundas jõudude vahekorra Balkanil täiesti ebasoodsaks Austriale. Serblaste leppimatus ja Berchtoldi kangekaelsus ei võimaldanud mingit rahulikku kokkulepet. Esialgu suudeti Venemaa ja Austria vahekorras valitsevat pinevust siiski teataval määral vähendada. Mõlemapoolne vaenlikkus osutas, vähemalt formaalselt, lahenumise tendentsi küll alles 1913. a. märtsis saavutatud kokkuleppes seni suurendatud vägede koosseisude redutseerimise kohta²⁴⁾.

Kuid vaevalt oli leitud lahendus Adria sadama küsimuses, kui esile kerkis uus pinevust tekitav seik. Detsembris 1912 Londonis alanud rahuläbirääkimised Balkani riikide ja Türgi vahel katkesid 1913. a. jaanuari lõpul, sest Türgi ei andnud järele võidukate Balkani riikide nõudeile. 3. II 1913 algasid Balkani riigid Türgi vastu

²⁰⁾ B. Schwertfeger, Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871—1914. Ein Wegweiser durch das grosse Aktenwerk der Deutschen Regierung, Berliin 1928, V Teil, 3. Abteilung, lk. 3. Järgnevas tsit.: Schwertfeger V, 3.

²¹⁾ GP 34 I, nr. 12 545.

²²⁾ SD I, nr. 220.

²³⁾ Graf Benckendorffs Diplomatischer Schriftwechsel. Hrsg. von B. v. Siebert, Berliin ja Leipzig 1928, kd. II, nr. 766, lk. 540 j. Järgnevas tsit.: B II ja III. GP 34 I, nr. 12 545.

²⁴⁾ OUA V, nr. 6120.

uuesti sõjategevust, mis kestis kuni 30. maini 1913²⁵⁾). Uuesti puhkenud Balkani sõjas oli montenegrolaste ja neid toetavate serblaste eesmärgiks Skutari, Albaania põhjapiiril mere lähedal asetseva linna, vallutamine. Seetõttu puhkes Austriaga uus terav konflikt, mis uuesti ähvardas välja kutsuda sõja. 1913. a. kevadel moodustaski võitlus Skutari pärast Austria Balkani-poliitika põlevama ja aktuaalsema küsimuse.

Austria Balkani-poliitika üks kindlaimaid nõudeid oli iseseisva Albaania loomine vastukaaluks Serbiale. Londoni konverents oli põhimõtteliselt nõustunud sellise nõudega. Nüüd hakkasid aga konkreetsed piiriküsimused raskusi valmistama. Austria huvides oli, et uus riik kujuneks nii tugevaks kui vähegi võimalik. Austria kava järgi oleksid Albaaniale pidanud kuuluma lõunapiiril Janina, mida tahtsid enesele küll ka kreeklased, eriti aga Skutari Albaania—Montenegro piiril ja samuti mõned väiksemad linnakesed Albaania idapiiril — Ipek, Dibra, Prizren ja Djakova. Kuna Janina küsimus jäi enam-vähem kõrvale, kasvas diplomaatiline võitlus Skutari ja serblaste poolt nõueldavate Ipeki, Dibra, Prizreni ja Djakova ümber 1913. a. kevadtalvel ja kevadel (kuni 14. maini) otse kirglikult ägedaks. Et Venemaa endiselt toetas Balkani riikide nõudeid, löödi nende linnakeste pärast lahinguid ka rahvusvahelisel pinnal — Londoni konverentsil. Skutari küsimus kujunes ähvardavaks eriti seetõttu, et Austria tegi Skutari jäämisest Albaaniale prestiiži küsimuse²⁶⁾. Venemaa asus seevastu seisukohal, et Skutari saaks Montenegrole, ja püüdis selles suunas ka Austriat mõjustada²⁷⁾. Olukorra tegi aga eriti pinevaks Montenegro kuninga Nikola otse fanaatiline seisukoht Skutari suhtes. Nagu teatab Austria Cetinje saadik Giesl juba 1. XII 1912, olnud Nikola veendunud, et Skutari peab saama Montenegrole. Ta kavatsenud luua Skutarist koguni meresadamat. Austria saadikule öelnud Nikola otseselt, et ta kavatsevat oma õigust Skutarile kaitseda viimse meheni²⁸⁾. Samale seisukohale jäi Montenegro kuni maini 1913, mil ta suurriikide survele ja Austria otsesel sõjaähvardusel pidi taganema.

Esialgu oli aga Austria olukord küllaltki ebakindel, sest teised riigid suhtusid konverentsil Austriale nii olulisse küsimusse passiivselt. Itaalia asus kahtleval seisukohal²⁹⁾ ja Greylegi oli vastumeelt avaldada uuesti survet Venemaale³⁰⁾. Veebruaris tekitas juba suuremat ärevust väljavaade, et Skutari võiks langeda Montenegro

²⁵⁾ GK 1913, lk. 766.

²⁶⁾ GP 34 I, nr. 12 553.

²⁷⁾ B II, nr. 770, lk. 546 j.

²⁸⁾ ÖUA V, nr. 4733, lk. 6.

²⁹⁾ ÖUA V, nr. 5017.

³⁰⁾ ÖUA V, nr. 5012.

kätte³¹⁾, sest uuesti alanud Balkani sõjas tungisid montenegrolased edasi Skutari suunas, asudes varsti selle piiramisele, kusjuures neid toetasid ka 12 000 serblast³²⁾. Austria-Vene tüli oli jõudnud niikaugele, et üks või teine pool pidi järele andma. Nagu selgub Vene Londoni saadiku Benckendorffi aruandest 20. veebr. 1913, oli Austria viiest vaidluse all olevast linnast loobunud Serbia kasuks juba Frizrenist, Ipekist ja Dibrast³³⁾. Selle eest oli aga Berchtoldi kibedal võitlusel Skutari pärast mõningaid tulemusi, sest Grey otsustas lõpuks toetada Austriat Skutari küsimuses³⁴⁾. Skutari otsustati nüüd anda Albaaniale; sellega nõustus Grey mõjul ka Venemaa³⁵⁾. Visa võitlus Djakova pärast kestis aga edasi kuni 31. märtsini, mil Berchtold otsustas sellestki linnakesest loobuda³⁶⁾.

Võitlus nende Albaania linnakeste pärast ajendas Austrias ja Venemaal uuesti väga äreva ja sõjaka meeleolu. Mõlemal maal vaadati valitsuse järeleandmisele kui diplomaatilisele kaotusele ja alandusele. Viini sõjapartei tegi agarat kihutustööd, leides Albaania piiriküsimustes kohase ajendi sõja alustamiseks. Näis, et maailmasõda võib puhkeda paari Albaania „röövlipesa“ pärast³⁷⁾. Ka Berchtoldi protestid omandasid nüüd sõjakama tooni, eriti selle järel, kui teised suurriigid näisid tahtetud või võimetud olevat selleks, et sundida Serbiat ja Montenegrot täitma konverentsi otsuseid. Oma instruksioonis Londoni saadikule 7. märtsist 1913 palus Berchtold Greyle selgitada, et Austriat ei ole enam võimalik kauemini passiivselt pealt vaadata Albaania piiri rikkumist³⁸⁾. 22. märtsil esitatigi Austria poolt Cetinjes ja Belgradis terav, ultimatiivse iseloomuga märgukiri, kus ähvardati võtta tarvitusele karme survevahendeid juhul, kui ei täideta Austria nõuet³⁹⁾. Berchtoldi otsene ähvardus, et Austria segab end vahele, hajutas ka Londonis senise passiivsuse. Kardeti vaenutegevuse puhkemist, aga ka Austria poolt kavatsatud ühekülgselt laevastikudemonstratsiooni. Suurriigid esitasid nüüd 28. III 1913 Cetinjes kollektiivnoodi, milles nõuti vaenliku tegevuse seistamist ja Albaania pinnalt taganemist⁴⁰⁾. Et Montenegro nüüdki vastas kõrvalepõiklevalt⁴¹⁾, otsustasid suurriigid Montenegrole survet avaldada ühise laevastikudemonstratsiooni kaudu;

³¹⁾ ÖUA V, nr. 5983, lk. 848.

³²⁾ GP 34 I, nr. 12 849.

³³⁾ B III, nr. 885, lk. 106.

³⁴⁾ ÖUA V, nr. 5801, lk. 728.

³⁵⁾ Wedel, lk. 186.

³⁶⁾ GP 34 II, nr. 13 002, lk. 538 j.

³⁷⁾ J. Szilassy, Der Untergang der Donau-Monarchie. Diplomatische Erinnerungen, Berlin 1921, lk. 241 j. Järgnevas tsit.: Szilassy.

³⁸⁾ ÖUA V, nr. 6053, lk. 893.

³⁹⁾ ÖUA V, nr. 6259.

⁴⁰⁾ ÖUA V, nr. 6312, 6345.

⁴¹⁾ ÖUA V, nr. 6345, 6400.

oli ju Montenegro teguviis otsene vastuhakk rahvusvahelise konverentsi otsusele. 6. aprillil ilmusidki viie suurriigi sõjalaevad Antivari sadamasse. Selle tagajärjel andis Serbia valitsus lõpuks järele, käskides oma vägesid lõpetada vaenutegevuse⁴²⁾. Montenegrolased jätkasid aga kangekaelselt ja kõigest hoolimata Skutari piiramist. Montenegro püüdis nähtavasti suurriikide otsust ignoreerida ja neid asetada *fait accompli* ette. Seda näis tõendavat Skutari vallutamine Montenegro poolt 23. IV 1913⁴³⁾.

Skutari langemine montenegrolaste kätte tõstis äreva meeleolu Viinis kulminatsioonipunktile. Sõjapartei mõju kasvas veelgi. Conrad v. Hötzendorffi juhtimisel asuti seisukohale, et Montenegro esinemine võimaldab Austrial vabaneda suurriikide mõju alt ja teotseda ise-seisvalt⁴⁴⁾. Eriti raskeks kujunes nüüd Berchtoldi olukord. Berchtold lootis veelgi tekkinud ummikust välja rabeleda diplomaatiliste läbirääkimiste ning surveavalduste kaudu; seetõttu süüdistati teda aga passiivsuses ja tegevusetuses⁴⁵⁾. Skutari kuuluvuse küsimuses oli Berchtoldi seisukoht siiski õige kategooriline, kuigi ta esialgu lootis veel suurriikide ühisele aksioonile. Instruksioonis Londoni saadikule viitas Berchtold juba 23. aprillil vajadusele astuda samme, et suurriigid esineksid Montenegro vastu kõhklematult konkreetsete survevahenditega. Juhul, kui suurriigid seda ei teeks, ei jäävat Austrial muud üle, kui ise hoolitseda rahvusvahelise otsuse täitmise eest. Austria olevat valmis ka Montenegrot Skutari evakueerimisele sundima⁴⁶⁾. Varsti selgus aga, et Grey vaatles olukorda oma tavalise ükskõiksuse ja rahuga, oodates ikka veel Montenegrolt järeleandmist. Nüüd lõppes Viinis kannatus ja otsustati ajada kindlat ning energilist poliitikat. 2. V 1913 arutati ministrite nõukogus tõsiselt sõjavõimalust Montenegroga. Otsustati kokku kutsuda reserve Bosnias ja kaaluti ka 48-tunnise ultimaatumi esitamist Montenegrole⁴⁷⁾. Suurriikide ühine surve ja eriti Austria kategooriline, mitte sõja eest tagasi kokkuv seisukoht avaldasid nüüd Montenegrole kiiresti soovitatavat mõju. Juba 3. mail teatas saadik Cetinjest, et Montenegro kuningas, tundes hirmu Austria võimaliku aksiooni ees, mida nüüd peetakse kindlasti otsustatuks, olevat otsustanud tõmata oma väed ilma tingimusteta Skutarist tagasi⁴⁸⁾.

Sellega lahenes Skutari probleem, mis oli tol ajajärgul kujunenud tähtsaimaks tüliküsimuseks Balkanil. Sellist lahendust tuleb kahtlemata pidada Berchtoldi poliitika võiduks, sest tal oli õnnestu-

42) ÖUA VI, nr. 6560.

43) GK 1913, lk. 634.

44) GP 34 II, nr. 13 202.

45) GP 34 II, nr. 13 203.

46) SD II, nr. 793, lk. 400 j.

47) ÖUA VI, nr. 6870, lk. 324 jj.

48) ÖUA VI, nr. 6873.

nud Austria nõude läbi suruda, pealegi ilma sõjaliste kokkupõrgeteta. Seevastu olnud sõjapartei juht Conrad v. Hötzendorff Montenegro järeleandmise teadet kuuldes täiesti meelega⁴⁹⁾, sest nüüd polnud enam mingit põhjust kavatses sõjaliseks ekspeditsiooniks Albaaniasse.

Balkani kriis lähenes teatavale lõpule ka seetõttu, et pikad läbirääkimised Türgi ja sõdivate Balkani riikide vahel lõppesid eelrahu allakirjutamisega Londonis 30. V 1913⁵⁰⁾.

II.

Näis, et Skutari kriisi lõppemise ja rahulepingu sõlmimisega oli likvideeritud ka üldine Balkani kriis. Tõeliselt jätkusid riikidevahelised vastuolud, mille lahendamine toimus uue, teise Balkani sõja kaudu.

Balkani riikide vaheline liit oli 1912. a. teostunud välise surve mõjul ja ainult *ad hoc*. Ainsaks riike ühendavaks sidemeks oli seejuures olnud maa juurdevõitmise tahe laguneva Türgi arvel. Eri Balkani riikide vahel valitsesid aga endiselt sügavad vastuolud, mis ajasid need riigid omavahel sõtta, niipea kui päevakorrale kerkis omavaheline erihuvide rahuldamine. Sügavaim oli vastuolu Serbia ja Bulgaaria vahel Makedoonia jaotamise pärast, milline küsimus oli liidulepingus täpsamalt fikseerimata jäetud. Et Serbia tõrjuti Londoni konverentsi otsusega eemale Adriast, kujunes ta püüdeks saada kompensatsiooni Makedoonias Bulgaaria arvel; loomulikult ei nõustunud aga viimane selleks mõõndusi tegema. Rumeenia, kes oli eemale jäänud esimesest Balkani sõjast, esines samuti juba õige varakult kompensatsiooninõuetega, soovides enesele Silistriat Bulgaarialt. Bulgaaria-Kreeka vastuolu oli peamiselt tingitud erinevaist seisukohtadest sadamalinnas Saloniki ja hiljemini ka Kavalla kuuluvuse küsimuses. Et Bulgaaria tõrkus võidetud territooriumi osaliseltki loovutamast, langes ta kõigi mainitud riikide kallaletungi ohvriks; ta vaenlastega liitus, parajat momenti kasustades, ka Türgi-maa. Nii algas 30. VI 1913 teine Balkani sõda, mis kestis õige lühikest aega (kuni 30. juulini s. a.) ja lõppes Bulgaaria ränga lüüasaamisega ning suurte maa-alade kaotusega.

Venemaa oli enne teise Balkani sõja puhkemist agarasti püüdnud tasandada lõhet Serbia ja Bulgaaria vahel, et sel teel takistada Balkani liidu lagunemist. Seetõttu suunas Austria oma diplomaatilise tegevuse peamiselt Bulgaaria ja Rumeenia vahelise kokkuleppe saavutamisele. Ühtlasi püüdis ta mõlemat riiki siduda endaga sõbralikute sidemete kaudu, et isoleerida niiviisi Serbiat ja lõdvendada

⁴⁹⁾ GP 34 II, nr. 13 276.

⁵⁰⁾ GK 1913, lk. 678.

Balkani liitu⁵¹⁾. Kuid Austria sellesuunalise poliitika teostamist pidurdas tol ajajärgul Saksamaa erinev seisukoht neis küsimustes. Saksamaa, kus peale välisameti riigisekretär A. v. Kiderlen-Wächter'i surma 1912. a. detsembris avaldas välispoliitikale õige suurel määral mõju keiser Wilhelm II ise, vaatas kõigile Balkani küsimustele Rumeenia silmadega ja suhtus äärmiselt umbusklikult Bulgaariasse. Austrias suhtus aga Berchtold neisse küsimustesse Lõuna-Slaavi probleemi seisukohalt: nõrgendada Bulgaariat tähendas Austriale tugevdada Serbiat. Seepärast oligi Berchtold valmis toetama Rumeenia nõudeid ainult niipalju, kuivõrra see ei nõrgendanud Bulgaariat. Austria võttis seega Bulgaaria oma erilise kaitse alla. Ühtlasi taotles Berchtold lahendada tänamatut ülesannet, nimelt Bulgaariat ja Rumeeniat vastastikku teineteisele lähendada, kuigi mõlema riigi vahel puudus vähimigi kalduvus sõbralikuks kokkuleppeks. Ka olid nii Rumeenia kui ka Bulgaaria arvamisel, et Austria neid liiga vähesel määral toetab, ega usaldanud teda kuigi palju.

Kui teine Balkani sõda lahti puhkes, võttis Berchtold ta suhtes esialgu äraootava seisukoha, milline oli Austria poliitikale olnud omane juba esimese Balkani sõja ajal. Kuid kõneluses Saksa Viini saadiku Tschirschky'ga tähendas Berchtold juba 1. VII 1913, et Austria äraootav seisukoht ei tähendavat milgi määral ta täielikku passiivsust nende küsimuste suhtes, mis teda Balkanil eriti huvitavad. Nii Austriat kui ka Bulgaariat ähvardavat Suur-Serbia võimalik tekkimine. Mõlema riigi huvides olevat vastu töötada Serbia suurenemisele Makedoonia bulgaarlaste arvel. Antud juhul ei võivat ei Austria ega Bulgaaria Suur-Serbia tekkimist tegevusetult pealt vaadata⁵²⁾. Nähtavasti lootis Berchtold alguses siiski, et Bulgaaria ei lahku sõjast kaotajana. Kuid juba esimesed sõjategevuse päevad arenesid bulgaarlastele ebasoodsalt. Pealegi tuli karta ka Rumeenia kallaletungi Bulgaariale. Berchtold muutus varsti õige ärevaks ja närviliseks; ta asus seisukohale, et Austria peaks kiires korras Bulgaaria kasuks aktiivselt vahele astuma. See ei olnud aga mõeldav ilma Austria liitlaste — Saksamaa ja Itaalia — nõusolekuta ja toetuseta. Seepärast püüdis Berchtold kõigepealt veenda Saksa Viini saadikut Austria aktiivse poliitika vajalikkuses, et selgitada Saksa valitsusele olukorra tõsidust. Lõuna-Slaavi küsimus olevat eluküsimuseks nii Austriale kui ka kogu kolmikliidule. Austria ei suutvat enam teostada valitsemist oma Lõuna-Slaavi provintsidest juhul, kui ta lõunapiiril asuks võimas Suur-Serbia. Seepärast olevat Austria sunnitud vahele astuma, kui Serbia ühes Rumeeniaga ja Kreekamaaga lööks Bulgaariat hävitavalt ja Serbia omandaks endale uusi maa-alu. Kuidas kavatsatud interventsioon toimuks, ei olevat veel

⁵¹⁾ SD II, nr. 807, lk. 409.

⁵²⁾ ÖUA VI, nr. 7566, lk. 776 jj.

selge See võiks alata diplomaatiliste läbirääkimistega Belgradis; kui need ei saavutaks tulemusi, oleks mõeldav ka sõjaline surve⁵³⁾. Austria ei tahtvat ajada vallutuspoliitikat, vaid 'ainult säilitada oma lõuna-slaavi provintse. Seejuures tähendas Berchtold, et Austriale kõige kasulikum ja vastuvõetavam küsimuse lahendus olevat väike, vaenlaste poolt loodud Serbia. Kui aga seda võimalust ei avanemat, pidavat Austria teotsema, et oma omandit säilitada⁵⁴⁾. Tschirschky kirjadest selgub, et Berchtold ei pidanud eriti hädaohtlikuks ka Venemaa erinevat seisukohavõttu, lootes sel juhul lahendada asja läbirääkimistega Peterburis⁵⁵⁾. Berchtold asus Austria plaanidele toetuse saamiseks pinda sondeerima ka oma saadikute kaudu Berliinis ja Roomas ja saatis neile vastavasisulisi instruksioone. Rõhutades Austria kategooriliselt eitavat seisukohta Serbia suurenemise küsimuses ja otseselt ähvardades aktiivselt intervenueerida, juhtis ta ühtlasi tähelepanu võimalusele, et Austria interventsioon võiks sundida ka Venemaad loobuma passiivse pealtvaataja osast ja et sellega kerkiks esile üldise sõja hädaoht. Olevat aga nii Saksamaa ja Itaalia kui ka Rumeenia huvides, et Austria sunnitud ei oleks astuma niivõrra tagajärgederikast sammu. Selle vältimiseks peaksid Austria liitlased, eriti Saksamaa, Bukarestis mõju avaldama, et Rumeenia hoiduks edaspidistest sammudest Bulgaaria vastu⁵⁶⁾.

Eelmisest nähtub, et Berchtold püüdis avaldada oma liitlastele otsest survet, et need Austriat toetaksid Serbia-vastases võitluses. Kahtlemata lootis Berchtold, et see võitlus õnnestub diplomaatilisel teel, kui Austria seljataga seisab tugev jõud liitlaste toetuse näol, ja et Austria sel juhul võib Serbiat järeleandmisele sundida sõjalise interventsiooni ähvardusega. Kuid selliseks aktiivseks vahelesegamiseks teisesse Balkani sõtta ei olnud Austria liitlased valmis andma oma toetust. Nii Saksa kui ka Itaalia valitsus suhtusid Berchtoldi ettepanekusse eitavalt. Kumbki maa ei olnud nõus riskima sõtta sattuda Balkani küsimuste pärast, mis peamiselt Austriat huvitasid. Ka mõjus siin suurel määral kaasa Saksamaa erinev suhtumine Balkani riikidesse. Nähes, et liitlased seekord ei toeta Austria kavatsatud üritusi Balkanil ja et need oleksid seetõttu määratud nurjumisele, tõmbus Berchtold tagasi ja jäi äraootavale seisukohale kuni sõja lõpuni.

Kuid Austria ei loobunud siiski lootusest oma seisukohti läbi suruda vähemalt sõja lõpul diplomaatiliste läbirääkimiste kaudu. Teine Balkani sõda lõppes Bulgaaria täieliku kaotusega. 30. VII 1913 algasid Bukarestis rahuläbirääkimised⁵⁷⁾, mis kestsid kuni 8. august-

⁵³⁾ GP 35, nr. 13 483, lk. 123.

⁵⁴⁾ GP 35, nr. 13 483, lk. 124.

⁵⁵⁾ GP 35, nr. 13 475, lk. 115 j., 13 483, lk. 123.

⁵⁶⁾ OUA VI, nr. 7612, lk. 802 j.

⁵⁷⁾ GK 1913, lk. 771.

tini s. a. Lõplikult kirjutati Bukaresti rahule alla 10. VIII 1913. Rahu-tingimused kujunesid õige ebasoodsaiks Bulgaariale, kuna Serbia ja Rumeenia võitsid juurde suuri maa-alu. Bukaresti rahuläbirääkimiste käiku jälgisid suurima huviga, püüdes neid mõjustada, Venemaa ja eriti Austria, kellele Balkani küsimused olid „eluküsimuseks“. Juba varakult deklareeris Berchtold, et Austria on seadnud oma eesmärgiks rahuläbirääkimistel toetada Bulgaariat; ta ei saavat leppida, et Bulgaaria liiga palju kaotaks, minetades sellega oma elujõulisuse, ja et Serbia ja Kreekamaa sel juhul üleliigselt tugevneksid. Berchtold leidis, et Bulgaaria peaks Makedoonias tingimata saama Kavalla, Egeuse mere ääres asetseva hea sadama- ja kaubalinna, mis teises Balkani sõjas oli langenud kreeklaste kätte⁵⁸⁾. Sellega kerkis esile Kavalla küsimus, mis Bukaresti rahuläbirääkimistel moodustaski põlevamaid päevakorrapunkte, ähvardades koguni konverentsi nurja ajada⁵⁹⁾. Saanud sõjas rängasti lüüa, pani Bulgaaria rahuläbirääkimistel kõik lootused Austria toetusele, mille suhtes Berchtold andis talle vastava lubaduse. Sofia kabinett võivat kindel olla, et Austria püüdeks on kindlustada Bulgaariale võimalikult pikka rannikujoont Egeuse mere ääres ja sellega päästa talle Kavalla⁶⁰⁾.

Kavalla saatuse lõplikul otsustamisel toimus aga Euroopa suurriikide hulgas huvitav rühmitumine, mis ei vastanud kolmikliidu ja entente'i tavalisele koosseisule. Kardinaalsemaks erinevuseks kujunes seejuures Austria ja Saksamaa lahkuminev seisukoht selles küsimuses. Nimelt toetas vaidlustes Kavalla saatuse pärast Bulgaariat Austria kõrval ka tema tavaline väenlane Venemaa, kes püüdis sellega endale kindlustada Bulgaaria poolehoidu. Kreekamaa nõuded leidsid aga toetust Saksa- ja Prantsusmaa poolt. Saksamaa oli juba varemini suhtunud Kreekasse märksa sõbralikumalt kui Austria, seda umbusklikumalt aga Bulgaariasse. Kahilemata soodustasid Saksa sõbralikke suhteid Kreekaga sugulussidemed mõlema maa kuningakodade vahel⁶¹⁾. Ühtlasi lootis Saksamaa pidurdada oma toetuse kaudu Kreekale Kavalla küsimuses Prantsuse mõju Ateenas, lähendada Kreekat kolmikliidule ja leida selle kaudu endale tugipunkti Vahemere idapoolses osas⁶²⁾. Nii puhkeski Bukaresti rahuläbirääkimiste ajal Viini ja Berliini vahel tüli, mis tunduvalt nõrgestas Austria positsiooni. Esialgu andis Austriale teatavat tuge Vene Bulgaariat toetav poliitika Kavalla küsimuses. Venemaa seisundit raskendas aga asjaolu, et Prantsusmaa suhtus ebasõbralikult Vene-Austria ühisesse blokki⁶³⁾. Seetõttu hakkas ta aegamööda taganema Kreeka-

⁵⁸⁾ ÕUA VI, nr. 8016, lk. 1034 j.

⁵⁹⁾ GP 35, nr. 13 707.

⁶⁰⁾ ÕUA VI, nr. 8152, lk. 1107 j.

⁶¹⁾ F a y, lk. 318.

⁶²⁾ F a y, lk. 318.

⁶³⁾ GP 35, nr. 13 748.

vastaselt rindelt. Kui ta pealegi sai andmeid selle kohta, et Austria kavatsevat Kreekale vastutasuks Kavalla eest kompensatsiooni pakuda Serbia arvel⁶⁴⁾, loobus ta Bulgaaria toetamisest.

Sellega oli Austria täielikult isoleeritud ja Bukaresti rahuläbirääkimised lõppesid kõigiti Bulgaaria kahjuks, kusjuures Kavalla sadama omandas Kreekamaa. Bulgaariat toetav Austria poliitika oli Bukaresti rahuläbirääkimistel ebaõnnestunud, tuues kaasa vaid Austriale mitmeti ebaeeldivaid tagajärgi tema suhteis Balkani riikidega. Eriti halvenes Austria vahekord viimastega siis, kui ta pärast Bukaresti rahu allakirjutamist hakkas nõudma selle revisjoni. Juba enne sõja lõppu oli Berchtold deklareerinud, et Austria jätab endale õiguse kokkulepet läbi vaadata ja otsustada, kas ta sellega nõustub või ei⁶⁵⁾. Rahuläbirääkimiste ajal püsis Berchtold seisukohal, et suurriikidel on õigus lepingu revisjoniks⁶⁶⁾. Kui Bulgaariale ebasoodus Bukaresti rahu ikkagi sõlmiti, esinesid Austria ja Venemaa deklaratsiooniga, milles jätsid endile õiguse lepingut revideerida. Ainult selles lootuses oli Bulgaaria valjudele rahutingimustele alla kirjutanud⁶⁷⁾.

Järgnevail augustipäevadel suunas Austria välisminister kogu oma energia Bukaresti rahu revisjoni teostamise püüdeile. Seejuures tuli aga Austriale kokku põrgata suurte ja õieti ülepäästamatute raskustega, sest kõik riigid, välja arvatud alul Venemaa, asusid revisjoni küsimuses järsult eitavale seisukohale. Kõige enam andis end Austriale tunda Saksa toetuse puudumine. Berliini valitsevais ringkonnis tekitas Austria Bulgaaria-sõbralik poliitika suurt pahameelt; siitpoolt avaldatigi soovi, et Austria loobuks revisjoni nõudest⁶⁸⁾. Omaltpoolt püüdis Berchtold Saksa valitsust kõigiti veenda Austria poliitika õigustatuses ja vajalikkuses. Kõneluses Saksa Viini saadikuga põhjendas Berchtold 12. VIII 1913 revisjoni nõuet järgmiste motiividega. Austria huvid olevat Bukaresti rahuga kõigepealt selles suhtes rikutud, et Austria lõunapiiril on loodud Suur-Serbia, mis kaugelt üle ulatuvat oma etnograafilistest piirest. See riik võivat tulevikus hädaohtlikuks saada nii Austriale kui ka Saksamaalegi. Teiseks nõudvat Austria revisjoni selleks, et mitte venelastele võimalust anda esineda bulgaarlaste ainsa kaitsjana; olevat vaja Bulgaaria valitsust veenda, et mitte Austria ei jäta Bulgaariat maha, vaid et seda teeb Venemaa. Lõpuks kaotavat Austria enneaegse loobumisega revisjoni nõudest igasuguse võimaluse Austria rahvamajanduse seisukohalt tähtsa majanduspoliitilise programmi läbisurumiseks Belgra-

⁶⁴⁾ Wedel, lk. 212.

⁶⁵⁾ ÕUA VI, nr. 7923, 7937.

⁶⁶⁾ ÕUA VI, nr. 8232.

⁶⁷⁾ ÕUA VI, nr. 8319, 8320.

⁶⁸⁾ ÕUA VII, nr. 8324, 8325.

dis⁶⁹⁾. Siiski polnud Berchtoldi apellatsioonil Saksamaa toetusele mingeid tulemusi. Saksa hoiatas Austriat liiga järskude sammude eest revisjoni küsimuses ja andis selgesti mõista, et ta seisukoht jääb eitavaks, vihjates ühtlasi teiste riikide, eriti Itaalia samasugusele suhtumisele⁷⁰⁾.

Eriti ägeda vastuseisuga pörkas Austria revisjoninõue kokku Rumeenias⁷¹⁾, kus Austria prestiiž iga päevaga langes ja pahameel ta vastu süvenes. Sedasama võime konstateerida ka Serbia kohta. Oli ju teises Balkani sõjas suurenenud Serbia Austriale pinnaks silmas, mispärast viimane nõudiski Serbia-Bulgaaria piiri revideerimist Bulgaaria kasuks. Serbia chargé d'affaires Berliinis teatas Saksale oma valitsuse ülesandel, et Serbia olevat kindlasti otsustanud kõiki omi jõude pingutades kas või relvade abil välja astuda Bukaresti rahu teostamise eest⁷²⁾. Nagu teatab Austria saadik Belgradis, kutsunud Austria revisjoninõue Serbias välja otse kirgliku ärrituse ja viha, mis ei olevat väiksem kui Bosnia anneksiooni puhul. Piiri muutmisel Bulgaaria kasuks ei olevat mingit lootust serblaste järeleandlikkusele. Ainult vägivallaga, s. t. sõjalise aktsiooniga, olevat võimalik see küsimus lahendada⁷³⁾.

Serbia positsiooni muutis veelgi kindlamaks Venemaa toetav seisukoht. Viimane oli küll alguses toetanud Bukaresti rahu revideerimise nõuet, ent mitte Serbia-Bulgaaria piiri, vaid ainult Kavalla küsimuses. Seda tõendas Vene saadik Belgradis N. Hartwig⁷⁴⁾, sama seisukohta väljendas ka Vene välisminister S. Sazonov⁷⁵⁾. Nagu tähendas Saksa välisameti riigisekretäri G. v. Jagow' asetäitja Zimmermann, olevat kindlasti karta, et Austria kallaletungi puhul Serbiale Vene astub viimase kaitseks välja⁷⁶⁾. Venemaa taganeski aegamööda revisjoni nõudest⁷⁷⁾, nii et Austria jäi lõpuks täiesti üksi. Et Austriat juba alul kindel toetus puudus, oli ta aktsioon juba ette nurjumisele määratud. Seda aimati varakult Bukarestis, kus tähendati, et Balkani riigid ei kartvat revisjoni, sest suurriigid ei suutvat kunagi selle üksikute punktide suhtes kokku leppida. Tegelikult jättiski ühise keele puudumine suurriikide vahel Austria revisjoninõude õhku rippuma. Juba 25. VIII 1913 oli Austria valitsus sunnitud tunnustama, et rahulepingu revisjon on osutunud võimatuks. Ta pidi jõuetult pealt vaatama samuti Adrianoopoli tagasiminekut Türgi

⁶⁹⁾ ÖUA VII, nr. 8345, lk. 114 jj.

⁷⁰⁾ ÖUA VII, nr. 8346.

⁷¹⁾ ÖUA VII, nr. 8325.

⁷²⁾ ÖUA VII, nr. 8347.

⁷³⁾ ÖUA VII, nr. 8300, lk. 93.

⁷⁴⁾ ÖUA VII, nr. 8300, lk. 92.

⁷⁵⁾ ÖUA VII, nr. 8336.

⁷⁶⁾ ÖUA VII, nr. 8347, lk. 118.

⁷⁷⁾ ÖUA VII, nr. 8371, lk. 129.

kätte. Seejuures konstateeris Ungari peaminister krahv I. Tisza üldse Euroopa suurriikide prestiiži langust; ka Austria pidavat end tema arvates lõpuks ise tembeldama Euroopa haigeks meheks ⁷⁸⁾).

Nii ei olnud Austria poolt üritatud Bukaresti rahu revisjoni nõudel mingisuguseid positiivseid tulemusi, küll aga negatiivseid. Selle tagajärjel teravnes Austria vahekord Serbiaga ja ühtlasi Rumeeniaga. Balkani sõdade pärandi likvideerimine süvendas eriti Serbia ja Austria vastuolusid. Seejuures kerkis Bukaresti rahu revisjoni nõude kõrval 1913. a. sügisel, osaliselt juba suvel, teravasti esile Albaania piiri korraldamise küsimus. Londoni konverentsil oli põhimõtteliselt otsustatud luua iseseisev Albaania, mis pidi Austria kava järgi vastukaaluks Serbiale kujunema võimalikult elujõuliseks. Kevadel 1913 oli Austria, nagu nägime, ägeda võitluse kaudu päästnud Albaaniale Skutari, ent sügisel 1913 puhkes Albaania piiride pärast uus terav konflikt. Londoni konverents oli moodustanud kaks rahvusvahelise koosseisuga komisjoni, kes pidid Albaania piirid täpsamalt koha peal kindlaks määrama. Esimene komisjon teotses lõunas Albaania ja Kreeka piiril, teine põhjas Albaania, Serbia ja Montenegro vahelise piiri tõmbamisega. Kolmas, nn. rahvusvaheline kontrollkomisjon pidi Albaaniat seni valitsema, kuni suurriigid olid leidnud talle sobiva vürsti; selleks osutus hiljemini Wied'i prints Wilhelm. Kulus palju aega, enne kui piirikomisjonid tööle said asuda. Seejuures valmistasid piirimaade elanikud neile palju tüli ja raskusi. Komisjonide tööd halvastasid ka nende liikmete omavahelised lahkkelid, mis olid tingitud sümpaatiast ühe või teise piiriäärse maa vastu ⁷⁹⁾). Teravaim konflikt Albaania piiri kindlaksmääramisel puhkes aga Austria ja Serbia vahel. Nimelt tõrkusid serblased Serbia piiriäärseid Albaania alu evakueerimast ja tungisid kohati uuesti Albaania maa-alale. Albaanlased vastasid sellele omaltpoolt kättemaksu sõjakäiguga, millele järgnes osaline mobilisatsioon Serbias. Serbia ajakirjandus nõudis karistusekspeditsiooni saatmist ja Albaania piiriäärsete alade okupeerimist ⁸⁰⁾, et tulevikus kindel olla albaanlaste röövretkede eest.

On arusaadav, et Austria, kes oma ülesandeks oli teinud Albaania kaitsmise, sattus sel puhul suurde ärevusse. Juba 1913. a. suvel sagesid teated ja kaebed serblaste püsimise kohta Albaania territooriumil. Londoni konverents otsustas, et Albaania alad tulevad serblaste poolt võimalikult ruttu evakueerida. Augusti lõpul ei olnud aga veel midagi märgata serblaste äramarssimise ettevalmistustest ⁸¹⁾. Ka Kreekamaa ei täitnud Londoni konverentsi otsuseid, jättes evakueerimata Albaania lõunapiiril asetsevad alad. Igatahes

⁷⁸⁾ ÖUA VII, nr. 8474, lk. 198 jj.

⁷⁹⁾ SD II, nr. 888.

⁸⁰⁾ Fay, lk. 332.

⁸¹⁾ GP 36 I, nr. 14 134.

näib Serbia teadlikult keeldunud olevat Albaania piirimaid evakueerimast, lootes kasustada Albaanias valitsevat segast olukorda selleks, et saada oma huvides piiriõiendusi⁸²⁾. Seejuures mõjusid kaasa ka kogemused suurriikide ühise esinemise jõuetusest.

Krahv Berchtold, keda Serbia käitumine eriti ärritas, pöördus ettepanekuga Londoni, et Serbiale suurriikide Belgradi saadikute kaudu avaldataks survet konverentsi otsuste täitmiseks⁸³⁾. Suurriikide esindajad andsidki Serbiale vastavat nõu⁸⁴⁾, kusjuures eriti Grey kõigiti püüdis konflikti rahulikult lahendada⁸⁵⁾. Septembris algatas Berchtold Serbiale kollektiivdemarši üritamise mõtte, ent sellega ei ühinenud Venemaa⁸⁶⁾. Teised riigid keeldusid aga seni kollektiivnoodiga ühinemast, kuni sellega ei liitu Venemaa⁸⁷⁾. Nii nurjus ühise huvi puudumise tõttu kollektiivse esinemise kavatsus ja õhkkond muutus üha ärevamaks. Serbia ajakirjanduses avaldus teraval kujul Austria-vaenlik meeleolu. Nagu Belgradis seletati, olevat Serbia väeosad seni ainult selleks Albaanias püsinud, et takistada albaanlaste retki Serbia territooriumile, sest Albaanias puuduvat veel kindel kord ja valitsus. Juhul, kui albaanlaste relvastatud kallaletungid ei lakka, olevat serblased sunnitud uuesti okupeerima teatavad strateegilised piiripunktid Albaania maa-alal⁸⁸⁾. Serbia ministritenõukogu otsustaski 23. IX 1913 tarvitusele võtta mõned sõjalised vahendid⁸⁹⁾. Muuseas süüdistas Serbia Austriat selles, et see oma agentide kaudu ise Albaanias mässu õhutavat⁹⁰⁾.

Et Austria poolt kavatsetud kollektiivnoot äpardus Venemaa tõrkumise ja teiste riikide poolt ülesseatud tingimuse „*si omnes*“ tõttu, tegi Berchtold Austria saatkonnatöötajale Storck'ile Belgradis ülesandeks hoiatada Serbia valitsust. Berchtold leidis, et Serbia edasitung Albaanias olevat Austriale vägagi ähvardav, sest Serbia võivat niiviisi läheneda Durazzole ja Adria merele. 1. X 1913 esineski Storck Serbia välisministri juures sellise „sõbraliku“ sammuga⁹¹⁾.

Berchtoldi püüded Serbiat diplomaatiliste nõuannetega järeleandmisele sundida ja konflikti rahulikult teel lahendada ei andnud siiski tulemusi. Nagu Serbias, nii kasvas Austriaski sõjakas meeleolu, eriti Conrad v. Hötendorffi ringkonnas, kus peeti momenti sobivaks, et Serbiaga sõja kaudu arveid õiendada. Ka Storck teatas Viini oma arvamuse, et tekkinud piiritülis ei aitavat enam muud, kui aktiivsed

⁸²⁾ SD II, nr. 854.

⁸³⁾ ÖUA VI, nr. 7950.

⁸⁴⁾ ÖUA VII, nr. 8617, 8618.

⁸⁵⁾ ÖUA VII, nr. 8608.

⁸⁶⁾ ÖUA VII, nr. 8634, 8640.

⁸⁷⁾ ÖUA VII, nr. 8656.

⁸⁸⁾ ÖUA VII, nr. 8679, lk. 331 j.; SD II, nr. 852.

⁸⁹⁾ ÖUA VII, nr. 8705; GP 36 I, nr. 14 037.

⁹⁰⁾ ÖUA VII, nr. 8707, lk. 350 j.

⁹¹⁾ ÖUA VII, nr. 8766.

survevahendid, sest Serbia sõda Albaania vastu olevat õigupoolest sõda Austria ja selle prestiiži vastu ⁹²⁾). Nagu selgub Vene Belgradi chargé d'affaires'i Strandmanni teatest, võttis Serbia valitsus konflikti küsimuses õige julge ja hoolimatu seisukoha. Serbia välisminister tähendanud, et Austria seisukoht selles küsimuses olevat talle täiesti ükskõik, sest Austria ei astuvat praegu aktiivseid samme. Et Austria valitsus jättis kasustamata mitu soodsat juhtu, seda pani Serbia valitsus Saksamaa tagasihoidlikkuse arvele ⁹³⁾); sedasama lootis Serbia nähtavasti käesolevalgi korral. Strandmannil jäi mulje, et Serbia valitsus püüab, Albaania siseolukorda kasustades, saavutada esiteks piiriõiendust ja teiseks luua Albaanias Serbia-sõbralik ja Austria mõju alt vaba olev valitsus.

Kuid seekord osutusid Serbia lootused petlikeks. Nimelt leidis Viinis üha rohkem poolehoidu energilise ja aktiivse interventsiooni mõtte. Berchtold esialgu kõhkles, kaldus aga viimaks sõjapartei poole ja nõustus ultimaatumi esitamisega Serbiale. Sel puhul tuleb eriti rõhutada, et Saksamaa asus nüüd Austriat senisest suuremal määral toetavale seisukohale. Eriti julgustas Austriat keiser Wilhelm, lubades talle Saksamaa toetust Serbia küsimuses. 18. X 1913, ultimaatumi esitamise päeval tähendas Wilhelm II, et Saksamaa toetus Austriale olevat endastmõistetav ja et serblastele ei tulevat järele anda ⁹⁴⁾. Oktoobri lõpul külastas Wilhelm II Viini. Selle kokkusaamise puhul toimunud kõnelusist jäi Berchtoldil kindel veene, et Austria võib toetuda Saksamaale ⁹⁵⁾. Selline Saksa seisukohavõtt Austria-Serbia konflikti küsimuses julgustas Viini julgemat tooni tarvitama. Juba 3. oktoobril kerkis valitsuse koosolekul üles ultimaatumi esitamise küsimus. Conrad v. Hötzendorff väitis selgel kujul, et olevat saabunud sobiv moment Serbia hädaohu likvideerimiseks avaliku ja kiire ofensiivse tegevuse kaudu ⁹⁶⁾. Esialgu otsustati siiski veel oodata, kusjuures Berchtold pöördus Londoni poole sooviga, et Austria võiks üksi esineda Serbia valitsuse ees vastava nõudega ⁹⁷⁾. Vahepeal saabus aga uusi teateid serblaste edasitungist ja rüüstamistest. Kuigi Serbia peaminister N. Pašič püüdis Berchtoldi veenda, et serblaste okupatsioon olevat ainult ajutine, otsustati 13. X 1913 ministrite nõukogu koosolekul siiski esineda diplomaatiliste sammudega Belgradis ⁹⁸⁾. 14. oktoobril tegi Berchtold saatkonnatöökäik Storkile Belgradis ülesandeks esineda Pašiči ees küsimusega, kas Serbia valitsus on valmis teatava lühikese tähtaja jooksul oma väed Albaania

⁹²⁾ ÖUA VII, nr. 8692.

⁹³⁾ SD II, nr. 853.

⁹⁴⁾ ÖUA VII, nr. 8861.

⁹⁵⁾ ÖUA VII, nr. 8934.

⁹⁶⁾ ÖUA VII, nr. 8779, lk. 397 jj.

⁹⁷⁾ ÖUA VII, nr. 8816.

⁹⁸⁾ Sch wert fe ger, V, 3, lk. 108.

alalt tagasi tõmbama. Vastusest sellele küsimusele olenevat Austria suhtumine Serbiasse, sest seekord olevat Austria kindlasti otsustanud kindlustada Londoni konverentsi otsuste täitmist Austriale sobivaina tunduvate kategooriliste vahenditega⁹⁹). 15. oktoobril Belgradist saabunud vastus osutus Austria seisukohast mitterahuldavaks. Nüüd pöördus Berchtold Saksamaa poole toetuse saamise palvega; ta rõhutas, et olevat tegemist ainult moraalse toetusega, sest ei Venemaa ega Prantsusmaa ei tahtvat sõda¹⁰⁰). Berliini valitsus asuski Austria poolt soovitud seisukohale. Zimmermanni arvates ei võivat Saksamaa loobuda Austriat moraalselt toetamast. Saksamaa keeldumine ärataks Viinis umbusklikkust ja lödvendaks Austria-Saksa sidemeid. Teiselt poolt olevat sel juhul karta ka Austria iseseisvat ja võib-olla liiga kiiret aktsiooni. Seepärast tulevat Viini teatada, et Austria võib arvestada Saksa moraalsel toetust¹⁰¹). Saksa saadikule Belgradis tehtigi nüüd ülesandeks toetada Austria sammu¹⁰²).

Austria riigijuhtidele tegi Berliini seisukoht muidugi suurt rõõmu. Berchtold muutus nüüd järsku kindlaks ja otsustavaks. 17. X 1913 saatis ta Storckile Belgradi noodid, mille see järgmisel päeval esitas Serbia valitsusele. Selles nõuti ultimatiivselt, et Serbia austaks Albaania ülemvõimu viimase territooriumil ja tõmbaks oma väed Albaania pinnalt kaheksa päeva jooksul tagasi. Vastasel korral olevat Austria kahjuks sunnitud oma nõudmise täitmiseks sobivaid vahendeid tarvitusele võtma¹⁰³).

Näis kindel olevat, et Austria seekord oli otsustanud vastupanu korral relvad haarata. Austria järsk esinemine tuli suure üllatusena nii SerbiALE kui teistele riikidele. Entente'i-riigid, eriti Venemaa, olid Austria ultimaatumist pahandatud. Sazonov kaebas, ja mitte just ilma põhjusega, Berchtoldi „üllatuspoliitika“ üle, sest viimane olevat esinenud niivõrra tähtsa sammuga enne teiste riikidega läbi rääkimata. Euroopa üllatusest ja pahameelest hoolimata saavutas Berchtold siiski oma eesmärgi. Serblased olid küll tulivihased. Kuid Belgradi hoiatati õige tõsiselt teiste suurriikide poolt, et vältida sõda, mis ähvardas ilmselt silmapiirile kerkida. Nii ei jäänud Serbial muud üle, kui järele anda, mida ka Venemaa soovitas. Nagu tähendab Saksa saadik Griesinger teadaandes riigikantslerile, alistunud Serbia valitsus „hambaid kiristades“ Austria ultimaatumile¹⁰⁴). 20. X 1913 tegi Serbia saadik Viinis visiidi Berchtoldile ja teatas, et Serbia nõustub Austria sooviga. Samal ajal saabus telegramm Storckilt teatega, et Serbia poolt olevat antud juba käsk evakueeri-

⁹⁹) ÖUA VII, nr. 8828.

¹⁰⁰) GP 36 I, nr. 14 160.

¹⁰¹) GP 36 I, nr. 14 161.

¹⁰²) GP 36 I, nr. 14 162.

¹⁰³) ÖUA VII, nr. 8850.

¹⁰⁴) SD II, nr. 877.

miseks, mis toimuvad kaheksa päeva jooksul¹⁰⁵). Seejuures pidavat, nagu tähendab Storck, Serbia rõõmus olema, et ta pääses vaid „sinise silmaga“. Austria võlgnevat saavutatud tagajärje eest tänu suurel määral Berchtoldi initsiatiivile¹⁰⁶). 25. oktoobril teatas Serbia saadik, et Serbia väed on tagasi tõmbunud Londoni konverentsi poolt fikseeritud piirideni¹⁰⁷).

Nii oli Austria-Serbia konflikt Albaania piiriküsimuses lahenenud Austria kasuks viimase otsustava ning sõjaka esinemise ja Saksamaa toetuse tõttu. Balkani sõdade ajajärgu probleemid olid sellega suuremas ulatuses lahendatud. Austria diplomaatia näis sel ajajärgul olevat saavutanud mitmeid võite, millest olulisim oli Serbia eemalehoidmine Adria merest ja iseseisva Albaania loomine. Kuid need võidud olid siiski vaid näilise iseloomuga. Balkani sõjad löid Balkani poolsaarel hoopis uue olukorra, mis oma lõplikude resultaatidega tühistas Austria taotlused. Austrial ei õnnestunud säilitada vaenlike vahakordi Balkani riikide vahel, takistada Serbia territoriaalset suurenemist ega siduda Bulgaariat ja Rumeeniat tihedamini enda külge. Teine Balkani sõda tähistas vaid niipalju Austriale soovitavaid tagajärgi, et selle kaudu oli hävitatud Balkani liit. Kuid vastupidi Austria lootustele nõrgenes selles sõjas ainult Bulgaaria, keda Austria pidas oma tähtsaimaks toetuspunktiks Balkanil. Seevastu tuli neist sõdadest Austria kardetavaim vaenlane Balkanil, Serbia, kõigest hoolimata välja mitmekordselt tugevamana ja iseteadlikumana. Ta lähenes juba teataval määral Suur-Serbia ideaalile ja hakkas ühtlasi koondama enda ümber uueks Balkani liiduks Montenegrot, Rumeeniat ja Kreekamaad. Bukaresti rahu revideerimise nurjumine õonestas usaldust Austria vastu nõrgestatud Bulgaarias, ent sellise revisjoni taotlemine Austria poolt tegi ta vaenlaseks ka Rumeenia.

Austria Balkani-poliitika ebaõnnestumine ei olnud tingitud ainuüksi sündmuste paratamatust käigust, mida Austria püüdis takistada, vaid suurel määral ka Austria välispoliitika juhtide poolt kasustatud meetodeist. Eriti ei osanud välisminister Berchtold kohaneda muutunud olukordadele ja viimastele kohaldada Austria välispoliitika seniseid traditsioone. Austriale kahjulik jõuvahekordade muutus, mis sõdade tõttu oli Balkanil toimunud, sundis Austriat oma seniste positsioonide kaitseks esinema agressiivseina tunduvate nõudmistega. Püüdes saada diplomaatilisteks interventsiooneks toetust eriti oma liitlaselt Saksamaalt, lootis Berchtold sel teel vaos hoida Balkani väikeriike Austria kui suurriigi võimu ja sõjalise valmisoleku demonstreerimisega. Teatavaid tagajärgi Berchtold sellega saavutaski. Kuid

¹⁰⁵) OUA VII, nr. 8879.

¹⁰⁶) OUA VII, nr. 8882, lk. 475 j.

¹⁰⁷) OUA VII, nr. 8918.

selliste meetoditega ei saavutatud veel Balkani probleemi lahendamist, vaid lükati see ainult edasi. Eriti osutas Austria-Serbia vahekord järkjärgulise halvenemise tendentsi. Raskeks ja keerukaks tegi Austria seisundi veel välispoliitiliste probleemide tihe side sisepoliitilistega. Rahvuslike liikumiste järkjärguline tõus nõrgestas äärmiselt Austria-Ungari siseelu. Nõutult ja saamatult seisti Balkani sõdade lõpu! lahendamata jäänud Lõuna-Slaavi probleemi ees, sama nõutult kui nende sõdade puhkemiselgi. Tunti ainult hirmu, et iga edaspidine nurjumine välispoliitikas võiks mõjustada ka riigi siseelu ja lõhkuda sellega Austria-Ungari kaksikmonarhia. Seejuures kasvas sõjapartei pooldajate arv ja mõju järjekindlalt: üha enam hakati nõudma arвете õiendamist Serbiaga relvade abil. Näis kindel olevat, et järgmise konfliktihul Serbiaga Austria esineb agressiivselt ja tõmbab välja mõõga. Säärase konfliktihul põhjustasidki juul. 1914 Sarajevo sündmused, mis ajendasid Austria-Serbia sõja ja andsid sellega tõuke maailmasõja puhkemisele.

Marta Sorgsepp.

Rootsilisest asustusest Saaremaal.

Eesti maakondadest on Saaremaa oma eksponeeritud asendi poolest kõige enam avatud võõrastele läänest tulevatele mõjustustele, ja seda juba kõige varasemast ajast alates. Eriti märgatavaid jälgi on saarlaste kultuurilistesse pärimustesse, nii folkloori, keele kui rahvateaduse alal ja isegi saarlaste antropoloogilisse koostisse vajutanud rootslased. Osalt on need välismõjud kahtlemata tingitud saarlaste ja Rootsi elanikkude tihedast omavahelisest suhtlemisest sajandite jooksul. Teine osa neist seletub kindlasti aga ainult rootslaste ja saarlaste pikaajalise üksteise kõrval elamisega: rootslaste omaaegse asustusega Saaremaal ja nende sulanemisega saarlastesse.

Rootsilise asustuse omaaegne olemasolu Saaremaal on ammu tuntud tõsiasi, kuid ajaloo- ja rahvateaduslikus kirjanduses esinevad sellekohased teated, mis kõik on viidavad tagasi C. Russwurmi üle 80 aasta eest ilmunud teose andmeile meie ranna- ja saarterootslastest¹⁾, on mitmeti vananenud ja ekslikud. Allakirjutanul on õnnestunud avastada mõningaid seda küsimust valgustavaid uusi arhiivandmeid, mis küll on ääretult napid, kuid võimaldavad siiski korrigeerida ja täiendada C. Russwurmi poolt avaldatud arvamusi ja teha järeldusi rootsilise asustuse tekkimise ja hääbumise aja ning selle ulatuse kohta Saaremaal.

¹⁾ C. Russwurm, Eibofolké oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö. I. Reval 1855, lk. 62—67.

Veresidemeid saarlaste ja rootslaste vahel sõlmus kahtlemata juba muinasajal. Läti Henriku kroonikast teame, et saarlased tavat- sesid retkelda Skandinaavia rannikuil ja tuua sealt kaasa sõjavange mehi ja naise omaile orjadeks, liignaisteks jne.²⁾ Oleks siiski liial- dus arvata, et need sõjavangid-orjad olidki keskajal Saaremaal konstateeritava rootsilise asustuse rajajad. Orjadena sõjavangid jagunesid laiali üle kogu saare ja ei koondunud omaette asunditeks. Liiatigi teame sedagi, et ristiusustumisel lubasid saarlased sõjavan- gidele-rootslastele vabaduse pöörduda tagasi kodumaale³⁾.

Saaremaa rootsiline asustus on kindlasti nagu Loode-Eesti ranniku omagi keskaegset päritolu⁴⁾. Küsimus seisab ainult selle ajapunkti lähemas määritlemises, millal rootslaste siirdumine siia algas. Et rootslaste asumine siia ja meie rannikule üldse ei toimunud ühekordse ja suurejoonelise immigratsiooni näol, et rootslasi saabus siia pikema aja kestel üksikult ja vähemates hulkades, siis kajastub see kolonisatsiooniprotsess allikais hoopis vähe. Üksikud faktid näitavad, et rootslaste asundamine mandri rannikule algas juba XIII sajandi teisel poolel. Esmakordselt mainitakse rootslasi meil 1294. a. antud Haapsalu linnaõiguses⁴⁾. Saaremaalt pole meil tea- teid rootslaste kohta nii varasest ajast. Pole ka usutav, et rootslased asukatena sinna nii vara pääsesid.

Eestlastel pidi kõikjal olema põhjust suhtuda eitavalt rootslaste tulekusse. Sest see kolonisatsiooniprotsess, mida juhtisid ja soodusta- sid maahärrad, tähendas majanduslikke kaotusi ja toitumisvõimaluste vähenemist eestlastele. Maahärrad taotlesid rootslaste asundamisega kindla kalastusest ja hülgeküttimisest elatuva ja neid alasis, mis eestlastele olid seni olnud ainult kõrvalisteks tegevusaladeks, aren- dava rahvastiku kihiloomist. Teiseks püüti rootslasi rannikule asundades hoida merest eemal eestlasi ja vältida seega mererööve ja rannutunud laevade rüüstamist eestlaste poolt. Nimelt kippusid viimased jätkama neid ürgseid harjumusi kristlikulgi ajal ja häiri- sid seega meresõidu julgeolekut ning rikkusid maahärrade poolt kehtima pandud rannaõigust. Tihedalt merega seotud saarlastele pidi neil põhjustel rootslastest asukate vastuvõtmine olema eriti vastumeelt. Arvestades neid suuri õigusi ja vabadusi, mis XIII sajandi keskel sõlmitud alistumislepingud jätsid saarlastele oma elu korraldamisel ja maa haldamisel, on usutav, et saarlased

²⁾ *Heinrici chronicon Lyvoniae ex recensione Wilhelmi Arndt. Hannoverae 1874, VII, 1; XXX, 1.*

³⁾ *Ibidem XXX, 5.*

⁴⁾ *C. Russwurm, op. cit., lk. 64. Rootslaste asustuse alguse kohta meil vt. veel P. Johansen, Siedlung u. Agrarwesen d. Esten im Mit- telalter. Tartu 1925, lk. 98—100; A. Schüeck, Die Einwanderung der Schwen in Estland. Congressus secundus archeologorum Balticorum. Riga 1931, lk. 241—250.*

suutsid keskaja esimesel poolel tõrjuda tagasi maahärrade võimalikud katsed tuua siia rootslasi. Saarlaste õiguslikus seisundis ja suhetes maahärradega toimus põhiline muutus 1343. — 45. a. äpardunud vabadusvõitluste tagajärjel: nende senised õigused ja vabadused kaotati, elu suruti mandrieestlastega ühtlastesse raamidesse⁵⁾. Uutes oludes pidi maahärradel olema kerge asundada rootslasi ka Saaremaa rannikule. Esimene meieni säilinud teade rootslaste siia tulekust ongi pärit XIV sajandi lõpust. Järgnevast sajandist on teateid pisut rohkem. Ent XVI sajandist pärinevad teated kompaktselt rootsi asundite kohta Saaremaal ja see, et nad siis olid juba eestistunud või eestistumas, lubab pidada rootslaste Saaremaale asumise peamiseks ajaks just XIV sajandi lõppu ja XV sajandit. Siis oli rootslaste siia asundamiseks ka teatud loomulikke eeldusi ja vajadusigi, sest saarlaste vabadusvõitluse tagajärjel jäi siin nähtavasti päris rohkesti talusid sööti. Allikainese nappuse tõttu on muidugi võimata öelda, missuguses ulatuses rootslasi asundati seni kasutamata seisnud maadele, missuguses ulatuses nende siia asundamisel leidsid kasutamist tühjaks jäänud talud, või missuguses ulatuses neile tehti ruumi saarlaste sunniviisiliselt teisele paigutades. Tõenäoselt tulid arvesse kõik need võimalused. Iseloomulik on selle juures see, et rootslaste asundused kujunesid siingi peamiselt just rannikule; sisesaarele satub ainult üksikuid rootslasi, kes seal eestistusid nähtavasti juba esimese põlve kestel.

Tulles rootsilise asustuse ruumilise ulatuse ja paiknemise küsimuse juurde, märgime kõigepealt ära Russwurmi arvamused. Tema arvates olnud Sõrve keskaegne asustus ülekaalukalt rootsiline, teistest rootsilistest asundeist nimetab ta Rootsiküla Kihelkonnal, Rootsivere küla Muhus ja Suur- ning Pisku-Rootsi küla Pühas Vätta poolsaarel. Loendatud paikade kõrval peab ta rootslaste omaaegse olemasolu võimalikuks veel Lõmmalas Kihelkonnal ja siin-seal Pöide ja Valjala kihelkonnas⁶⁾. Et Russwurmil polnud rootsilise asustuse ulatuse määritlemisel kasutada primaarset allikainest — keskaegseid läänikirju ja vanemaid meieni säilinud maaraamatuid —, siis rajas ta oma seisukohad kaudsematele allikatele — kohanimedele ja jutustavale traditsioonile. Säärase alusmaterjali tõttu osutuvad Russwurmi väited mõneski suhtes eesklikuks, nagu seda järgnevas ka näeme.

Arvamus, et keskaegne asustus Sõrve poolsaarel oli ülekaalukalt rootsiline, pärineb Liivimaa rootsiaegselt ajalookirjutajalt Thomas Hiärn'ilt. Viimase teatel kuulnud ta sõrulastelt, et kuigi nad ise enam ei räägi rootsi keelt, olnud nende esivanemad siiski roots-

⁵⁾ Lähemalt saarlaste õigusliku ja poliitilise seisundi kohta keskajal vt. E. Blumfeldt, Ajalugu. Saaremaa (= Eesti. VI). Tartu 1933—34, lk. 277 jj.

⁶⁾ C. Russwurm, op. cit., lk. 64—67 ja kaart rootslaste leviku kohta.

lased ja isegi nende vanemad kõnelenud rootsi keelt⁷⁾. Sellele kontrollimatule suulisele traditsioonile, mille kandepinna suuremas ulatuses tõsiselt kahelda tuleb, rajanebki Russwurmi väide rootsilise asustuse kohta Sõrvel. Hiärn on kindlasti liiga kergekäeliselt üldistanud üksikutelt sõrulastelt kuuldu kõigi sõrulaste kohta. Sest kõik keskajast säilinud andmed, läänikirjad jt. ürikud ja samuti ka kohanimed, näitavad, et Sõrve poolsaare asustus oli eestiline ja et seal ei kujunenud keskajal ühtki suuremat rootslaste asustuse ja maksustusühikut — ei küla ega vakust. Keskaja lõpul kandsid kõik neli Sõrve vakust (Salme-Anseküla, Kaimri, Torgu ja Sääre) nn. „gieseler'i“ ehk pantvangi andmise kohustust⁸⁾. Saarlaste alistamise aegadest pärinev pantvangi andmise koormis oli puhteestiliste alade koormis, mida rootslastelt ei nõutud mitte kunagi, ka mitte siis, kui nad olid juba eestistunud ja kaotanud täielikult teadvuse oma rootsilisest algupäras⁹⁾. Et poolsaare valitsevalt eestilises asustuses leidis siin ja seal ka üksikuid rootslaste talusid, see on kindel. Seda näitavad otsesed allikteated ja seda võib järeldada ka mõnesugusest kaudsemast materjalist.

Saare-Lääne piiskop Peeter Wetbergi ja Riia linna vahelises kohtuprotsessis¹⁰⁾ Saaremaa kuuluvuse pärast esines 1490. a. piiskopipoolse tunnistajana teiste hulgas 94-aastane sõrulane, kelle kohta lausutakse järgmist: *honestus vir Jacobus Nicolai colonus partis insulae, quae dicitur Sworue . . . ex insula Gotlandia oriundus, pater eius vocabatur Nicolaus Nicolai . . . Testis dicit se trahere moram in insula Osilia et sunt nonaginta anni, quam primum venit in Osiliam et ibidem adhuc residet. Erat puer quatuor annorum quando eandem intravit*¹¹⁾. Seega tuli Jacobus Nicolai Sõrvele XIV ja XV sajandi vahetusel. See on üldse ajaliselt kõige kaugemale tagasi ulatuv teade rootslastest Saaremaal. Rootslased võiksid oma võõrapärase „liignime“ tõttu olla ka järgmised samas protsessiürikus esinevad sõrulased: *honestus vir Jacobus Brant* ja *honestus vir Olauus de Berge*, mõlemad põlised saarlased (*nati et educati in Osilia*), esimene umbes 70 ja teine 102 aastat vana¹¹⁾. Lisaks võõrapärasele „liignimele“, mis muidugi võib olla ka tõlge eesti-keelsest, on viimati nimetatud eesnimigi tüüpiliselt rootsiline. Arvestades kõigile siin nimetatud talupoegadele antud austavat epiteeti — *honestus vir* — võiks pidada neid vabatalupoegadeks. Branti nime-

⁷⁾ Thomas Hiärns Ehst-, Lyf- u. Lettländische Geschichte (= Monumenta Livoniae Antiquae I). Riga, Dorpat, Leipzig 1835, lk. 4.

⁸⁾ TRA (= Taani Riigiarhiiv), Saaremaa maaraamat a. 1617/18, fol. 1—3.

⁹⁾ KA (Kammerarhiiv Stokholmis), Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 962—964; Akter och handlingar inlefvverade till Kongl. Kommissionen på Ösel I, fol. 865 a. jj.

¹⁰⁾ TRA, Saare-Lääne piiskopkonna registrand 1a, fol. 158a.

¹¹⁾ Ibidem, fol. 158b, 159a.

lisi talupoegi kohtame Sörvel veel XVII sajandilgi, kuid siis ei erine nad küll millegagi puhteestnimelistest seisusekaaslastest¹²⁾.

Arvestades 1492. a. piiskop Johannes Orgase poolt Philippus Hinrikupojale ja Andreas Magnusepojale antud vabaduskirja varem nende isa Hinrik Martepoja valduses olnud 2 adramaa suuruse talu kohta Kaimri külas, olid kirja saajad rootslased. Nimelt vabastatakse nimetatud talupojad kõigest saaremaistest orjustest ja koormistest, välja arvatud nn. vana hinnusena piiskopile aastas makstav 3 laevanaela teravilja, kirikhärrale antavad koormised ja talurahva vakusepeoks antav 1 laevanael teravilja, ka pidid talu saajad vastutasuks saadud vabaduste eest ilmuma tarbekorral oma hobuste ja relvadega välja kiriku kaitseks nagu teised rootslased¹³⁾. 1529. a. kinnitas piiskop Jürgen selle üriku, kuid talu omanikke kohustati nüüd ka teotööks — 6 päeva aastas: 3 päeva viljalõikamiseks ja niitmiseks, 3 päeva selle koristamiseks¹⁴⁾. Kas selle uue kohustuse pealepanemisega lakkas kohustus relvateenistuse alal, pole teada. Võib-olla selguks see vabaduskirjadest, kuid kahjuks pole säilinud neid. Tunne me nende kirjade sisu ainult reduktsioonikomisjoni protokollide kaudu. Nähtavasti jagunes see talu õige varsti kaheks, mis 1592. a. maaraamatus kandsid Herman Bischof ja Laur Philipp nime¹⁵⁾. Esimest talu võime allikais jälgida vähemalt 1645. a., kuid 1627. a. alates kaob maaraamatuist märkus selle talu vabaduse kohta¹⁶⁾. Laur Philipp-nimeline talu jagunes XVII sajandil kaheks, mis Villuste talude nime all saavutasid XVII sajandi lõpul kinnituse oma vabadusele ka reduktsioonikomisjonilt¹⁷⁾. Nagu näitab nimi, olid talude omanikud siis juba eestistunud. Villuste vabatalud kaovad Põhjasõja ja katku laastuse tagajärjel. Nähtavasti surid talude elanikud viimseni, veel 1731. a. seisid need talud tühjalt¹⁸⁾.

Veel üks teine keskaegne vabatalunikkuude perekond võiks siin olla rootsilist algupära. 1461. a. läänistas Saare-Lääne elekt Johannes Salme külast Arent Gohs'ile (Hohl'ile?) 1 adramaa suuruse talu, mis varem olnud Wilke vam Gripswalde, keda hüütud ka Wilke van der Salme'ks, valdamisel. Talu saaja on kohustatud

¹²⁾ TRA, Saaremaa maaraamat 1617/18, fol. 3: Jep Brant Torgus; ERKA, EKKkA, Saaremaa revisjon a. 1645: Brandi Marcus Kaunispeas.

¹³⁾ KA, Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 1499: ... dock där det were af nöden skulle de vara plichtiga at ryda i härfärd för kyrkan Ösel med deras hästar och andra nödtorffiga sacker som andra swänska.

¹⁴⁾ Ibidem.

¹⁵⁾ ERKA, ERKkA, Saaremaa maaraamat a. 1592.

¹⁶⁾ TRA, Saaremaa maaraamat a. 1627.

¹⁷⁾ ERKA, ERKkA, Saaremaa revisjon a. 1645; KA, Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 1499—1501.

¹⁸⁾ ERKA, Saaremaa adrarevisjon a. 1731.

maksma piiskopile ainult vana hinnust (4 vakka teravilja aastas)¹⁹⁾. Arent Gosz'i nime all läks see vabatalu XVI sajandist XVII sajandisse ja jaguneb siis kaheks Arne (ka Arni) taluks²⁰⁾. Sajandi lõpul kinnitas reduktsioonikomisjon Arne Hansule ja Arne Otile nende endised vabadused²¹⁾. Nagu Villuste talud kadusid ka Arne talud, tühjudes katku ajal, XVIII sajandi algusel.

Et rootsiline element Sörvel teatud mõju siiski avaldas, seda näitab ka rootsipäraste isikunimede, nagu Olaf, Erik, Matz jt. esinemine siin XVI ja XVII sajandil. Et võõrapäraste nimede kandjad alati rootsilist algupära oleks, on vaevalt usutav. Samuti ei tähenda võõrapärane „liignimi“ mitte alati võõrast päritolu. Sörves kohtame XVII sajandi algul talunimesid Hindrich Tolck, Jacob Bue-tingh, Oloff Tholl, Hermen Scheidt, Johan Knubbe, Laur Dantz, Schweder Meyer, Paul Winter²²⁾. Nende kandjatest võiks mõnigi olla rootsilist algupära. Liialdamisest siin peab meid hoidma iagasi teadmine, et maaraamatute koostajad olid sakslased, kes mõnegi eestikeelse „liignime“ andsid edasi tõlkes.

Rootslaste asundamisel ei antud tulijatele kõikjal võrdseid õigusi. Kohtades, kus kujunesid kompaktsed rootsi asulad, varustati uusasukad tavaliselt erilise rootsi õigusega (ka siin oli muidugi erandeid), mis andis neile teatud edemusi eestlaste ees. Et Sörvele tuli ainult üksikuid rootslasi, siis need nähtavasti ei saanud piiskopilt suuremaid soodustusi; välja arvatud muidugi vabatalupoja õigused saanud rootslased, ja elasid oma eestisoost seisusekaaslastega enam-vähem võrdses õiguslikus asendis, mis omakorda pidi kiirustama nende sulamist enamurahvusse. Nähtavasti oli see protsess teostunud juba keskaja, hiljemalt XVI sajandi lõpuks. Vähemalt ei kõnele siis enam allikad siin rootslastest²³⁾. Üksikuid rootslasi tuli Sörvele veel XVII sajandilgi²⁴⁾. Ent need sulasid nähtavasti otsekohe eestlastesse. Keskvõim ei annud nüüd seesugustele tulnuka-tele mingeid suuremaid soodustusi kui eestisoost uusasukaile.

Kõige arvukamalt elas keskajal rootslasi Kihelkonnal. Teata- vasti jagunes see kihelkond keskajal piiskopi ja ordu vahel. Piis- kopile kuuluva Lõuna-Kihelkonna kaheksast vakusest olid kaks root-

¹⁹⁾ KA, Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 1497—1499.

²⁰⁾ ERKA, Saaremaa maaraamat a. 1592; Saaremaa revisjon ä. 1645. TRA, Saaremaa maaraamatud a. 1617/18, 1618/19, 1627, 1630.

²¹⁾ KA, Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 1497—1499.

²²⁾ TRA, Saaremaa maaraamat 1617/18.

²³⁾ Täiesti eksituseks tuleb pidada E. Scheibe teoses Siedlungsgeographie d. Inseln Ösel u. Moon. München 1934, lk. 58 toodud väidet 12 rootsi talu kohta Salme külas a. 1617.

²⁴⁾ 1617./18. a. maaraamatus (TRA) kohtame Salme-Anseküla vakuses üksjalga „Steffen der Gotländer“. 1627. a. maaraamatus on ta juba pere- meheks vahepeal sötijäänud Olaf Tolli talus. 1645. a. revisjonis (ERKA) esineb Laadla külas Rozmes Pawel'i talu.

silised²⁵⁾. Kahjuks see ürik, mis just öeldut konstateerib, ei anna meile nende rootsiliste vakuste nimesid. Kaudsete andmete põhjal võiksime pidada rootsilisteks Lõmmala ja Leedri (XVI saj. ürikuis: Lemmall ja Letteuer, Ledueer jne. kujul) vakust. Nimelt ei kanna need kaks vakust seda eespool juba mainitud „gieseleri“ andmise kohustist ja nendel lasuvad vakusekoormised on XVI ja XVII sajandil mõõdukamad naabervakuste omist²⁶⁾. Veel 1562. a. rõhutab maaraamatu ekstrakt siinseid rootsi vakuseid, kuid 1592. a. maaraamat enam ei eritle rootsi ja eesti vakuseid. Nähtavasti oli eestistumise protsess juba lõpule jõudnud või jõudmas, millest kõnelevad ka eestilised talunimed võõrapäraste hulgas. 1592. a. loendatakse Lõmmalas järgmisi talusid: Maz Hase, Steffen Möller, Berendt Hansz, Laurens Stein, Tonnies Schubbe, Laur Jurg, Jurgen Jack, Thomas Laurens, Jurgen Meltens, Clawes Vstall, Mart Vstall, Paul Vstall, ja Leedris: Rosta Peett, Diderich Peneken, Jurgen Peneken, Meldo Han, Arent Han, Himmy, Koppelman, Jacob Buszbasz, Hansz Kleinschmidt, Niela Anna, Arentd Hermen, Jacob Vstall ja Niclas Vstall²⁷⁾. Uustalude esinemine tõendab vahepeal söötis olnud talude taasasustamist. Aja jooksul unustati oma rootsiline algupära täiesti. Kui reduktsiooni ajal nõuti seletust, miks need vakused on vabad „gieseleý“ kohustisest, siis teadsid talupojad seletada ainult seda, et nemad ja nende esivanemad on sellest-koormisest olnud alati vabad, kuid põhjust nad ei teadnud²⁸⁾. Rootsanimelisi talusid kohtame XVI ja XVII sajandil veel teisteski Lõuna-Kihelkonna vakustes. Koimlas leidus 1592 koguni kolm säärast talu — Rozemes Hans, Rozemes Jack ja Rozemes Maz. Samuti leidus siin teisi võõrakõlalisi talu- ja rootsipäraseid isikunimesid. Need olid siiski üksikud rootsi talud eesti talude hulgas. Kompaktne rootslaste asula kujunes siia keskajal Rootsiküla näol veel Kihelkonna lahe kaldale. Piiskoplikku Rootsiküla mainitakse allikais esmakordselt 1515. aastal, mil siin läänistati Jürgen Lodele, varemini õndsas Lange Hinricku valdamisel olnud kõrtsikoht ühes 1 üksjalaga²⁹⁾. 1558. a. nimetatakse samas veel 1 üksjalga ja üht 2 adramaa suurst mõisakohta, millel elavat 4 üksjalga³⁰⁾. Nähtavasti läks Rootsiküla terves ulatuses juba XVI sajandil erakätesse ja sai aluseks samanimelisele mõisale.

²⁵⁾ TRA, Det. kgl. Stadtholderskabs Arkiv i Lifland 1560—1571, Løbe nr. 1: Saaremaa stiftiametkondade ja sissetulekute loend a. 1562.

²⁶⁾ TRA, Saaremaa maaraamat a. 1617/18, fol. 4b: Diese Wacke gieselt nicht, gibt auch kein Pulcke Raha.

²⁷⁾ ERKA, ERKka, Saaremaa maaraamat a. 1592. Nimekuju Lemmall-näse on pärit rootsi ajast. E. Scheibe, op. cit., lk. 58 antud teade 9 rootsi talu kohta Lõmmalas a. 1617/18 ei vasta tõele.

²⁸⁾ KA, Saaremaa redukts.-komisjoni protokollid I, fol. 1547.

²⁹⁾ TRA, Saare-Lääne piiskopkonna registrand 2b, fol. 90—91.

³⁰⁾ TRA, Saare-Lääne piiskopkonna registrand V, fol. 313—314.

Ka Ordu valduses olevas Põhja-Kihelkonnas ehk Suur-Kihelkonnas, nagu teda siis ka nimetati, elas rootslasi. Vastu piiskopialade piire leidus siingi kiriku läheduses rannal Rootsiküla nimeline rootslaste asula. Esmakordselt mainitakse seda küla allikais 1562, millal Maasilinna foogt läänistas Heinrich Wredele Kihelkonnal ühes Undva (Hundawische) ja Kõruse (Korbe) 1½ vakusega ka Rootsiküla (das Schwedische Dorff) 4 üksjalaga³¹). 1570. a. lisis hertsog Magnus samale Tappemecke (hilisem Tammese) vakusest Keuell (praegune Kehila) külast 4 adratalu (à 1 adramaa): Matz Rots, Peter Rots, Rothsze Hansz ja Matz Kohesz ning sealt samast veel 1½ tühja adramaad³²). Kehilat võiks nende andmete kohaselt pidada rootsi külaks. Üht Rohzi Wellj nimelist talu mainitakse XVII sajandi algusel ka Undva külas³³), kas neid seal varem rohkem leidus, pole teada, sest küla talulise koostise kohta puuduvad varasemast ajast teated.

Rootsiline asustus oli keskaegses Kihelkonnas seega ulatuslikum, kui seda on arvatud seni. Rootslaste suuremale arvule siin vihjab seegi väike märke Kihelkonna kiriku visitatsiooniprotokollis aastast 1522, mis kõneleb püha Olafi auks asutatud talurahva gildi olemasolust siin. Selle gildi varalaegast säilitati Kihelkonna kirikus püha Olafi nimelises kabelis³⁴). See on vist ainus teade talurahva gildide kohta Eestis, Skandinaavias olid nad keskajal üsna tavalised. Pealegi on Olaf tüüpiline Skandinaavia pühak, eriti merisõitjate kaitsepühak. Olafi kultusele näitab seegi, et rootsilistest isikunimedest oli Kihelkonnal XVI sajandil kõige levinum Olaf.

Vaatamata suuremale arvule ja rahvuslikkudele asunditele eestistuid aja jooksul ka siinsed rootslased. See protsess algas juba keskajal. Keskaja lõpul üldiselt siinseid rootslasi käsitleti siiski eestlastest rahvuslikult ja õiguslik-sotsiaalselt seisundilt erineva rühmitusena. Rootsilased tunnetasid seda erinevust nähtavasti ka ise ja pidasid suhteid emamaaga, eriti just Ojamaaga, kust Lääne-Saaremaa rootslaste algkodu arvatavasti otsida tulebki. Ojamaalastega sidusid neid nii majanduslikud kui ka perekondlikud vahekorrad. Kihelkonnalt päritolevad rootslased siirdusid teenistusse Ojamaale, abiellusid seal jne.³⁵). Taani ajal siinsete rootslaste eestitumise protsess nähtavasti kiirenes. XVI sajandi lõpul ei rõhutatud enam endiste rootsiliste asundite elanikkude rahvuslikku erinevust teistest saarlastest. Lõpule võis see protsess jõuda järgmise sajandi

³¹) TRA, Lifland, pergamentürik a. 1562.

³²) TRA, Lifland; pergamentürik a. 1570.

³³) TRA, Saaremaa maaraamat a. 1617/18.

³⁴) E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle 1519—1522. Ajalooline Ajakiri XII (1933), lk. 125.

³⁵) TRA, Saare-Lääne piiskopkonna registrand III b: Kihelkonna piiskopimõisa ametniku kiri (1555) Visby pealikule.

algusel. Arvatavasti tingis seda protsessi ka see tõik, et mitmed rootslastest asustatud kohad läksid erakätesse, kes oma huvides püüdsid kaotada maahärrade poolt rootslastele varem antud kergendusi, lähendades sellega rootslasi eestlastele sotsiaalselt. Russwurm esitab traditsiooni, et Rootsiküla rootslased siirdunud mõisa rajamisel sinna sealt Hiidu, sest elu muutunud kohapeal liig raskeks ³⁶⁾. Selleski pärimuses võib peituda terake tõtt. Tühjadesse taludesse, missuguseid nähtavasti tekkis ka teistel põhjustel neil rasketel aegadel, asusid eestlased ja sattusid järjest lähematesse kokkupuudetesse rootslastega, sulatades mõne aja kestes viimased endasse täielikult.

Karjast on meil esimene teade rootslaste kohta a. 1519, millal piiskop Joh. Kyvel läänistas siit Matthias Tittferile Odors (ka Ader-selle, Oderselle jne.) nimelisest rootslaste külast 3 üksjalga ³⁷⁾. Veel samal aastal antakse terve see rootslaste küla ühes Roobaku mõisaga ja terve rea taludega teistes Karja kihelkonna külates Johan Tittferile ³⁸⁾. *Addersell* nime all kohtame seda rootslaste küla ka 1555. ja 1561. a. läänikirjades ³⁹⁾. Ka need kirjad ei lisa andmeid küla suuruse kohta. Viimast korda nimetatakse seda asundit allikais 1627. aastal, millal külas oli 3 talu (Rabba Thomas, Ranna Mick ja Lauri Bendix) ⁴⁰⁾, kelle valdamisel oli 2 adramaad põldu, kuid need talud ei tasunud oma põllusaagilt hinnust, nagu seda tegid Saaremaal adratalupojad, vaid andsid kümnist, mida saarlastest kandsid ainult üksjalad. Mõned hilisemad andmed iseloomustavadki neid talusid üksjala-kohtadena. Nagu 1627. a. talude loend näitab, olid endised rootslased muutunud eestlasteks, kui neid üldse võib pidada endiste asukate järglasteks. Sest peab pidama meeles seda, et XVI sajandi teise poole rahutute aegade tagajärjel tühjus ka Saaremaal hulka talusid. Küla lähem lokaliseerimine pole käesolevas võimalik. Nähtavasti asus ta rannikul kusagil Pamma ja Karja idapiiri vahel.

Rootslasi näikse olevat elanud ka Pamma külas. 1561. a. läänistas herts. Magnus ühes Parasmetsa mõisaga Heine v. Hofe'le Pamma külast 1¹/₂ adramaa suuruse Roetze Hans-nimelise talu ⁴¹⁾. 1647. a. koosnes Parasmetsale kuuluv osa Pamma külast järgmistest taludest: Rohtzi Adam, Rohtzi Martt, Rohtzi Laur ja Keya Tonnie ning samale mõisale kuuluv Meuste külas nimetatakse samal ajal

³⁶⁾ C. Russwurm, op. cit., lk. 66.

³⁷⁾ F. G. v. Bunge u. R. v. Toll, Est- und Livländische Brieflade I. Reval 1856, nr. 863.

³⁸⁾ TRA, Det hertugelige Regerings Arkiv i Lifland, Indkomne og udgaaede Breve etc.: koopia piisk. Joh. Kyveli kirjast a. 1519.

³⁹⁾ TRA, Saare-Lääne piiskopkonna registrand IV b, fol. 428. Det hertugelige Regerings Arkiv i Lifland, Indkomne og udgaaede Breve etc.: koopia herts. Magnuse kirjast a. 1561.

⁴⁰⁾ TRA, Saaremõisa... Roobaku etc. maaraamat 1627/28.

⁴¹⁾ RRA, Godshandlingar, Ösel: Koopia herts. Magnuse kirjast.

Rohtzi Rohs-nimelist talu ⁴²⁾). Läänistamata jäänud Pamma küla osas mainitakse 1645. a. Rozi Hermen-nimelist talu ⁴³⁾). Need Rootsi-nimelised talud ei erine XVII sajandi keskel koormiste ja kohustiste poolest naabertaludest, ka ei rõhuta allikad nende pidajate rahvuslikku erinevust teistest, mistõttu võiks arvata, et nende talude peremehed olid siis tegelikult juba eestistunud, nende omaaegsele rootsilisele algupärale näitasid veel ainult talude nimed.

Russwurmi oletatud omaaegse rootsilise asustuse võimalikkust Pöides tuleb eitada täies ulatuses. 1569. a. vakuraamatus ei leidu sõõrašest asustusest jälgegi. Üksikuid rootslasi sattus aegade kestes muidugi ka siia — 1569. a. vakuraamatus mainitakse Rotze Hannus (Rahulas), Rotzeme Peter (Ardlas), Rotszi Hansz (Mägi-Kurdlas), Rozepill Jurg (Kõigustes) ⁴⁴⁾, kuid nende üksikute siia eksimine ei tähista veel mingit rootsilist asustust.

Muhus räägib rootslaste keskaegse asustuse kasuks Rootsi-vere küla nimi. Esmakordselt esineb meile see nimi vakusenimena 1569. a. vakuraamatus, milles aga ei leidu sõnakestki vakuses elavate talupoegade rootsilisusest. Ka ei erine nende koormised ja kohustised millegi poolest naabervakuste omist. Talud olid nimetatud aastal siin järgmised: Gorrius, Jan Hannus, Tomas Kowhant, Kers-tick Jan, Porsze Lawr, Kowwe Lull, Hanto Tomas, Peterken, Michell, Kaddeke Pert, Scheffer Matz, üksjalg Towse Jack ja vabatalunik Asmus. Järgmise aasta vakuraamatus kannab viimane Kogge Asmus nime ⁴⁵⁾. Ka nimelise koostise poolest pole see vakus kuidagi erinev teistest vakustest Muhus. Nagu XVII sajandi alguse andmed näitavad, kuulus sellesse vakusesse Rootsivere, Koguva ja Nautse küla. Vähemalt esimese suhtes peame oletama kas kõigi või jälle osa talunikkude rootsilist algupära. Keskaja lõpuks olid selle elanikud aga kõik eestistunud. Kogge Asmuse vabatalu ürgsus pärineb teatavasti ordumeister Wolter v. Plettenbergi poolt muhulasele Hansule 1532. a. antud vabaduskirjast ⁴⁶⁾. Russwurmi arvates võiksid ka selle talu elanikud olla rootslased. Eriti kõnelevat selle kasuks nimi Koguva (varem ka Kogge, Koggi, Kockwa jne.), mis tuletuvat sõnast „kogg“, tähenduses laev ⁴⁷⁾). Võimatu see muidugi pole, kuid seda pole ka midagi tõestamas. Russwurmi katset Koguva nime algupära selgitada ei saa siiski pidada lõplikuks. Et nimetus Kogge, Koggi, Kocke jne. esineb Saaremaal mitmel pool, XVI ja XVII saj. eriti rohkelt talunimedes, siis näib olevat õigem tuletada nime „Koguva“ mõnest vanaeesti isikunimest.

⁴²⁾ KA, Saaremaa aadlimõisade revisjon a. 1647: Parasmetsa.

⁴³⁾ ERKA, ERKka, Saaremaa revisjon a. 1645.

⁴⁴⁾ KA, Maasilinna ala vakuraamat a. 1569/70.

⁴⁵⁾ Ibidem a. 1569/70 ja 1570/71.

⁴⁶⁾ Hoidub Koguvast vabaduskirja saaja järglaste käes.

⁴⁷⁾ C. Russwurm, op. cit., lk. 67.

Üksikuid rootsi nimedega talusid leidis XVI sajandi lõpul küll Muhu teistes vakustes: Rotzi Hint, Rotse Simon (Tamses), Rotze Martt (Võllas) ja Rotze Hannus (Hellamaal)⁴⁸⁾.

Suurem rootslaste asustuspesa kujunes keskajal Püha kihelkonda Vätta poolsaarele. Esmakordselt mainitakse seda rootslaste asundit 1497. a., millal Reinholt Drulsshagen müüs Hans Roden'ile Kaarma ja Püha kihelkonnast rea talumaid, muuseas *1 gesinde belegen i. d. Schwedischen dörpe to Vettel*⁴⁹⁾. Järgmisel sajandil läks üksikuid talusid siit veel erakätesse, enamuses jäid rootslaste talud siiski läänistamata. 1592. a. oli Vättas rootslaste valdamisel 11½ adramaad põldu, millel asus 15 asustatud ja 1 tühi talu. Talud olid järgmised: Jurg Heist, Maz Heist, Penno Beidlen, Mart Domher, Martt Bresick, Maz Aszick, Laur Aszick, Andresz Pusep, Peter Schwarte, Oloff Schwarte, Simon Schwarte, Maz Huldenick, Ewolt Prall, Wilhelm Prall, Nan Bracht ja tühjane Rein Heist⁵⁰⁾. Nagu näeme, esines juba ka eestilisi nimesid. 1645. a. tõusis talude arv siin 21-le. „Liignimelises“ osas on talunimed peaaegu eranditult endised; ainult „Pusep“ on asendatud „Timmerman'iga“⁵¹⁾. Saaremaa rootslastest säilitasid Vätta omad kõige kauemini oma rahvuse. Kindlasti mõjus sellele kaasa see tõik, et nad säilitasid veel kogu XVII sajandil oma, eestlaste omast erineva õiguslik-sotsiaalse seisundi. Veel XVII sajandi lõpul nimetatakse neid rootslasteks, kuid mitmed kõrvaltõigad näitavad, et nad olid seda siis vähem etniliselt kui just õiguslik-sotsiaalselt seisundilt. Vene aja algusel kadusid need viimasedki vaheseinad ja Vätta rootslased sulasid nüüd täiesti saarlastesse. 1731. a. revisjon ei eritle neid enam teistest saarlastest. Ainult Suur- ja Pisku-Rootsi küla kõnelevad nüüdki veel rootslaste kunagisest asustusest Vätta poolsaarel.

Oleme eelnevas peatunud kõigil rootslaste omaaegsetel asukohatadel Saaremaal. On kindel, et üksikuid rootslasi sattus ka mujale, siin nimetamata jäänud kohtadesse. See nähtub allikaistki, kuid üksikutulejatena sulasid need kohe saarlastesse. Sääraste üksikute rootslaste suhtes jääb seegi võimalus, et nad on pärit Saaremaa enese rootsilistest asunditest, milledega eesti küladel pidi juba varakult tekkima tihedaid majanduslikke ja perekondlikke suhteid. Seesuguse suhtlemise tulemusena rootslased lõpuks muutusidki eestlasteks ja tekkisid need kultuuripärimused ja sadestused, millele vihjasime kirjutise algusel ja mida võime saarlaste elus-olus märgata veel tänapäeval.

E. Blumfeldt.

⁴⁸⁾ KA. Maasilinna alade vakuraamat a. 1569/70.

⁴⁹⁾ KA. Akter och handlingar etc. I, fol. 708 a.

⁵⁰⁾ ERKA, ERKkA, Saaremaa maaraamat a. 1592, vt. ka Saaremaa maaraamat a. 1617/18 (TRA).

⁵¹⁾ ERKA, ERKkA, Saaremaa revisjon a. 1645.

Täiendatud Muinasvarade kaitse seadus.

19. juunil 1925. a. võttis Riigikogu vastu Eesti ala senises juriidilises praksises uudse Muinasvarade kaitse seaduse (RT 111/112 — 1925). Seaduse vastuvõtmise eel käisid eriti Riigikogu vastavas komisjonis aegaviitvad vaidlused, mille peamiseks lähtekohaks oli seaduse poolt ähvardav eraomandi mõiste kitsendamine. Oma lõplikult vastu võetud kujul näeb tookordne Muinasvarade kaitse seadus ette fäähtsamad printsiihid uuemaaegses muinasvarade kaitses. Üksikasjaliku loetelu kaudu määratakse kindlaks muinasvarade mõiste. Kõik leitavad vallasmuinasvarad, mis nii vanad, et nende omanikku ei teata, lähevad riigi omandiks. Kaitsetavad muinasvarad kantakse vastavasse, Haridusministeeriumi poolt peetavasse registrisse. Kõigi eraomanduses olevate nii vallas- kui kinnismuinasvarade kohta kehtib rida kitsendavaid kaitseabinõusid: väljaveo keeld, riigi ostueesõiguse muinasvara müümise korral, pärandijagamise kitsendus, muinasvarade omandamine sundvõõrandamise teel, muinasvarade ilme muutmiskeeld, järelevalve parandustööde järele, kaevamiste ja ehitustööde seismapanek ja keeld. Arheoloogilisi kaevamisi kinnismuististel võib toimetada ainult Haridusministeeriumi poolt väljaantava loaga. Muinasleidude eest maksab riik nõudmise korral leidjale tasu leiu täieliku antiikväärtsuse suuruses, samuti maksab riik kahju eest, mis võib tekkida maaomanikule kinnismuinasvara kaevamise puhul, või ettevõtjale muinsuskaitse huvides ehitustööde seismajätmise puhul. Muinasvarade kaitse tegeliku teostajana näeb seadus ette Haridusministeeriumi, koos selle juurde nõuandva organina kuuluva Muinsusnõukoguga.

1925. a. vastu võetud Muinasvarade kaitse seadus ei taotlenud olla üksi raamseaduseks, vaid ka tegelikuks eeskirjaks ning juhi-seks muinasvarade kaitse teostamisel. Seaduse praktilisel rakendamisel asjaomaste organite poolt selgus siiski varsti, et seadus, eriti osas, mis puutus kaitseabinõude käsitamisse registreeritud kinnismuinasvarade kohta, oli osalt puudulik. Seaduses ettenähtud üldsõnalist muinasvarade ilme muutmiskeeldu (seaduse § 14) oli tarvis kinnismuististe eri rühmade, ühelt poolt esiajalooliste, teiselt poolt ajalooliste muinasvarade kohta lähemalt määritleda, sest kumbki muististe liik nõudis nii tehniliselt kui ka sisuliselt eri käsitamist. Nii andiski Hariduse- ja sotsiaalministeerium juba 1926. a. välja „Hariduse- ja sotsiaalministeeriumi sundmääruse registreeritud kinnismuinasvarade kaitseabinõude käsitamise kohta“ (RT 47 — 1926), mis sisuliselt oli Muinasvarade kaitse seaduse tarvilikuks osutunud täienduseks.

Moodsa ja nõudlikkusest küllalt kaugele küündiva muinsuskaitse seaduse kaudu näis Eesti sel alal saanud olevat tunnustus-

väärse korralduse¹⁾). Eri teadusharude, muinasteaduse, kunstiajaloo, ajaloo ja rahvateaduse esindajate omaalgatusliku aktiivsuse kaudu asuti ka tegelikult muinasvarade kaitse seadust kaunis suures ulatuses rakendama, võttes riikliku kaitse alla arvukaid kinnismuistiseid esiajaloo, ajaloo ja ehitusajaloo alalt, samuti vallasmuistiseid ja nende kogusid²⁾), pannes maksma muinasvarade säilitamise ning kogumise alal erikorraldusi³⁾) ning tarbe järele seisu kohta võttes mitmesuguseis aktuaalseis muinsuskaitse küsimusis. 1. aprilliks 1936. a., peale ligi 11-aastast seaduse kehtivust, oli Eestis muinsuskaitse all 1327 esiajaloolist kinnismuistist, 380 ajaloolist kinnismuistist ning 841 vallasmuistist ja nende kogu.

Varemate, eelisesivsusaegsete ning iseseisvusaja algperioodi aegadega võrreldes oli muinsuskaitse alal kahtlemata pääsetud tunnustatav samm edasi. Selle edusammu saavutamisel on olnud hinnatavaid teeneid kõigil muinsuskaitse saamislooga ning hilisema korraldusega otseselt seotud asutisil ning isikuil.

Eelöeldust olenemata ei saanud 1925. a. maksmahakanud muinasvarade kaitse seadust siiski pidada täiesti õnnestunuks. Selle konstruktsioonis oli rida puudusi, mis end ajajooksul ikka teravamalt tunda andsid.

Üle riigi laiali asuvate rohkete kinnismuinasvarade korrashoid ja järelevalve, uute muinasvarade ja -leidude kontrollimine ning registreerimine, seaduse põhjal teostatavate arheoloogiliste kaevamiste läbiviimine jne., nõudsid pidevalt tööjõudu, mida kehtiv muinasvarade kaitse seadus polnud seaduse funktsionäärina üldse ette näinud. Kuigi muinsuskaitse üldine teostamine ning järelevalve sel ajal lasus seaduse järgi Haridusministeeriumil, polnud sel vastava erialaliselt ettevalmistatud tööjõu puudumisel ning ka üldise koosseisude piiratud juures võimalik järelevalvet teostada sel määral, nagu see mitte üksi muinsuskaitse korralduse, vaid ka laiemalt meie kultuurajaloolise uurimise huvides oleks olnud sooviline. Muinsuskaitse ähvardas selle pinnapealsuse tõttu paiguti kujuneda ainult väliseks vormitaitmiseks, nimestikkude ja kataloogide koostamiseks. Kui korralduse sisu, samuti ka väline prestiiž

¹⁾ A. M. Tallgren. Die Denkmalpflege in Estland. Eurasia Septentrionalis Antiqua II, lk. 130 jj. Helsingi 1927.

²⁾ Vt. lähemalt: G. Ney. La protection des antiquites en Estonie. Hariduse- ja sotsiaalministeerium, Tallinn 1931.

³⁾ Hariduse- ja sotsiaalministri juhtnõõrid esiajalooliste vallasmuinasvarade inventeerimise ja alalhoidmise kohta. Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Teataja 1933, nr. 2. — Hariduse- ja sotsiaalministri juhtnõõrid mündileidude inventeerimise ja alalhoidmise alal. Hariduse- ja Sotsiaalmin. Teataja 1935, nr. 11. — Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi 1936. a. 13. jaanuari ringkiri nr. 224 koolide juhatajatele muinasleidude, müntide ja kultuurilooliste esemete asjas. Hariduse- ja Sotsiaalmin. Teataja 1936, nr. 1.

nende oluliste puuduste juures silmatorkavalt ei kannatanud, tuli see suurel määral asjaolust, et muinsuskaitsest huvitatud erialad vabatahtliku tööjõu abil seda korraldust ülal hoidsid. Sundkaevamised, muinasvarade ja -leidude registreerimine ning kontroll toimetati teadusliku uurimise huvides muinasteadlaste, ajaloolaste ning kunstiajaloolaste poolt aastate viisi vabatahtlikul omaalgatusel. Riiklikes huvides kehtima pandud seaduse teostamine sündis siis suurelt osalt eraalgatuse kaudu, olukord, mida ei saanud kestvalt kuidagi pidada loomulikuks ega õigeks.

1925. a. vastu võetud muinsuskaitse seaduse teiseks oluliseks puuduseks oli asjaolu, et temas ettenähtud kitsendavad kaitseabinõud olid rakendatavad ainult Haridusministeeriumi poolt seatud korras registreeritud muinasvarade kohta. Kuna kaugelt kõik erakätes olevad muinasvarad ei saanud Haridusministeeriumile tegelikult teatavaks, ega polnud omanikud huvitatudki nende teatavaks tegemisest, oli seaduse efekt sagedasti puudulik. Veel kaitseseaduse maksvuse ajal on eraisikute ja -äride kaudu viidud välismaale meie ajaloolise ning kultuuriajaloolise uurimise seisukohalt väärtuslikke muinasvaru.

Seaduse eelpool nimetatud puudustele juhti asjatundlikkude ringkondade poolt juba varakult tähelepanu. 1928. a. tegi Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskond Ülikooli Valitsuse kaudu Haridusministeeriumile ettepaneku, täiendada senist muinsuskaitse korraldust, sel alal eritööjõu, muinsuskaitse inspektori, ametisse kutsumisega. Algatus jäi tookord teostamata.

Aktuaalsemalt tõusis senise muinsuskaitse korralduse revideerimise küsimus uuesti esile ühenduses meie rahvusliku elu ümberkorralduse ning aktiveerumisega 1934. ja 1935. a. Lisaks muinsuskaitse tarvetele tõusis nüüd päevakorda ka muuseumide kui tähtsate rahvakultuuriliste kasvatus- ning uurimisasutuste tööühthlustamise ning korraldamise nõue. Nüüd juba Haridusministeeriumi enda algatusel oli uue muuseumide seaduse projekt, mis püüdis lahendada esile kerkinud vajadusi nii muinsuskaitse kui ka muuseuminduse alal, arutusel 1935. a. mais kokku astunud Rahvakultuuri ja Rahvahariduse Nõukogus. Haridusministeeriumi ülesandel valmistas Eesti Rahva Muuseum 1935. a. sügisel muuseumide seaduse üksikasjaliku kava, mis vahepeal ministeeriumis omaks võetud seisukohtade alusel pidi hõlmama ka muinsuskaitse korralduse, nimelt allutama mõlemad alad, nii muinsuskaitse kui ka muuseuminduse ühisele, Haridusministeeriumi poolt lähtuvale juhtimisele. Samale põhimõttele oli ülesehitatud Haridusministeeriumi enda poolt koostatud seaduse paralleelkava. Peamiselt loodusteadlaste vastuseismisel, kes õigusega väitsid, et muuseumide ala on seevõrra heterogeenne, et selle allutamine koos muinsuskait-

sega ühele instantsile, nimelt mõlema seaduse projekti järele, filoloogilise eelharidusega muuseumide inspektorile, pole otstarbekohane. Haridusministeeriumi nõusolekul otsustaski Muinsusnõukogu 1935. a. detsembris seni kavatsatud mõlema ala ühisest juhtimisest loobuda ning kummagi jaoks koostada eri seaduseelnõu, mis Muinsusnõukogu poolt valitud komisjonid võrdlemisi lühitähajaliselt teostasidki.

Muuseumide seaduse olles veel jõusse astumata, ei kuulu selle elnõu konstruktsiooni lähem vaatlemine käesoleva kirjutise ülesannete hulka.

Kuna muinsuskaitse seadus oma enam kui 10-aastase kehtivuse ajal oli jõudnud küllaldaselt ilmutada nii oma häid külgi kui ka puudusi, osutus selle muutmine ning täiendamine loomulikult lihtsamaks ning kiiremini teostatavaks, kui uue seaduse väljatöötamine muuseumialal.

12. augustil 1936. a. anti Riigivanema poolt dekreedina uuen-datud Muinasvarade kaitse seadus (RT 67 — 1936). Seadus koos-nedes 35 paragrahvist, jaguneb 5-e peatükki. Esimeses peatükis „Üldeeskirja d“ määritletakse lähemalt muinasvarad, mis kuu-luvad seaduse kaitse alla. Selles peatükis on võrreldes seaduse varemaga tekstiga ainult vähemaid redaktsioonilisi muudatusi. Teine peatükk, „Muinsuskaitse korraldus“, näeb ette muinsus-kaitset teostavad organid ning nende funktsioonid. Muinsuskaitset teostavad seaduse uue redaktsiooni järgi Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakond, Muinsuskaitse Nõukogu, muinsuskaitse inspektor, maakonna muinsushooldajad ja muinsuskaitse usaldus-mehed. Viimased kolm funktsionääri, nimelt inspektor, muinsus-hooldajad ja muinsuskaitse usaldusmehed on võrreldes endise sea-dusega uued. Vastutavaks ning juhtivaks organiks muinsuskaitse alal ka seaduse uue redaktsiooni järgi on Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakond. Erialaliselt kompetentse nõuandva organina kuulub Haridusministeeriumi juurde Muinsuskaitse Nõu-kogu (varem nimetus Muinsusnõukogu). Muinsuskaitse Nõukogu tähtsaimaks funktsiooniks on muinasvarade väärtuse tunnustamine ning ettepanekute tegemine muististe registreerimise ja kaitse alt vabastamise kohta. Muinsuskaitse inspektor töötab Haridusministeeriumi juures, kuuludes muinsuskaitse tegelik korraldamine ning juh-timine, kavade ja aruannete koostamine sel alal ning koos maakonna muinsushooldajatega ning muinsuskaitse usaldusmeestega otsene järelevalve teostamine kohtadel. Maakonna muinsushooldajate, samuti muinsuskaitse usaldusmeeste võrk arendatakse välja Haridus-ministeeriumi poolt. Kumbki äsjanimetatud ametitest on auamet ning tasuta.

Seaduse 3-as peatükk sisaldab muinsuskaitse teostamise puutuvaid eeskirju. Selles on endisest seadusest ületulnud paragrahvidega liidetud olulisemad osad eelpool nimetatud eri sundmäärusest kaitse alla võetud muinasvarade tegeliku käsitamise kohta (RT 47 — 1926). Seaduse uues redaktsioonis on siis muinsuskaitse teoreetilised alused täiendatud kaitse teostamise tegelikkude määrustega.

Eelnevas juba kõne all olnud muinasvarade väljaveokeeldu on uues seaduses laiendatud kõigi vallasmuinasvarade kohta, olenemata sellest, kas need on Haridusministeeriumis registreeritud või mitte. Muinasvarade väljavedu Haridusministeeriumi eriloata on kehtima hakanud seaduse mõiste järgi täielikult tõkestatud.

4. peatükk „Lõppeeskirjad“ näeb ette, et Vabariigi Valitsusel ja Haridusministril on õigus anda määrusi kõnesoleva seaduse elluviimiseks.

Muinasvarade kaitse seadus uuel kehtima hakanud kujul on nii detailsem kui ka kaugemale küündiv sama seaduse varemast vormist. See annab küllaldast alust teadusliku uurimise ning muuseuminduse huvides kaitsta maa mitmesuguseid kinnismuistiseid hävinemise ning kahjustamise eest, aga samuti pakub võimalusi tõkestada muinasleidude ja kunstiesemete väljavoolu maalt. Uute seaduste ja määrustega teistegi kultuuri aladel, nagu Kultuurkapitali korralduse, Arhiviseaduse (RT 53 — 1935), Looduskaitse seaduse (RT 106 — 1935) jt. kaudu on Eesti, võrreldes vanemategi kultuurmaadega, kultuurilise seadusandluse alal jõudnud esirinda.

Nii formaalsed kui ka sisulised eeldused mitme olulise kultuuriala korraldamise jaoks on loodud. Šiiski pole saavutatu veel kõigekülgselt rahuldav. Tähtsama takistusena eelpool nimetatud korralduste, kõigepealt muinasvarade kaitse seaduse tegelikul ellurakendamisel on ühelt poolt neile alule võimaldatavad piiratud materiaalsed ressursid, teiselt poolt neil tarvitada olev väga vähene tööjõud. Kogu muinasvarade kaitse avara tegevusala jaoks on ette nähtud ainult üks palgaline tööjõud, muinsuskaitse inspektor, kes siis paratamatult peab olema sel alal nii juhtivaks tööjõuks, järelevalveametnikuks, administraatoriks kui ka kantseleijõuks. Kui lisaks arvestame, et muinsuskaitse inspektori tegevuspiirkonda hõlmavad neli iseseisvat teaduslikku distsipliini, muinasteadus, kunstiajalugu, ajalugu ja etnograafia, millede kõigi alal üks isik, ka paremal mõeldavatest juhtudest, ei või olla tarvilikul määral kompetentne, ei saa praegust lahendust sisuliselt veel pidada küllalt õnnestunuks. Tuleb loota, et meil kultuurajaloolise uurimise huvides edaspidi korda läheb tööjõu arvu nii muinsuskaitse kui ka teistel kultuurilise korraldustöö aladel märgatavalt suurendada.

Eerik Laid.

Ajalookirjandus Eestis 1936. a.

1936. a. meie ajaloo uurimise alal tuleb pidada üldiselt õige viljakaks. On ilmunud rida tõsisemat tähelepanu vääri vaid teoseid ja lühemaid uurimusi, mis käsitlevad Eesti ajalugu, näi kodu- kui välismaiste uurijate poolt.

Eriteostest tuleks kõigepealt mainida Sten Karlingi suurt kunstiajaloolist uurimust vana Narva üle, „Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung“ (Tartu, 385 lk.), milles autor läheneb ainele uutelt seisukohtadelt ja kus ta rohke faktilise uudismaterjali kõrval kunstiajaloole toob rea lisandeid ka linna-ajaloole. Teise suure uurimusena märkigem Helmut Speeri „Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung“, mille kohta sõnavõtt leidub ajakirja käesolevas numbris mujal. Kolmanda suure teosena on ilmunud A. Süvälepa „Narva Ajalugu I. Taani- ja Orduaeg“ (Narva, 337 lk.). See teos kujutab enesest mag. A. Soomi toimetusel väljaantava kolmeköitelise Narva linna ajaloo esimest osa. Loodetavasti on meil võimalus kord hiljemini peatuda sellel teosel lähemalt.

Juba aasta algupoolel ilmus Riigi Keskarhiivi toimetis nr. 4, mis sisaldab „Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi kataloogi“ II osa (Tartu, lk. 195—526). Sellega on viidud lõpule aastatepikkune töö, mille tulemusena on ühe tähtsama rootsiaegse arhiivi sisu uurijatele kättesaadavaks tehtud. See teos pole leidnud laialdast vastukõla üksi Eestis, vaid ka välismail, kus eriti Rootsis on temale pühendatud suurt tähelepanu. Ürikmaterjalide publitseerimisel väärib mainimist kõigepealt M. Lepiku „Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus“, õpetatud Eesti Seltsi Kirjad IV (Tartu, XIII + 217 lk.). Siin esmakordselt avaldatud kirjad pakuvad väga suurt huvi mitte üksi kirjandusajaloo ja rahvaluule uurimisele, vaid ka XIX sajandi 1. poole Eesti ajaloo ja tärkava eestluse tundmaõppimiseks. Editsiooni-tehniliselt on teos otse eeskujulikult välja antud ja ta ei tõhiks puududa ühegi meie haritlase raamatulaualt. — Samavõrdselt väga rohket huvi pakub ka O. Loooritsa „Yrjö Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden“, ilmunud Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamatus 1934 (Tartu, lk. 29—133). See kirjavahetus on üheks tähtsamaks ja ainulaadseks allikaks eesti rahvusliku ärkamisaja ja Eesti-Soome romantiliste hõimusuhete alguse tundmaõppimiseks.

Uue üritusena hakati kõnesoleval aastal Tallinna Ajaloo Seltsi poolt välja andma ajakirja „Vana Tallinn“, millest ilmus üks vihik. Seda algatust tuleb kõigiti tervitada, on ju Tallinn ajalooliselt meie huvitavamaid linnu. Ilmunud vihkus leiame

ajaloolisi ja kunstiajaloolisi uurimusi P. Johansenilt, R. Kenkmaalt, H. Peetsilt ja K. Kaalilt. Lõpuleviidud üritustest tõhiks ajaloolastele, samuti kui arhivaaridele tähtis olla O. Liivi toimetatud „Arhiivinduse Käsiraamat“ II (Tartu, 236 lk.). Selles koguteoses kirjutavad I. Elepson, P. Johansen, M. Kattai, R. Kenkmaa, O. Liiv, N. Loone, A. Perandi, Fr. Puksoo, A. Sildnik, A. Soom, T. Teder, E. Tender, J. Uluots, J. Vasar, R. Övel arhiivinduslikest ja ajaloouurimuslikest küsimusist. Eesti pinnal on arhiivinduslikust kirjandusest veel ilmunud Ajalooteaduste Rahvusvahelise Toimkonna Arhiiviküsimuste Komitee (asukohaga Zürichis) väljaandel ning H. Nabholz'i ning P. Kläui' toimetusel „Internationaler Archivführer“ (Tartu, 110 lk.), mis lk. 42—45 sisaldab andmeid ka Eesti riikliku arhiivinduse kohta (autoreiks on R. Övel Riigiarhiivi ning O. Liiv Riigi Keskarhiivi kohta).

Juba kolmandat aastat Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi väljaandel ilmuv aastaraamat „Svio-Estonica“ toob 1936. aastalgi (Tartu, 207 lk.) rea kirjutisi ajaloo alalt H. Sepa, O. Liivi, J. Vasara, A. Soomi, G. Hellströmi, G. Rauchi, P. Wieselgreni ja A. Tuulse sulest, lisandades andmeid ka kunsti- ja kultuurajaloole. „Svio-Estonica“ oma seniste aastakäikudega, mis sisaldavad rootsikeelseid artikleid koos eestikeelsete resümeedega, on osutunud Eesti ajaloo rootsi ajastu heaks tutvustajaks Põhjamaades, saavutades seal soliidse teadusliku väljaande kuulsuse. — Võõrkeelsetest käsitlustest mainigem siin veel ÕES-i Aastaraamatus 1934 E. Tenderi saksakeelset ülevaadet Stiernhielmi perekonna tülide kohta Tartu linnaga. Populaarse käsitluse paralleelselt rootsi ja eesti keeles annab Pirita kloostri 500-aastase juubeli puhul Pirita Kaunistamise Seltsi väljaandel trükist ilmunud koguteos „Pirita klooster. Birgittaklostret vid Tallinn. 1436—1936“ (Pirita, 110 lk.), mis valgustab kloostri ajalugu, kunstiajaloolist tähtsust ning Birgitta-kultust üldse. Kirjutuste autoreiks on S. Curman, O. Liiv, B. Berthelson, E. Kühnert, S. Karling ja O. Sild.

Rootsiaegne postikorraldus on leidnud põhjalikku käsitlemist teoses „Eesti-Rootsi Posti juubeli album 1636—1936“ (Tallinn, 84 lk. suures kaustas). Siin antakse Jul. Bleyeri sulest üllatavalt andmeterohke ja põhjalik uurimus „Postiajaloolisi katkendeid rootsi ajastust, seoses Eesti- ja Liivimaaga“. J. Bleyer on aastaid kogunud sellekohaseid andmeid Eesti ja Rootsi arhiividest ja tema töö väärib kõigiti tõsist tähelepanu. Kahjuks käsitlus on jäänud veidi katkendlikuks; ka teadusliku aparatuuri kasutamisega tsiteerimiste jne. puhul pole autor veel kõigiti kogenud. Samas teoses O. Liiv hindab „postinduse osa Eesti ajalooas“. Käesolevat väljaannet ei tule segada kellegi Mart Torgla „300 aastat Eesti-Rootsi posti juubelialbumiga“, milline teos on näiteks, kuidas praegusel ajal kokkukirjutamisega arvatakse võivat raha teenida.

Saksa ajaloolaste poolt Eestis peale H. Speeri on ilmunud veel paar teost, mis väärivad tähelepanu. Jällegi Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsiateedi juures asuva teadusliku kodu-uurimise instituudi toimetuste esimese köitena, mis samal ajal on Pärnu Muinsuusuurimise Seltsi üheteistkümnese köide, ilmus H. Laakmannilt „Das Bürgerbuch von Pernau I. 1615—1797“ (Tartu, 96 lk.), mis toob tähendatud aja raames tähtsat lisa Pärnu linna ajaloolaste ja kodanike arvu, rahvusliku koostuvuse ja päritolu suhtes. Teos on toimetaja poolt varustatud sissejuhatusel, kus siiski pole lähemalt kirjeldatud vastava ajastu arengutausta, vaid on piirdunud rohkem editsioonitehniliste märkmetega. Tegelikult jõuab teos kõigest kuni 1787. a.; talle järgnevat teine osa. Eriti müdugi rõõmustab see teos genealooge. Teiseks meie ajaloolasi huvitada võivaks teoseks on F. Hirti kirjastusel ja C. Peterseni, O. Scheeli, P. H. Ruthi ja H. Schwalmi toimetusel Breslaus ilmutatud „Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums“, mis avaldab oma 1936. a. ilmunud II köites, lk. 105—241: „Deutschbalten und baltische Lande“, kirjutisi balti saksluse üle Eestis ja Lätis. See osa on varustatud väga rohkearvuliselt kaartide, plaanide ja tabelitega. Pikemaist ajaloolist arengut haaravaist kirjutistest mainigem: A. Taube — rahvastik, Eesti sakslus 1918. a. peale, sotsiaalne arenemine ja kihistus; P. Johansen — sakslaste asustusajalugu; H. Laakmann — ülikool ja teaduslik elu; H. Weiss — teaduslikud kogud. Balti saksa vaatekohalt antakse siin ümmargune ülevaade saksluse arengust ja praegusest olust.

Kuid peale nende teoste on kahtlemata huvitav ja õpetlik tutvuda A. Taube brošüüriga „Landespolitik und Volkwerdung“ (Tallinn, 24 lk.), kus autor püüab anda Eesti ajaloolise arengu vaatluse põhjal Eesti sakslusele tänapäeva teotsemisprogrammi ja kus ta väljendab saksluse ajalookäsituse vaatekohiti. Väga paljudega neist ei saa meie nõus olla (vt. selle kohta O. Liivi arvustav kirjutis „Däevalehes“ 1936, nr. nr. 321 ja 322).

Perioodilistes väljaannetes on kohalikele balti saksa ajaloolaselt ilmunud Riia Ajaloo ja Muististe Seltsi 100-aastase juubeli puhul 6.—9. XII 1934 peetud ettekandeid sisaldava „Sitzungsberichte“: P. Johansenilt huvitav ja mitmeid uusi andmeid sisaldav kirjutis eestlasest Tallinna linnaarhiivi allikate peeglis, F. Stackelbergilt Saare-Lääne piiskopkonna valitsemisest XVI sajandil, edasi kirjutisi H. Laakmannilt, H. Speerilt ja G. Rauchilt. Ilmus ka „Beiträge zur Kunde Estlands“ XX köite 5. vihik, mis peale E. Kobolts keeleajaloolise kirjutise sisaldab vaid 1934. ja 1935. a. kohta Eestimaa Kirjanduse Seltsi tegevuse ülevaated, millest väärriks mainimist Seltsi arhiivi tegevuse ja koostuvuse kirjeldus.

Genealoogilise uurimise, mis meil nii eesti kui saksa rindel näib jõudsasti arenevat kõnesolevalgi aastal, suundi ja ülesandeid käsitleb J. Vasara kirjutise kõrval „Arhiivinduse Käsiraamat“ II-s A. Perandi kirjutises „Genealoogia rahvuslikke ülesandeid“, ERK III, nr. 9/10. Sakslastel ilmus jätkuvalt „Baltische Familiengeschichtliche Mitteilungen“, N. Essen avaldas „Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg. Nachtrag III. Stammtafeln, Ahnentafeln, Porträts“ ja jätkas „Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft“ toimetamist, ilmutades sel aastal vihud 6–8. H. O. Samson-Himmelstjerna poolt ilmus trükist „Familiengeschichte von Samson-Himmelstjerna“ (98 lk.).

Jätkus „Eesti Rahva Ajaloo“ III köite ilmumine, mis sisaldas J. Vasara, H. Sepa, A. Oinase, A. Perandi, O. Looritsa ja G. Ränga sulest ülevaatlikke ajastukäsitlusi, tuues lisaks puht-ajaloolisele ainekule ka folkloristlikke ning etnograafilisi kajastusi ning kultuur- ja õigusajaloolisi arenguhooni. 1935. a. jõulude eel ilmunud „Eesti Ajaloo“ I osast ilmus 1936. a. teine trükk, kuna esimene juba ettetellimistel läbi müüdi. „Eesti rahva ajaloo“ lisaköitena algas ilmuma E. Laamani huvitav ja esmakordselt nii ulatuslikult plaanitatud „Eesti iseseisvuse sünn“, millest 1936. a. ilmus kaks vihku.

Teaduslikest kirjutistest ajaloo alalt peale „Ajaloolise Ajakirja“ enese, kus on ilmunud rida olulise väärtusega käsitlusi, väärivad esmajoones mainimist rida artikleid „Eesti Kirjanduses“ 1936: L. Kulbini „Adam Petersoni kui juhtiva rahvuselase kujunemine“, Al. Looringi „Ants Laikmaa vanemaist ja noorpõlvest“, E. Laugaste „Episood eesti karrikatuuri arengust“, E. Blumfeldti „Eesti Kirjanduse Seltsi arhiiv“, L. Anveltiti „Andreas Kurrikoff Türi“, R. Põldmäe „Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel“, A. Ersi „Eesti poliitilise võitluse brošüür 1870—1884“, K. Mihkla, P. Zoega von Manteuffeli j. t. kirjutised, mis sageli omavad olulise kultuurajaloolise väärtuse. Nende ridade kirjutajalt on samas ajakirjas biograafiline vaatlus kuraator G. Craffströmi üle. — „Loomingus“ pälvib meie tähelepanu Fr. Tuglasele pühendatud number (3), millest vastavad kirjutused on koondatud eriraamatuks, mis trükitud vaid 25 eksemplaris. 1905. a. liikumise seisukohalt on siin mainitav A. Looringi uudseil andmeil koostatud kirjutis „Noor Tuglas punaseil aastail“. Samuti rohkel uudsel ainekul, kultuurajaloolise tagapõhjaga on sama autori kolmest numbrist läbiv kirjutus „Jaan Oks Massus“. Vanemat sõja- ja kultuurajalugu käsitlevad „Sõduris“ 1936 H. Sepp (muuseas „Rootsi aja mõjust Eesti ajaloole“) ja O. Liiv („Virumaa Põhjasõja eel“ ja „Eestlastest Põhjasõjas ühe väeühiku raamides“). „ERK-is“ 1936 J. Va-

sar avaldab huvitava ja uudselts seisukohalt nähtuna kirjutise „Eesti ärkamisaegne välispoliitika“. Samas ajakirjas leidub H. Seppal „Meie majanduse psühholoogilisi aluseid minevikus“ ning ka ajaloo seisukohalt huvitav O. Looritsa „Kas oleme ida või lääne päritolu“. „Eesti Keeles“ 1936 ajaloo seisukohalt märkimisväärse artiklina nimetagem P. Ariste kogutud ja analüüsitud vanemaid eestikeelseid tekste (Riigi Keskarhiivist), kuna „Üsuteadlises Ajakirjas“ H. K. Erviö ja O. Sild käsitlevad ajaloolisi teemasid. Ajalugu ja arhiivindust puudutavad mitmed tähelepanekavad uurimused ja kirjutised mitmes teiseski 1936. a. ilmunud ajakirjas: Baltic Countries, Õigus, ERK, Välis-Eesti, Nädal Pildis (A. Soom j. t.), Maaomavalitsus (A. Loorits), Läti-Eesti ühingu kuukiri (O. Liiv, P. Tarvel), Üliõpilasleht (A. Loothing) j. t., mille registreerimine jääb bibliograafia ülesandeks. Vaatamata asjaolule, et ajalugu käsitlevate artiklite ilmumine on võimaldatud rohkeis perioodilistes väljaannetes, jätkub neid rikkalikult ka ajalehtedele, kus nad kahjuks hiljemini enamasti unarusse jäävad.

Ei või unustada E. Tenderi huvitavaid lühiuurimusi Tartu vapi ja pitsafi ning tuletõrjenduse arengu kohta koguteoses „Tartu III“, G. Ränga ja E. Blumfeldti kirjutist Saaremaa etnograafiliste olude kohta XVII sajandi teisel poolel (ilmunud äratõmbena Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatus XI, mis 1936. a. veel tervikuna ei ilmunud) j. m. m. „Fenno-Ugrica's“ V avaldab J. Mark „Soome-ugri rahvaste kaubandusest“, kus esitatakse rohkeid väga väärtuslikke lisateateid ka Eesti ajaloole keskajal. Ülevaate Eesti etnograafilisest uurimistööst iseseisvuse ajal annab F. Linnus „Néprajzi kutatások Esztorozagban a vilaghaború után“, Etnographia-Népélet 1936 (XLVII).

Hoopis erilaadne, poola rooma-katoliku ja vene kreeka-katoliku kiriku uniooni a. a. 1632—1633 puudutav teaduslik uurimus ladina keeles „Unio ruthenorum a morte Sigismundi III usque ad coronationem Ladislai IV 1632—1633“ (Tartu, VIII + 131 lk.), on avaldatud Narvas teotseva katoliku preestri P. Zacharia, kaputsiiniordu venna poolt, kes on pärit Hollandist ja eelnimetatud töö esitas väitekirjana doktorikraadi saamiseks Roomas 1935. a.

Mille vastu aga huvi üllatavalt suurel määral tõusnud on, see on Vabadussõda koos eelnenud revolutsiooni- ja okupatsiooni-ajastuga. Hakkas ilmuma koguni kaks uut ajakirja, mis erilisel pühendatud sellele ajastule: üks ühenduses Kaitseministeeriumiga väljaantav „Vabadussõja tähistel“ (ilmus 1936. a. jooksul kolm numbrit), teine eraettevõttel — „Vabadussõja lood“ (ilmunud samuti kolm numbrit). Neist eriti „Vabadussõja

tähistes“, mis varemini ilmus vajaduse korral, leidub juba läbitöötatud käsitlusi. Vabadussõja üksikküsimuste kohta suur enamus siiski on rohkem mälestusi sisaldav tooresmaterjal, mis aga laialdastes ringides huvi äratab. See kõik „Sõduri“ ja „Kaitse Kodu“ kõrval, kus leidub rööbiti kirjutisi ja mälestusi Vabadussõjast. Kahtlemata avaldab siin oma mõju aktsioon, mida üritas 1936. a. Vabadussõja Ajaloo Komitee ja Vabadussõja Mälestuste Kogumise Toimkond (osalt seoses Riigi Keskarhiiviga), samuti Vabadussõja Ajaloo Komitee kauaaegne energiline tegevus. Aga teiselt poolt peab nägema siin laialdaste hulkade endi suuremat huvi Vabadussõda käsitleva kirjanduse vastu.

Üheks oluliseks eeltööks säärase huvi ja tähelepanu tekitamise suunas on Vabadussõja Ajaloo Komitee väljaandel Tallinnas 1936. a. ilmunud teos: „I: Juhend Vabadussõja ajaloo materjalide kogumiseks. II: Eesti riikliku iseseisvuse võitlusajastu sündmuste kronoloogia 1917—1920“ (198 lk.). Selles teoses on suure põhjalikkusega, mis võib olla eeskujuks teistele, selgitatud kogumistöö eesmärki, tähtsust ja ulatust, kogumistöö viise jne., ning järgnevalt lisandub üksikasjalik sündmuste kronoloogia 1917. a. veebruarirevolutsioonist kuni rahu tegemiseni 1920. See kronoloogia on kõigiti kontrollitud ja usaldusväärne materjal muukski otstarbeks (näit. koolitöös tarvitamiseks). Kui talle juurde lisada Eesti ajaloo kronoloogiad „Tähistes“ I—II (1935—1936), mis koostatud H. Moora, E. Blumfeldti ja J. Viidangu poolt, on meil täielik kronoloogiline tabel Eesti ajaloo kohta olemas. — Väärrib kõigiti tunnustust Vabadussõja Mälestamise Komitee väljaandel O. Kurvitsa toimetusel Tallinnas 1936. a. ilmunud „Vabadusmonument II. Soome Abiväed Eesti Vabadussõjas“ (240 lk.). See on koguteos, milles leidub rohkesti mälestusi sõjast osavõtnud soomlastelt ja eestlastelt (teiste hulgas O. W. Louhivuori, M. Ekström, E. Kirotar, E. Hannula, E. Jutila, H. G. Vallius, J. Renvall j. p. t.). Uurimusliku iseloomuga on E. Laamani ja O. Varese kirjutised, kõigepealt aga M. Kattai põhjalik uurimus koos dokumentide valikuga Soome abist Eestile Vabadussõjas. Dokumendid siin on haruldaselt põnevad ja tõendavad, kuidas nende abil võib mõnikord kõige paremini esile tuua ajastu ja mõjustuste olulisemaid momente. — On antud välja P. Saidla poolt koguni „Eesti sõjakirjanduse nimestik“ (Tartu, 48 lk.), mis aitab orienteeruda Vabadussõja kohta ilmunud kirjanduses.

Ühenduses huviga nende raskete aegade vastu on ilmunud Vabadussõja kangelaste elulugusid ning sõjast osavõtnute mälestusi, millest allpool. Samuti ilmus A. Võtingi toimetatud „Scouts Rügement Vabadussõjas“ (Tallinn, 496 lk.), mis annab õige tühjendava pildi selle väeosa tekkimisest ja tegevusest

Vabadussõjas. Et sõda huvitab, seda tõendavad ka Maailmasõja kohta käivad memuaarteosed: Pilsudski sõjamälestuste esimene osa B. Linde tõlkes, Richthofeni „Punane Lendur“, algupärastest O. Grossschmidti mälestused Maailmasõjast. Tema „Sõjavanglas“ on stiilikas ja kergesti loetav raamat, mis avardab lugeja teadmisi sellest, kuidas elati ja oldi vaenlase maal „traataia taga“.

Teistest Vabadussõja ja selle eelaegadest mälestusi, ülevaateid jne. toovatest teostest tuleks märkida veel: E. Lahesalu „Vene revolutsiooni- ja saksa okupatsioonipäevilt Keilas“; A. Palgi „Enamlaste võimulolemine Rakveres ja Rakvere vabastamine“; J. Pertti, J. Lepa ja H. Tungali toimetatud „L. - R. soomusrong nr. 2 Vabadussõjas“ II ja lõpuks A. Truuvere, E. Saluranna ning A. Taioste toimetatud koguteos „Võidupüha“.

Memuaarkirjandus näitab meil pidevalt kestvat tõusu, selle järgi on laialdane huvi ja nõudmine. Seda annavad välja „Eesti Kirjastuse Kooperatiiv“ ja „Noor-Eesti“, lisaks neile on kuulutanud „Loodus“ välja laiaulatusliku memuaaridesarja Prantsuse revolutsioonist tänapäevani („Marseljeesist Internatsionaalini“). Üldajaloo suhtes teadmiste täiendamiseks saavad säärased memuaarid kahtlemata oma osa etendama, Eesti ajaloo seisukohalt on eeskätt tähtsad aga meie oma tegelaste mälestused. Ega puudu needki. Kahjuks aga need, kel oleks väga palju öelda, ei oma kas aega või tahtmist kirjutamiseks, kuna teised, kelle mälestused meile ajalooliselt kuigi palju ei paku, kipuvad omi mälestusi üle hindama. Igäüks siiski annab üht-teist, millel on oma kultuurilooline väärtus ajastu iseloomust ja taustast paremaks arusaamiseks.

Tähtsaim ja huvitavaim 1936. a. ilmunud memuaaridest on K. R. Pusta „Kehra metsast maailma“ I, eriti oma lõpuosas. Samuti mitmeti huvitav on E. Grossschmidti ülalnimetatud sõjamälestustekogu ja Jakob Liivi „Elu ja mälestusi“. Ilmunud on veel R. Rohti sõjamälestused, O. Lutsu „Mälestused“ VIII, J. Vahtra „Minu noorusmaalt“ III, J. Pertti „Ühe õppursõduri sõjatee“, B. Linde „Rännakuid keeristes“, ja vast veel mõned, millised aga käesoleva kirjutaja kätte pole juhtunud. Märkigem, et A. Kitzbergi „Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused“ I osa ilmus sel aastal juba teises trükis.

Biograafilisi teoseid, mis taotleavad eeskätt populaarteaduslikke sihte, on 1936. a. ilmunud terve rida. Neist nimetagem kõigepealt Eesti Kirjanduse Seltsi poolt väljaantavat sarja „Suurmeeste elulood“, millest käesoleval aastal on ilmunud: Fr. Toomuselt Nietzsche, A. Söödorilt Richelieu, A. Hankolt Stanley, O. Urgartil Dostojevski ja E. Blumfeldtilt Gustav II Adolphi elulugu. Viimane on Eesti ajaloo seisukohalt

kõige tähtsam ja autor on selle koostanud meisterlikult. Kuulsa kuninga eluteod on kirjeldatud kõitvalt, autori teadmiste ja vaatekohtade tagavara võimaldab talle hinnata Gustav II Adolphi osatähtsust Eesti ajaloos iseseisvailt vaatekohtadelt.

„Kooli-Kooperatiiv“ Tallinnas tootleb ainult eesti rahvuslike suurmeeste elulugusid. Sellele sarjale peame lähenema veel vähema nõudlikkusega, kui „Suurmeeste elulugudele“, kuna ta tahab lugemismaterjali pakkuda eeskätt koolidele. Iga elulugu selles sarjas on 48 kuni 64 lk. suur, mis ei anna suuremaid võimalusi käsitledava tegelase lähemaks kirjeldamiseks ja hindamiseks, teisalt eeldaks see aga juba põhjalikumate eeluurimuste ja elulugude olemasolu. 1936. a. on ilmunud kaks sarja à 6 elulooga: A. Hankolt Julius Kuperjanov, J. Kaupilt kapten Anton Irv, Fr. Toomuselt August Kitzberg, Al. Loothingilt Mattias Johan Eisen, N. Andresenilt Mihkel Martna, M. Pukitsalt Johann Köler, K. Mihklalt Lydia Koidula, J. Pertilt Amandus Adamson, K. Raudilt Juhan Liiv, J. Kaupilt Mihkel Weske, J. Roosilt Jakob Hurt, A. Aretilt Peeter Dõld ja lisaks uuest sarjast A. Tupitsalt Konstatin Päts. Elulugudest kõneldes mainigem ka biograafilist koguteost piiskop H. B. Rahamäe kohta. Jah, ei puudu isegi keegi N. Undla, kes teotseb annete kaupa jutustiste ja legendide esitamisega G. Lurichi kohta.

Aga teisteltki kirjastustelt on ilmunud tähtsate isikute biograafiaid, seda puhku küll mitte eesti tegelaste kohta. Nii ilmusid „Varaku“ kirjastusel B. Linde tõlkes Pilsudski ja sama autori koostatud Beneši elulood, „Loodus“ on tõlkes ilmutanud J. Räikköse „Svinhufvud ja Soome iseseisvuse süünd“, ning „Noor-Eesti“ E. Ludwigigi Napoleoni eluloo, viimasest küll alles esimese osa. A. Palgi Rakveres viis lõpule Mussolini eluloo II osa ja täiendas seda liiki kirjandust kiiresti Hitleri elulooga.

Ka „Loodus“ on pühendanud J. Adamsoni toimetusel erisarja „Ajaloole lugemik alg- ja keskkoolile“, mis on määratud koolidele. Sarjast on ilmunud L. Freibergilt Julius Caesari elulugu (48 lk.). Kuid see sari ei oma laiemaile ringkondadele seda tähtsust kui „Kooli-Kooperatiivi“ eesti suurmeeste elulood.

„Kooli-Kooperatiivi“ kirjastusel on „Didutoimkonna“ poolt välja antud Soome praeguse presidendi 75. a. sünnipäeva puhul luksusliku välimusega suurekaustaline raamatukene „P. E. Svinhufvud 1861—1936“, milles presidendi elulugu sisaldavale 32-le leheküljele järgneb tehniliselt õnnestunud pildiosa. Teos on mõeldud Soome rahvapärase riigijuhil laiemale tutvustamiseks Eestiski.

Populaarteaduslik kirjandus on muulgi alal rikastanud ajaloolist teadvust laiemates kihtides. Seda esijoones H. Helmi kokkuvõtliku ja asjaliku ülevaate „Lühike Eesti ajakirjanduse aja-

lugu“ (Elav Teadus nr. 49) kaudu, millele järeldsõna kirjutanud O. Urgart. Teine umbes samalaadiline teos on J. Roosilt „Lühike Eesti raamatu ajalugu“ (Elav Teadus nr. 51). Mõnuga loetav raamat, sisult nii noort kui vana kõitev ja laiale publikule mõeldud on E. P a s t i „Meresõidu romantikat ja traagikat“ (Tallinn, 95 lk., piltidega), mis täidab hästi oma osa meie merenduse populariseerimisel, kuigi ei tõuse autori esimese raamatu tasemele, mis käsitleb Eesti laevanduse arengut.

Eesti ühiskondliku arengu ja iseseisvusaegse ajaloo jaoks suurema tähtsusega on E. L a a m a n i „Eesti ühiskond“ (Elav Teadus nr. 54, 112 lk.) ja „Eesti kroonika 1935“ (Elav Teadus nr. 50, 130 lk.).

Veel on liik ajaloolist ainekust sisaldavat kirjandust, mis küll enamasti pole mingid uurimused ja oma ulatuselt on vaid väga kitsapiirdelised, siiski pakuvad tulevasele ajaloolasele arvestatavat ajaloolist toorandmestikku. Kõigepealt on need mitmesuguste selliste pikemaajalise tegevuse ülevaated, koolide ja kirikute ajalugu käsitlevad kirjutised jne., mis tavalikult laiemate ringide kätte ei satu ja ka ajaloolasele sageli silmavahele jäävad. Tähtsamad neist ülevaateist on koguteosed „Eesti Naisüliõpilaste Selts 1911—1936“, kus huvitavamad ajalooliste andmete mõttes on L. Eenpalu, E. Kuusi ja S. Pruudeni artiklid, ning „Võru Õpetajate seminar. Tegevus ja uuenduspüüded“, kus eriti J. Käisi pikem kirjutis väärrib tähelepanu ja kust leiame ka hulga eluloolisi andmeid.

Duhtandmestikulist ametlikku materjali pakuvad „Valitsusasutiste tegevus“ 1934./35. ja 1935./36. a. Eesti uuema arengu olulist küsimust selgitab Th. P o o l i „Maauuendus Eestis ja selle tulemusi“, mis on ilmunud „Fenno-Ugrica“ V. Raske on liigitada A. L e e t m a a õige hoolikalt toimetatud „Sakalamaa elu. Viljandi-maa kultuur- ja majanduselu-kroonikat“ (Viljandi, 182 lk.), milles rohke biograafiliselt huvitava ainekust kõrval leidub mõni muugi tera. Samuti on lugu E. K o c h i „Tallinna linnavärvate“ suhtes, mis sisaldab H. P e e t s i tekstiga kunstniku 8 joonist Tallinna vanadest linnavärvatest.

Need on teosed, mis — mitmed erandid välja arvatud — nii või teisiti rikastavad meie ajalugu, ajaloolist teadvust või ajaloo-huvilist lugejaskonda. Kuid lisaks sellele on ajaloo naabermail, rahvaluule, kirjandusajaloo, etnograafia ja arheoloogia alal märgata pea samavõrdset intensiivset uurimuslikku või populariseerivat tegevust, ja siin avaldatud tööd on endastmõistvalt sageli ka ajaloole suure väärtusega. Näiteks mainigem A. Ännisti suurema uurimuse teist osa „Kalevipoja saamislugu“ (Tartu, 241 lk.). Rahvaluule alal Eesti Rahvaluule Arhiivi oma kogumistööga täiendab senise ajaloolise traditsiooni kogumistöö üht nõrgemat külge,

nimelt vanade õiguslike tavade, sotsiaalse kihiluse vahetõrgete ja kaubanduslike tehingute kohta käivaid pärimusi. ERA küsimuskava nr. 3 raamistikus R. Viidalepp on koostanud „Juhiseid rahvaluulekogujatele. Mida ja kuidas koguda?“ (Tartu, 48 lk.), kus ta käsitleb kohtadega seoses olevaid ja ajaloolise sisuga jutte, rahvatraditsiooni õiguslikest vaatekohtadest, perekondlike suhteid, pärandiasju, era- ja ühisomandust, kauplemist ja lepinguid, kuritegusid ja karistusi ning kohtumõistmist. See on aines, mida tuleb ajaloolastel kahtlemata arvestada.

Ülevaadet kultuurajaloo seisukohalt pakub ka R. Antiku eesti- ja saksakeelse tekstiga teos „Eestiraamat. Das estnische Buch“ (Tartu, 129 lk.). Sama autor on avaldanud bibliograafilise valimiku „Estland in fremden Sprachen“, mis sisaldab ka Eesti ajaloo, arhiivinduse ja ürikväljaannete alal ilmunud võõrkeelseid teoseid. Sel puhul ei saa märkimata jätta N. Loone Eesti ajaloo bibliograafilisi ülevaateid väljaandele „International Bibliography of Historical Sciences“, millest üks köide ilmus ka 1936. a.

1905. a. sündmustest on toimetaja M. Aitsam eriti Läänemaa kohta kogunud materjale ja avaldas vastava käsitlemise „Mässupesad Läänemaal. 1905. aasta eel- ja järellugudega“ „Päevalehe“ joone all. Käsitlemus, mis ilmub eriraamatuna, pole esitatud teaduslikus stiilis, vaid lugemiseks laiemale hulgale, ühtlasi on sinna segunenud ilukirjanduslikke sugemeid.

Kokkuvõttes tuleb seega konstateerida ajalookirjanduse alal suurt produktiooni, milles näib kajastuvat elav huvi nii autor- kui lugejaskonnas eriti kodumaa ja selle rahva mineviku vastu. See huvi mõnikord aga pinguldub otse kummaliseks. Mõnedel autoritel on oma ajalooliste tõekspidamiste avaldamisega selline valu taga, et nad sel puhul on jätnud igasuguse kahtluse oma sellekohaseis võimes ja hülgavad selle juures teaduse ja kriitika nõuded. Nii loeb Mägi Kurdla või Vassa Silla oma kohuseks valgustada meie ajaloolasi kui ka laiemat lugejaskonda eestlaste „Tõelise muinaslooga“ (Tallinn, 104 lk.), kus ta väidab vanima muinasaja suurimad kultuurrahvad olevat eestlaste tõugu, tuues siis vaieldamata tõdedena säärase autoriteetide arvamus, nagu Gleye, Oefe, Kossinna, Kruse, Caldwelli, Uspenski, Hermann, Truusmani, Uxbond-Hevesy, Lichtenbergi, Waddeli, Law, Mereškovski j. t. omi. See nimeleegion peaks tõesti nagu pimestama ja vast pimestabki paljusid, kuna perspektiivid on väga meelitavad. Ja nii juhtubki, et ajal, kus meil ilmub küllalt väärtuslikke ajaloolisi ülevaateid ning teoseid, leiab M. Kurdla raamat rohkesti tähelepanu, tema üle vaieldakse ajakirjanduse veergudel ja lähenetakse talle teadusliku mõõdupuuga. Ei ole ka ime, sest ajakirjanduses viirastuvad vaheti isegi Gleye kirjutised, ning ajakirjandus ise teataval määral annab

hoogu kõiksugu kullakaevamistele maal, sidudes legende tõelikkusega. Sellise mentaliteedi vastu, kus maakirjasaatjate sõnumed ses osas nagu ei käikski toimetajate kontrolli alla, võtab sõna füie õigusega aruande-aastal „Vaba Maa“.

Kuid huvi Eesti ajaloo vastu, olgu vääriilt või õigelt, leiab jätkuva kajastuse ka 1936. a. ilukirjanduses. Seal võiks loendada: kõige vanemast ajast peale (Hindrey „Urmas ja Merike“ II, Mälgu „Läänemere isandad“, Saali „Vambola“ uus trükk), rootsi aja algus (Kippeli „Suure nufu ajal“ I—II, Saksa „Hannibali rahvas“), edasi Lintropi „Muiste“, Ostra-Oinase „Lendva“ I—II, Kärneri „Tõusev rahvas“, Sirge „Must suvi“, „Kivikase „Nimed marmortahvlil“, Rohu „Kahuriliha“, Jakobsoni „Metsalise rada“, Kallase „Bernhard Riives“ (näidendina), aga ka Riisalo „Vahtramäe vabastajad“, Mäelo „Teras“, Öuna „Soomusrongil“, Voitki „Valga langes“ j. t., mis nii või teisiti puudutavad meie ajaloo tähtsamaid perioode, olles jätkuks Mälgu „Surnud majadele“, Metsanurga „Ümera jõe“, Hindrey „Urmas ja Merikele“ I, Gailiti „Isade maale“ ja lõpuks ka Tammsaare „Tõde ja õigusele“. Selle voolu jätkumist on ette teatatud ka 1937. a. kohta. Peahuvi on koondunud esimese iseseisvusaja, rootsi aja, XIX sajandi teise poole, 1905. a. ja Vabadussõja ümber. Siin pole koht neid teoseid ajaloolise tõe seisukohalt hindama hakata (mõni neist tõepoolest sobib otse dokumendilise täpsuseni ajaloolise tõe raamistikku, näiteks J. Kärneri „Tõusev rahvas“ I, oma ajaloolises osas). See vool on toonud kirjanikke teadusliku materjali, kirjanduse, arhiivide, muuseumide juurde. Lugeja saab enam-vähem tõetruu ettekujutuse ajastust ja tema ajaloo-teadvus kahtlemata leiab arendamist mainitud teoste kaudu. Et niiviisi ajalooline romaan ja näidend, kui teda sama agarasti edasi viljeldakse, ühekülgsuse esile kutsub, paistab tõenäone olevat. Aga küll tulevad aegapidi jälle uued moed.

Hinnates väliselt kogu 1936. a. ajaloo-alalist toodangut on esmajoones selgi alal konstateeritav suur kvantum. Et kvantum alati kvaliteeti ei tähenda, on vana tõde. Mida aga rõõmuga võib märkida, on ka ajalooliste teoste väljaandmisel tuntav suur hool trükitehnilise külje tõstmiseks. Vaevalt ühelgi aastal varemini, kaasa arvatud ka raamatuaasta, on nii palju ilusa, isegi otse haruldäsel õnnestunud välimusega raamatuid ajaloo alalt välja antud, kui 1936. a. Parempaber, hoolikam ladu, illustratiivse materjali rohkus ja nende tehniliselt õige täiuslik väljatõötus, seda tabame suure hulga teoste juures.

Kuigi kirjandus ajaloo alalt 1936. a. on suur, on aga teaduslikult suurema väärtusega ainult väike osa sellest, üllatavalt suur aga on ajaloo populariseerimise tendents. Kuigi meie teaduslik

uurimistöö pole eluvõõras, vaid on asunud eeskätt aktuaalsemate probleemide lahendamisele, jääb ta kui kuiv teaduslik kirjandus ikkagi väiksema ringi, eriteadlaste kasutada ja harrastada. Tema tulemuste tutvustajaks jääb just populaarteaduslik kirjandus. Huvi ajaloo vastu kasvab, see on heaks eelduseks ka ajaloo-uurimuslik-kude tulemuste tutvustamiseks laiemaile ringkondadele.

Asjalik uurimistöö tagab õige aluse meie ajaloo-teaduse süvendamisel. Ühendades selles töös teisi teadusi arhiivinduse, arheoloogia, etnograafia, rahvaluule j. m. näol, saame kogusummas väärtusi, mida võime lugeda rahvuslikuks kultuurivaraks.

O. Liiv.

Liivimaa õigeusuliste talupoegade rekonversiooni-liikumine 1860-ndail aastail uurimisülesandena.

Talurahva käärimine Liivimaal 1840-ndail aastail, mis ajatingimuste raames kujunes usuvahetuslikuks liikumiseks, luteri usust vene-õigeusku siirdumiseks, jättis sügavad jäljed maa järgnevasse ajalukku¹⁾. Eriti tajuti osaks saanud kaotusi saksa elemendi juhtimisel oleva maa erikorrale kohaliku aadli ja kirikuõpetajate ringkonnis. Viimased olid 40-ndail aastail teinud omaltpoolt kõik, mis vähegi mõeldav ja võimalik, et pidurdada liikumist, kuid polnud saavutanud ses suhtes küllaldasi tagajärgi. Kujunenud olukorras, eriti liikumise vaibudes, selgus peagi nii kohalikule rüütelkonnale kui luteri usu kirikutegelastele, et talurahvastiku keskele tunginud vene-õigeusu kiriku väljatõrjumiseks puuduvad esialgu igasugused väljavaated. Seetõttu ei järgnenud nii rüütelkonna kui kirikuõpetajaskonna poolt võõra sissefungija vastu pärast usuvaetusliku liikumise kulminatsiooni-ajastut 40-ndate aastate lõpul üldisemaid ja ulatuslikumaid aktsioone. Ainult kohtadel peeti järjekindlat sissisõda juurdetulnud kiriku ja tema rüppe langenud liikmete vastu. Olukorra üldisemaks muutmiseks samme astuda oli lootusetu senikui püsis Nikolai I valjukäeline ja vene-õigeusku igapidi soodustav režiim. Aleksander II troonileastumise järel avanes peagi ka sel alal ilmselt soodsamaid väljavaateid. Ja nii ongi Liivimaa rüütelkonna esindus ja kohalikud luteri usu kirikutegelased 60-ndate aastate algupoolel erilise aktiivsusega liikumas, et parandada oma kaotatud kiriklikku positsiooni.

¹⁾ Lähemalt H. K r u u s, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1930.

See maa juhtiva elemendi eriline aktiivsus luteri usu ja veneõigeusu kiriku vahekorra küsimusis areneb rööbiti samal ajal Liivimaa õigeusuliste talupoegade keskel esineva tagasitungiga luteri usku ehk nn. rekonversiooni-liikumisega. See liikumine, mille kohta on omal ajal paljud kirjutatud²⁾, on seni vajalikul määral ja objektiivselt siiski veel uurimata. Kuigi ta oma ajalooliselt osatähtsuselt jääb märksa varju tema eelduse loonud talurahva 1840-ndate aastate käärimise kõrval, on tema lähem tundmaõppimine siiski tähtis mitte ükski kirikuajalooliselt ja üldpoliitiliselt, vaid ka meie rahvusliku ärkamisliikumise mõnede kõrvalküsimuste selgitamiseks.

Seni on seda rekonversiooni-liikumist käsitletud õigeusku siirdunud talupoegade pettumuse avaldusena. On väidetud, et kuna talupoegade poolt usuvahetusega seotud lootused ei täitunud ja õigeusu kirik neid ka sisemiselt ei suutnud endaga tihedamalt köita, siis haaras neid rahulolematuse, avaldades tagasitungis luteri usu kirikusse. See kontseptsioon kogu liikumise kohta sisaldab kindlasti õigeid elemente, kuid ainult ühekülgsest ja ebatäielikult. Liikumisest õige pildi saamiseks on vaja ta võtta veel täiesti uudse meetodilise uurimise alla.

Kui käesolevaga tahetakse juhtida tähelepanu sellele uurimises ülesandele ja tõmmata sel puhul mõningaid konkreetsemaid ärajooni, siis seda selleks, et äratada küsimuse vastu pisut laiemat huvi, et selle tagajärjel kujuneks vastavais ringkonnis soodsamaid eeldusi uurimise teostamiseks. Nagu peagi näeme, on kõnesoleva ülesande lahendamiseks vaja andmeid nii luteri usu kui apostliku õigeusu kirikute arhiividest, samuti ka selleks teostada suulise rahvatraditsiooni kogumist. Eriti viimasel alal tuleks päästa kõik veel säilinud, mis muide seisab ajamerre peatse jäljetu kadumise ees.

Kõigepealt puudub meil Liivimaa 60-ndate aastate rekonversiooni-liikumise ruumilise ja ajalise arengu täpsam pilt. Seda pole seni keegi katsunudki anda. Kohalikkude keskasutuste, Balti kindralkuberneri, L. kubermanguvalitsuse, rüütelkonna, luteri usu konsistoriumi arhiivides on andmed selle kohta äärmiselt napid. Suurt saaki pole loota ka praegu Venemaal asuva Riia õigeusu peapiiskopkonna arhiivist. Kohalikkude politsei- ja kohtuasutuste arhiividesse on kogu liikumine jätnud õige juhusliku ilmega jälgi. Peamine lootus küsimuse selgitamisel jääb kohalikkude kirikuarhiivide andmestikule ja suulisele rahvatraditsioonile.

Sama andmestik oleks tähtsaimaks allikaks ka liikumise sisetiste, psühholoogiliste tegurite selgitamisel, mis on kõnesoleva prob-

²⁾ Vrd. W. v. Bock, Livländische Beiträge I; Berlin 1867, lk. 125 jj. A. v. Harless, Geschichtsbilder aus der lutherischen Kirche Livlands; Leipzig 1869, lk. 191 jj. (Al. Buchholtz), Deutsch-Protestantische Kämpfe; Leipzig 1888, lk. 311 jj., K. v. D., Staatsraison und Recht; Leipzig 1891, lk. 17 jj. K. H. Heubert, Im Banne Moscau's; Barmen, lk. 49 jj.

leemi üheks raskemaks sektoriks. Samuti on see aines kandva tähtsusega ka küsimuse puhul, missugust osa etendasid kõnesoleva liikumise puhul luteri usu kirikuõpetajad. See küsimus, mis seni veel väga vähe selgitatud, on eriti olulise tähtsusega. Ja kui palju siin mõnikord võivad abiks olla kohalikud kirikuarhiivid, seda illustreerib huvitava näitena alljärgnev episood, mis oma suurema osatähtsuse tõttu siin esitatakse pikemalt.

Liivimaa rüütelkonna arhiivi ühes toimikus äratavad erilist tähelepanu rohkearvulised palvekirjad õigeusulistelt talupoegadelt Pärnu-, Viljandi- ja Tartumaalt³⁾). Need on saadetud veebruar- ja märtsikuul 1866 kohalikele maanõunikude-kolleegiumile, keda palutakse astuda samme, et õigeusu talupoegadele võimaldataks taassiirdumine luteri usu kirikusse. Kuigi need palvekirjad on stiililt rohkesti erinevad, jättes mulje, nagu oleks igauks neist välja kasvanud iseseisvast kohalikust algatusest, võib siiski nende taga aimata teatavat ühist mustrit, igal juhul aga kellegi üldiselt juhtivat kätt. Edasi võib aimata sedagi, et siin on olnud tegevad luteri usu kirikuõpetajad, kellelt tuli loomulikult oodata aktiivsust selles küsimuses. Seda kõike võis esialgu ainult aimata, kuna kindlamad tõendid selle kohta puudusid. Sest ametlikult suhtus ev.- luteri usu kirikuvalitsus ja õpetajaskond küsimusse väga ettevaatlikult. Kindralsuperintendent dr. A. Christiani oli ametlikus läkituses tõsiselt hoiatanud kirikuõpetajaid soodustamast rekonversiooni. Ja peale paari erandi olid õpetajad ka tõesti hoidunud asjast eemale. Omavahelistel koosviibimistel, ka ametlikel kokkutulekuil, nii üldistel kui praostkondlikel sinoditel, oli küsimus oma erilise aktuaalsuse tõttu kogu aja elavalt käsiteldav, kuid ametlikust seisukohavõtust sel puhul hoiduti. Sellise ettevaatlikkuse tõttu kirikuõpetajate poolt on jäänud ka vähe kirjalikke jälgi nende osa kohta rekonversiooni-liikumises. Samuti jääb see keskasutuste arhiivide andmestiku põhjal lähemalt selgitamata õigeusuliste talupoegade ülalmainitud palvekirjade-liikumise puhul veebruaris ja märtsis 1866.

Sellele aga ja üldse kogu Liivimaa Eesti ala kirikuõpetajate käitumisele rekonvertiitide küsimuses heidab tähtsat valgust Palamuse kirikukroonika oma kaasaegses osas⁴⁾). Nimelt selgub sellest, et mainitud palvekirjade-liikumise eel Tartu-Võru praostkonna kirikuõpetajad tulid kokku omavahelisele konverentsile Tartus 20. jaan. 1866. See nõupidamine, millest võttis osa 43 pastorit ja ülikooli usuteaduskonna õppejõudu, nende hulgas ka väljastpoolt praostkonda kirikuõpetajaid (E. Sokolowsky Ronneburgist, C. Maurach Põltsamaalt, E. Schneider Hallistest), oli pühendatud täielikult

³⁾ LRiiA, Arch. nr. 181, U, vol. II. Üks neist palvekirjadest ära trükitud H. K r u s , Eesti Ajaloo Lugemik III; Tartus 1929; lk. 204.

⁴⁾ Palamuse kirikuarhiiv: kroonika, lk. 57 jj.

rekonvertiitide küsimusele. Konverents konstateeris anarhiat kirikuõpetajate käitumises rekonvertiitide suhtes, pidades vajalikuks, et selline olukord lõpeks, kuid ei saavutanud ka ise ühist seisukohta kirikuõpetajate edaspidiseks teotsemiseks käesolevas küsimuses. Ühelt poolt peeti tarvilikuks, et kirikuõpetajad keelduksid igasuguseist kiriklikest talitustest rekonvertiitide suhtes. Teine osa konverentsi liikmeid aga asus seisukohal, et kirikuõpetajad hoolimata kehtivast kirikuseadusest peaksid siiski toimetama kiriklike talitusi rekonvertiitide juures. Kuigi põhiküsimuses ei jõutud ühisele seisukohale, oli rekonversiooni-liikumise suhtes siiski tagajärjekas, et konverentsil algatati mõte mõjustada kohalikku talurahvast omapoolseile sammudele usuvabaduse saavutamiseks. Selle sõnastajaks oli E. Sokolowsky. Kõnesolevast kroonikast ei selgu küll teiste konverentsiliikmete suhtumine sellesse ideesse. Kuid ilmselt oli see algatus tõukeks vastavate palvekirjade esitamisele järgmistel kuudel paljudest kohtadest Põhja-Liivimaal. Nii selgub see massilist ilmet kandev tähtis episood kogu liikumises ühe kohaliku kirikukroonika andmeil.

Teiseks huvitavaks näiteks kohaliku kirikukroonika tähtsusest rekonversiooni-liikumisega ühenduses olevate küsimuste selgitamisel on Helme kirikukroonika ⁵⁾). See heidab kõigepealt olulist lisavalgust neile aktiivsemaile kirikuõpetajate ringkonnile, kes 60-ndate aastate rekonversiooni puhul olid energilisemalt liikvel. Selgub, et sellest olid eriti huvitatud Viljandimaa praostkonna kirikuõpetajad, kelle rajoonis oli rekonversiooni-liikumine levinud suuremal määral ja kus oma ametivendade aktiveerijana oli iseäranis tegev Põltsamaa kirikuõpetaja C. Maurach. Selle praostkonna kirikuõpetajad võtsid varemini kui kusagil mujal küsimuse kõne alla oma sinodil ja käsitlesid seda algatavalt ka Liivimaa üldisel sinodil augustis 1865.

Selle sinodi ametlikud seisukohad on teada vastavaist protokollist. Tähtsaid teateid aga saame samast Helme kirikukroonikast sinodi ajal peetud Liivimaa Eesti osa kirikuõpetajate eranõupidamise otsuste kohta, mis said juhisteks nende edaspidisele käitumisele rekonvertiitide küsimuses.

Samast kirikukroonikast saame tähtsat lisaainest ka säärase suurusega puhul, nagu seda oli krahv VI. Bobrinski ringreis 1864. a. kevadel. Teatavasti üritati see uurimisreis keisri otsesel ülesandel, et selgitada Liivimaal rekonversiooni-liikumise avaldusi ja põhjuseid. Bobrinski koostatud aruanne, mis osutus kahjulikuks veneõigeusu kirikule ja pooldas rekonversiooni soodustamist riigivõimu poolt, sai tähtsaks lähtekohaks keiser Aleksander II sammudele selles küsimuses. Ühflasi sai see aruanne varsti teatavaks ka saksa

⁵⁾ Helme kirikuarhiiv: kroonika, lk. 5 jj.

ringkonnile, kes kasutasid seda mitu aastakümnet mõjuka propagandakirjana ka kohaliku luteri usu kiriku huvides. Selle ringreisu toimetulekus on veel praegugi mitmed olulised küsimused seigitamata. Näib, et sel puhul nii mõndagi võivad pakkuda kohalikud kirikuarhiivid neis rajoonides, mida krahv külastas. Nii näiteks saame Helme kirikukroonikast huvitavaid andmeid nende mõjustuskatsete kohta, mis üritati keisri voliniku suhtes kohalikkude kirikuõpetajate poolt. Siin on toodud ärakirjas ka kirikuõp. Ernst Sokolowsky märgukiri, mis esitatud Bobrinskile ja mis ilmselt ei jäänud mõjuta ka tema aruande koostamisel.

Need näited illustreerivad kujukalt, kui palju kohalikud kirikuarhiivid võivad pakkuda 1860-ndate aastate rekonversiooni-liikumise koguni kesksete ja üldisemate küsimuste kohta. Veel suurem on nende tähtsus kohalikus ulatuses selle liikumise uurimisel. Ja kuna kubermangu keskasutuste arhiivides nagu see liikumine on jätnud vähe jälgi, siis seda suuremat tähelepanu tema uurimisel nõuavad kohalikud luteri usu ja apostliku õigeusu kirikute arhiivid, mille andmestiku täiendamiseks on vaja veel erilist rõhku panna vastava suulise rahvatraditsiooni kogumisele. See kõik on palju vaeva nõudev allikainese kogumistöö, mille viljakama teostamise vajalikuks eelduseks on, et küsimuse vastu tekiks ka laiem huvi ja seda kõigepealt Lõuna-Eesti kirikuõpetajate ja preestrite ringkonnis.

Hans Kruus.

Varia.

Carl Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Untersuchungen über Siedlungsstetigkeit und Kulturgruppen im vorgeschichtlichen Ostpreussen. I. Band. Königsberg i Pr., Gräfe und Unzer 1935. 347 + 5 lk., 152 + 1 tahv., 13 kaarti.*

Arvesse võttes meie ja üldse Baltimaade muinasteadusliku ainekogu suurt sõltumust Ida-Preisi ja Visla suudmeala vastavatest kultuuridest, pakub meile erilist huvi iga uurimus, mis käsitleb neid alasid. C. Engel, üks tüsedamaid praeguseaja saksa uurijaid, käesoleval ajal Herderi Instituudi õppejõud Riias, on töötanud mitme aasta jooksul assistendina Prussia-Muuseumis Königsbergis, kusjuures tal oli võimalik toimetada lugematul arvul kaevamisi (kuigi sageli vaid lühiajalisi) ja kinnismuististega tutvumise teekondi kõikidesse Ida-Preisi osadesse. See n. ö. elav kontakt kinnismuististega, nende looduslike ja topograafiliste tingimuste arvestamine ja rida peenemaid tähelepanekuid, mis on võimalikud ainult sellele, kes ise kaevab ja ei piirdu muuseumi materjali uurimisega — on käesoleva teose iseloomustavamaid ja väärtuslikumaid jooni.

Nagu alapealkirjast nähtub, seab autor endale eesmärgiks Ida-Preisi muinasaegsete kultuurirühmade ja asustuse püsivuse selgitamise. Tarvitatud meetodi nimetab tema ise „kultuurirühmade uurimiseks“ — „Kultur-

gruppenforschung“ —, selle nimetusega laiendades ja üldistades varemini enam-vähem sarnanevaid ülesandeid taotelnud n. n. „etnoloogilise meetodi“ või „asustusarheoloogiat“ („Siedelungsarchäologie“). Ida-Preisi esiajalooline, peamiselt kalmistuist saadud materjal oli tänu vanematele uurijaile, nagu Tischler, Bezzenberger, Peiser j. t. juba enne maailmasõda üks rikkamaid maailmas, kuid teatud määral siiski lünklik, kuna puudusid ühendavad lülid mitme ajajärgu, nagu näiteks eelrooma ja rooma rauaaja vahel, varasema rahvasterändamis-aja ja noorema rauaaja vahel jne. Materjali lünklikkus andiski põhjust oletada mitmesuguseid rahvaste sisse- ja väljarände. Uute, enamasti C. Engeli enda poolt teostatud kaevamiste kaudu, millest nimetatagu eriti suureulatuslikumaid Sandittenis, Wehlau maakonnas ja Linkuhnenis, Niederungi maakonnas (Meemeli ala piiri lähedal) on autoril korda läinud teha kindlaks pideva arengu ühelt poolt eelrooma rauaaja kääbaste ja rooma rauaaja maa-aluste kalmete vahel ja teiselt poolt üleminekuastmeid rahvasterändamisaja ja viikingiaja vahel. Suurtes joontes jõuab autor huvitavale ja hästi põhjendatud tulemusele, et samu kultuurühmitisi, mida me tunneme allikaist Ida-Preisis ajaloolise aja lõvel (näit. Samland-Natangen, Galinden, Saldauen jne.) ja mida ühendatakse idapreislaste eri hõimudega, võib jälgida tagasi osalt kuni varema pronksiajani. Erandi moodustab vaid Ida-Preisi Visla-poolne ala (osa endist Lääne-Preisi maakonda, mis nüüd ühendatud Ida-Preisiga), mille kultuuri autor peab germaanlaste omaks kuni viimaste lahkumiseni rooma rauaaja teisel poolel, kusjuures selles rühmas on märgata rahvaste järk-järgulist juurdevoolu Skandinaaviast.

Peale selle üldise kokkuvõtte annab autor ülevaate eriajajärgkude viisi. Kõnesolev I köide sisaldab kivi-, pronksi- ja eelrooma rauaaja, kuna nooremad ajajärgud on ette nähtud järgmises köites.

Kiviaja probleemidest mainitagu siin vaid mõned ulatuslikumad, nagu mesoliitilise kultuuri kestvuse dateerimine Ida-Preisis umb. aastani 2000 e. Kr.; kammkeraamilise rühma jaotus kahte rühma — põhjapoolsesse, puhtasse, ja lõunapoolsesse, nooremasse ja ühtlasi degenererunud rühma; kammkeraamilise aluspõhja selgitamine hilisemas nõorkeraamilises, n. n. Haffkusten-kultuuris, ja viimaks kiviaja lõpu tavalisest hilisem dateerimine, kusjuures venekirve-kultuur asetatakse Ida-Preisis a. 1500 paiku e. Kr., s. o. aega, mil Põhja-Saksas ja Skandinaavias valitses juba n. n. Monteliuse I pronksiaja periood.

Pronksi- ja eelrooma rauaaga nimetab Engel üldnimetusega „Hügelgräberzeit“ ja jagab selle mitte tavalise Monteliuse skeemi järele, vaid nelja ajajärku, mis tundub Ida-Preisi erinevate olude suhtes väga kohasena. Erilist tähelepanu väärib süsteemi loomine kirjus Ida-Preisi kääbaste materjalis. Engel teeb kindlaks 9 kääbaskalmete tüüpi ja nende levikut eri kultuurühmades. On siiski kahju, et ruumi puudusel autoril polnud võimalik peatuda lähemalt nendevahelistel ülemineku-vormidel, mille olemasolu autor kinnitab, kuid mis esitatud materjalist ei ole siiski igakord küllalt selged.

Üldiselt on raske teha lõplik otsus suureulatusliku töö kohta, millest ilmunud alles I köide (teos on mõeldud kolmeköitelisena). Ei ole kahtlust, et töö on põhjanev väärtusega Ida-Preisi esiajaloo uurimisele. Kuid arvestades töö ulatuslikkust, oleks seda mõnes suhtes tahtnud näha veelgi täielikumana. Peamise idee — asustusühmades püsivuse — rõhutamise viib autori kordumistele ning sunnib teda osalt kõrvale jätma muid küsimusi. Nii jälgitakse näiteks Ida-Preisi ainestikus esinevate tüüpide päritolu enamasti vaid lähimate naaberlade (Visla ala, Poola, Põhja-Saksamaa) ulatuses, kuna oleks aga väga huvitav selgitada ka nende kaugemaid juuri, mis ulatusid pronksi- ja eelrooma rauaajal Doonau-

maile ja arvatavasti veelgi kaugemale. Kaubateede ja asustuskäigu üksikasjalikku topograafilist kirjeldust, millest siin tunneme puudust, lubatakse anda teose III-s kokkuvõtlikus köites.

Teos on rikkalikult illustreeritud. Kuigi suurem osa jooniseid on juba varem ilmunud, pakub teos ka rida uusi ning on joonistegi suhtes heaks aluseks Ida-Preisi ainekogu tundmaõppimiseks.

M. S.

1936. aasta 16. veebruaril avati Viljandi Kodu-uurimisseltsi poolt ülevalpeetav Viljandi muuseum. Muinasteaduse seisukohalt väärib see sündmus mainimist, sest nimetatud muuseum on arheoloogilise materjali poolest meie rikkamaid provintsimuuseume. Suurim osa muinasleide kuulub 1881. a. asutatud Viljandi Kirjanduse Seltsile („Felliner Literarische Gesellschaft“), mille aktiivsem tööjäre langeb möödunud sajandi viimasesse aastakümnesse ja käesoleva sajandi algaastaisse, kusjuures kaevates ja kogudes on kaasa aidanud ka R. Hausmann ja Jaan Jung. Peale mõne haruldasema üksikleiu, nagu Viljandi lähedalt leitud luust ahingu ja nooleotsa *ancylus*-aja lõpult, pronkskirve Helme kihelkonnast jne., moodustavad valdava osa (umbes 1000 eset) leiud Viljandi kkk. Kuude kl. kivi-kalmest, enamasti nooremaist raua-ajast, osa ulatudes tagasi aga ka varemisse ja keskmisesse raua-aega. Kuigi kaevamisplaanide ja -aruannete puudumine vähendab selle materjali teaduslikku väärtust, on see kalmistu leidude rõhkuse ja mitmekesisuse poolest üks huvitavamaid Eestis. Kuni 1934. a. sügiseni seisis kogu see materjal sissepakitult, nii et uurimise otstarbeks võis kasutada vaid mõningaid Hausmanni-aegseid ülevõtteid. Tuleb seepärast tervitada muinasteadusliku kogu deponeerimist Viljandi Kirjanduse Seltsi poolt Viljandi Kodu-uurimisseltsi muuseumi, kus nad nüüd kättesaadavad nii publikule kui uurijatele. Kodu-uurimisselts, mille esimeheks praost A. Westrén-Doll ja muuseum (juhatajaks õpet. A. Kivirähk) hoolitsevad rea kaastööliste ja üle maakonna loodud usaldusmeeste võrgu kaudu muuseumikogude juurdekasvu eest. Võib loota, et sellega päästetakse Viljandimaal mõningi muinasleid, mis muidu oleks läinud kaotsi. Need uemad, muinasvarade kaitseaduse põhjal riigile kuuluvad leiud inventariseeritakse Ülikooli Arheoloogia kabinetis, nii et nende kasutamise võimalus teaduslikuks uurimiseks on tagatud.

M. S.

Philipp Heck. Blut und Stand im altsächsischen Rechte und im Sachsenspiegel. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1935. XIV + 14 Olk.

Nimetatud tööga antakse autori poolt kokkuvõtlik ülevaade suurel määral juba varemini püstitatud, valitsevast koolkonnast erinevaist vaadetest, Saksi seisustest varasel ja hilisel keskajal ja tolle aja kestel toimunud modifikatsioonidest ja ümbergrupeerimistest. Heck on tuntud kui seisuste ajaloo uurija ja nagu ta töö eessõnas mainib, on ta seda ala uurinud üle neljakümne aasta. Ta on oma varemates töödes pikemat aega püsinud valitseva koolkonna mitmed vaated küi mitte just alati ümber lükanud, siis vähemalt neid kõigutanud ja mõjustanud, et nende küsimuste juurde jälle on asutud ja neid revideeritud.

Võib olla siin on osa etendanud ka asjaolu, et Heck sünnilt peterburi-lane (sünd. 1858) on alles hiljemini — läinud sajandi kaheksakümnendates aastates asunud Saksamaale, leides seal endale jäädava tööpõllu. Heck

on õigusteaduse professor, mitte ainult õigusajaloolane, vaid ka tsivilist. Ta on üks „Archiv für die civilistische Praxis“ väljaandjaid.

Kuna Heck'i seisusajaloolised vaated meil võrdlemisi vähe tuntud, siis on tutvumine käesoleva tööga õigustatud, seda enam, et nimetatud töö ühtlasi on kokkuvõtteks endistest arvult umbes poolteiststosinast mitmel pool ja ajal ilmunud töödest.

Autori tahe muuta seeläbi oma töö arusaadavaks ja loetavamaks ka laiematele hulkadele, et kõik ladinakeelsed tsitaadid esinevad ka saksa-keelses tõlkes või ainult viimases, pole tabanud märki. Sest asjaolu, kas mõni teaduslik töö on arusaadav ja loetav laiemates ringides, ei põhine ainult keeleliste raskuste tsitaatides, vaid üldkäsitlusele. Ja selles jääb töö oma sisult ja väljendusviisilt ikkagi vaid eeskätt määratuks õigusajaloolastele ja ajaloolastele.

Meie seisukohalt huvitab meid peamiselt töö teine osa, mis käsitleb hiliskeskaga, eriti Sachsenspiegel'i. Sest viimasega on suurem seos Vana-Liivimaal. Põhineb ju Liivimaa Õiguspeegel suurel määral Sachsenspiegel'ile.

Autor pühendab oma töö Sachsenspiegel'i koostajale Eyke von Reggow'ile, kelle 700-aastase juubeli pühitsemine leidis aset vähe aega enne seda ta kodumaal.

Palju raskusi varase keskaja seisuste uurimises on tingitud asjaolust, et tollal oli kirjakeeleks ladina keel, kõnekeeleks aga saksa keel. Allikates esinevad väljendid on sageli väga konarlised ja ebakohased tõlked. Autor ütleb, et kõnekeeles kunagi pole esinenud seisused, nagu *nobiles*, *ingenui*, *liberi*, vaid olid olemas vaid *Edle*, *Freie*, *Frilinge*. Väljendus *edel* esineb kord *nobilis*, selle kõrval aga ka *ingenuus*. Teiselt, *frei* ei tõlgita aletti *liber*, vaid samuti ka *ingenuus*. Taastõlkimine on seotud suurte raskustega ja nõuab hoolikat ettevaatust.

Kauge minevik näitab rahva jagunemist sünni-seisustesse — iga sünni-seisus kohaldab oma eriõigust. See jaotus on aja jooksul muutunud.

Hiliskeskaja suured elumuudatused olid mõjutanud, et rüütlid ja linnakodanikud algul küll ainult risteldes sünniseisuste jaotusega hiljemini siiski viimaseid olid välistanud ja asemele astus teine jagunemine, mis kehtis kuni uue ajani: nimelt kutse-seisuste jaotus, milles aadel — hääraised ja rüütlid — uues mõistes (millel pole midagi ühist varase keskaja aadliga: olid ju nüüd esivanemad enamasti vabakslastute hulgast), linnakodanik ja talupoeg. Ja lõppeks uuel ajal läks kord-korralt kahvatumaks kutseline alus ning keegi rõhkem ei näinud kaupmehe või töösturi aadlikuks tõstmisel, et viimaste esivanemad kord olid teeninud soomusratsanikena. Heck täielikult eitab varase ja bilise keskaja aadli vahelist sidet, põhjendades seda Sachsenspiegel'i mitme artikli tõlgendamisega, nii I 2; III 45 jne. Nimelt viimase õigusraamatu *Schöffenbare*, *Pfleg-hafte*, *Landsassen* on kõik varemaegsed *Frilinge* — vabakslastud. Sachsenspiegel on viimane vaatus, milles esineb ka endine jagunemine. Pärast seda jääb püsima vaid kutseline jagunemine.

Sünnivõrdsuse (Ebenbürtigkeit) kohta, seda paaril korral puudutades, ütleb Heck, et sellest ajast saadik, kui sotsiaalses teadvuses juba esineb ka eriline kujutelm linnakodanikust, kaob ka sünnivõrdsuse tähtsus. 'Olgu siia juurde lisatud, et Liivimaa Õiguspeeglis on vastavais kohtades, kus Sachsenspiegel'is nõutakse sünnivõrdsust, nimetatud nõue ära jäetud. Need kohad on Ssp. I 5 ja I 23 ja vastavalt LÖ I 2 ja I 20. Liivimaa Õiguspeegel, mis sada aastat noorem Sachsenspiegel'ist, on evolutsioneerunud, kuna balti-saksa uurijad arvavad, et see ärajäämine eksikombel on juhtunud.

Sachsenspiegel'i kohta meil juba on tuntud autori vaade, et viimane näeb ette linnaolukordi ja on pühendatud eeskätt linnakohtunikule. Selle selgitamisele autor pühendabki osa oma tööst. Oma eeskujuliku käsitlusviisiga viimane õigusraamat oli evinud suure lugupidamise ja kehtis sajandeid paljus õiguspiirkonnis. M. Luther oma lauakõnedes võrdles Mooses seaduste kehet juutide juures Sachsenspiegel'i kehtega Saksimaal. Sachsenspiegel'is on linnaolukorrad silmas peetud. Käesolevate ridade kirjutaja samuti on väitnud, et ka linnale sarnanevas Vana-Pärnus kehtis Liivimaa Õiguspeegel (Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt., köide 50, 1930: Über das Alter des Livländischen Rechtsspiegels).

Ministeriaalide teooriat käsitledes on Heck kindlas veendumuses, et nad olid mittevabad. Zallinger'i ja teiste vaated, mis tuntud, ja nimelt, et ministeriaalid olid ühelt poolt vabad, teiselt mittevabad, seega poolvabad, korraga vabad ja mittevabad, ta eitab täiesti. Hecki töös leidub veelgi palju huvitavat ja märkimisväärset, mida aga siinkohal ruum ei luba käsitleda. Seda on tehtud eeskätt selles osas, mis meil võiks olla tarvilikum.

Leo Leesment.

Helmut Speer, Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Abhandlungen des Instituts für wissenschaftliche Heimatforschung an der Liefländischen Gemeinnützigen und Ökonomischen Sozietät. Band 2/3. I. G. Krüger, Tartu 1936, 522 lk.

H. Speer on esitanud avalikkusele suure töö Eestimaa rahvakoolist enam kui sajandipikkuses ajavahemikus. Selles teoses autor kõigepealt annab ülevaate aine kohta olemasolevaist allikaist ja kirjandusest, siirdub siis rahvakooli olukorra kirjeldamisele XVIII sajandi lõpul ja jätkab seda juba üksikasjalikult XIX sajandi kohta. Peatükis „kooliolud esimese agraarreformi ajastal“ autor jälgib kooliküsimust talurahva-eräõigustes, siis 1816. a. talurahvaseaduses, ühtlasi ta puudutab haridusolusid sajandite vahetusel, riiklikku kooliseadusandlust, ülikooli mõju rahvakoolide reformimisele ja rüütelkonna osa selles. Õige huvitav on käsitletu Stackelbergi seminarikava kohta. Järgmises pikemas peatükis käsitleb ta meie kooliolude arengut XIX sajandi 40-ndate aastateni, kus leiavad kirjeldamist säärased huvitavad küsimused, nagu alalise koolikomitee tegevus, esimesed kihelkonnakoolid Eestimaal, 1832. a. kirikuseaduse osa kooliolude arengus, Aleksandrimõisa seminari asutamine ja mitmed muud. Jätkuvalt autor peatub 40-ndate aastate koolioludel ja eriti rüütelkonna tegevusel meie rahvakooli võrgu arendajana ja seadusandluse kujundajana. Kõrvuti kiriku osaga siin puudutatakse veel seminaride tegevust 1847—1851. Kuuen- das peatükis autor jälgib 1856. a. talurahvaseaduse osa maakoolioludes ja ülemkoolikomisjoni tegevust. Lähemalt leiavad kirjeldamist lõpliku kooliregulatiivi väljakujundamine, seminaride ja kihelkonnakoolide olund 60-ndail aastail. Kõige põhjalikuma käsitletu osaliseks on saanud aeg 60-ndaist aastaist kuni koolide venestamiseni 1885, millist ajavahemikku autor peab Eesti rahvakoolide arenemise kõrgpunktiks. Ta märgib siin slavofiilide pealetungi algust ja esimeste vene-õigeusu koolide tekkimist Eestimaal, edasi esialgse regulatiivi puudusi, ülemkoolikomisjoni tegevust jätkuvalt ja lõplikku kooliseadust 1875. a. Sellele liitub õige põhjalik üksikute kooliliikide (seminaride, kihelkonna-, valla- ja mõisakoolide) seisundit ning koduõpetuse taset ning sotsiaalset hoolekannet õpetajaskonna suhtes, kooliõpikute küsimust jne. iseloomustav vaatlus. Kaheksas pea-

tükk käsitleb meile iseäranis huvitavat küsimust, nimelt eesti rahvuslikku ärkamist ja selle mõju rahvakoolile. Lõpetab autor vene-õigeusku siirdumise mõjuga koolioludesse 80-ndail aastail ja rahvakooli koostise muutuste kirjeldamisega 1885. a. Teose lõppu on paigutatud väga hoolikalt koostatud isiku- ja kohanimede register ning kasustatud arhiiviainese (Tartu, Riia ja Tallinna arhiividest) ning trükitud kirjanduse nimestik.

Teos baseerub suurel määral Riigi Keskarhiivi vastavale aineestikule. Arhiiviainest on enim ülirohkest kui vähe kasustatud. Arvestades tööpoolest hiiglamaterjaliga, mis küsimuse kohta on olemas, saab siin kasutada ainult valimiku sellest materjalist, ja niiviisi autoril on võrdlemisi raske ülesanne. Kirjandusest on autor nähtavasti samuti kasustanud kõike tähtsat nii eesti, saksa kui vene keeles. Kahtlemata selle teosega on antud äärmiselt rikkalik aineistik endise Eestimaa kubermangu piirides rahvakoolide arenemise kohta XVIII sajandi lõpust kuni koolide venestamiseni. Selles hiiglamaterjalis seisab kõigepealt juba raamatu tähtsaim ja tõsine väärtus. Autor toob palju tabeleid ja muid arvulisi andmeid; samuti rohkesti ärakirju senitundmatust ainekust. Nii palju kui olen suutnud kontrollida, näib see aineistik kogutud olevat suure hoole ja tööarmastusega. Võib-olla mõnda, mida autor on tähtsaks pidanud materjalist esitada ja koguni esile tõsta, oleks võinud nende ridade kirjutaja arvates asendada mõne muu esitamata jäänud materjaliga, kuid see on küsimus, mis ei muuda raamatu väärtust materjali kui seesuguse esitamisel.

Autor on tahtnud näidata oma teosega, millist tähtsat osa on etendanud Eestimaa rüütelkond ja kirik, üldse sakslus kõnesoleval ajal eesti rahvakooli arendamisel. Seda ta suudabki teha esitatud materjali põhjal. Aga kohati tundub, et autor rohkest sellekohasest materjalist on esile tõstnud eriti need, mis lasevad rüütelkonda nimetatud küsimuses paista pea alati eriti soodsas valguses. See ei tarvitse olla sihilikkus autori poolt, sest kõnesoleval ajal rüütelkond ja kirik olid asutused, milledest kõigiti oles hariduseandmise korraldamine. Nüüd aga järgneb juba vaatekohtade küsimus, milledest on sõltuvad ka tehtud otsused. Eesti seisukohalt on kinnistatud asjaolu, et teha oleks võinud veel väga palju rohkem ja hoopis teiste tegurite mõjul kui üldolundist pealesunnituid asjaolude tõttu, millest kõrvale põigelda oli rüütelkonnal võimatu. Kõigepealt oleks aga pidanud rahvakoolide olukorras looma sääraseid võimalusi, mis oleks taganud mitte ainult pinnapealset hariduseandmist, vaid selle süvendamist, koolide majandusliku aluse kindlustamist ja mõisatöö korraldamist nii, et see oleks soodustanud koolide tegevust. Näib, et nendele küsimustele autor ei ole pühendanud alati küllaldast tähelepanu. Ärkamisaegsed püüdlused tõendavad, et eestlaste keskel valitses üldine tõsine tahe korraldada senine pinnapealne hariduse andmine põhjalikumaks. — Koolide venestamist vaadeldes näib autoril olevat õigus, kui ta väidab, et see halvendas rahvakooliolusid ja vähendas kooli autoriteeti rahva silmis. Autor on leidnud sama arvamuse valitsevat ka eesti uuri-jate keskel, kelle seisukohti ta oma töös ette toob.

Speer toonitab õigusega, et seni käsitletav aine on leidnud sageli publitsistlikku käsitlemist, ilma et tegeliku olukorra kohta oleks omatud soovivat selgust. Põhjalikku eesti rahvakooli ajalugu, eriti selle ajastu kohta, seni veel polnud. Ka professor P. Põllu teos ei suuda siin aset täita, kuigi ta annab ideoloogilise lähtekoha ja eestipoolse suhtumise küsimusse. Nüüd mag. H. Speeri teose ilmunisega on antud vastava ajastu kohta põhjalik ülevaade, seda aga enam rüütelkonna mentaliteedi seisukohalt. Seda teost tuleb tulevikus täiendada veel eestipoolsete uurimustega, seisukohtade ja korrektiividega. Igatahes on mag. H. Speer teinud suure ja väärtusliku töö, mille hindamisel mitme küsimuse suhtes

meie — eesti ja saksa uurijate — vaated lähevad tugevasti lahku, kuid mis oma rohke ainekuga on arvestatav kõigile, kes tahavad tegeleda meie kooli- ja haridusloo jälgimisega minevikus. O. Liiv.

12. detsembril 1936 täitus Poola kuninga Stephan Bathory surmast 350 aastat († 1586). Sel puhul ilmus B. kohta rohkesti teaduslikke kirjutusi Poolas, Ungaris, Lätis jm. Sündmuse tähistamiseks algasid aegsasti tööd Poola Teaduste ja Kirjanduse Akadeemia ning Ungari Teaduste Akadeemia, kelle ühisetevõttena ilmus Krakovis 1935. a. prantsuskeelne teos „Etienne Batory. Roi de Pologne, Prince de Transylvanie“ (591 lk.). Koguteoses on B. kohta rida põhjalikke lühiuurimusi, ülevaateid ja kirjutusi poola ning ungari teadlastelt (näit. A. Aldásy, E. Lukinich, E. Kuntze, C. Lepszy, J. Siemiński, St. Kutrzeba jt.). Teoses puudutatakse ka Lõuna-Eesti olukorda selle kuninga aegu, eriti rekatoliseerimise ja Poola sõjaliste operatsioonide küsimusi ning vahekordi Rootsiaga (E. Kuntze, C. Lepszy, J. Natanson-Leski, O. Laskowski, E. S. Komornicki). Autoreist eriti J. Natanson-Leski on varemini teotse nud Poola-Liivi probleemidega, avaldades sellelt alalt Poola andmestikul eriuurimusi, mis meil seni väga vähe tuntud. Siiski käesolev koguteos ei suuda küllaldaselt valgustada St. Bathory tähtsust Eesti ajaloo, tema kavatsusi Liivimaa suhtes, vaid liigub siin väga üldjoonelistes ning tuntud radades. Pole kasutatud siinjuures ka mag. N. Loone kirjutisi, kes meil Poola ajastu paremaid tundjaid. Et teose koostajail Baltimail ilmunud kirjandus Poola ajastu kohta vaid väga puudulikult ning sedagi ainult selle vanemas osas on tuntud, tõendab ka C. Lepszy bibliograafiline ülevaade kirjandusest Bathory kohta, kus mainitakse siin ilmunuist vaid mõningaid töid. Eestikeelseist figureerib ainsana O. Varese artikkel „Kaitse Kodus“ 1930. — Kuid see bibliograafia tutvustab ka meid paljude Poolas ilmunud töödega, mis meil pole tuntud, kuid on vajalised Poola ajastu paremaks tundmaõppimiseks. Väga instruktiivsed on meie ajaloo seisukohast J. Rutkowski kirjutis majanduslikest ja rahanduslikest küsimusist Stephan Bathory aegu ja E. S. Komornicki ikonograafiline ülevaade kuninga puhul.

Et Poolaski on aru saadud selle ajastu Poola-Liivimaa olude vähesest tundmisest, tõendab asjaolu, et üks nooremaid poola ajaloolasi on valinud mainitud küsimuse oma väitekirja teemaks, asudes juba vastavate materjalide kogumisele Baltimaade arhiivides.

O. L.

Esimese eesti purjelaeva sõit üle Atlandi.

(Täiendeid samanimelisele artiklile, vt. Ajalooline Ajakiri 1936, lk. 14 jj.).

1936. a. sügisel õnnestus käesolevate ridade kirjutajal saada Stockholmis kapten O. Olssoni sugulastelt täiendavaid andmeid esimese eesti purjeka „Georgi“ kohta. Olssoni enda poolt kirjutatud märkmikust selgub mõndagi „Georgi“ sõidu kohta Lõuna-Ameerikasse 1870.—1871. aastal.

Heinastes vette lastud „Georg“ tegi oma esimese sõidu liipri(sleepers)-laadungiga, lahkudes 9. juunil 1869. a. Hartlepöoli Inglismaal. Sellele järgnesid mõned vähemad sõidud, enne kui laev siirdus Uruguaisse. Kahjuks puuduvad tähendatud sõitude kohta purgivad andmed. Nii on näha, et 23. augustil oli laevale laaditud raud-veetorusid, mida nähtavasti veeti Lääne-Euroopast. Siis, 21. septembril laadis „Georg“ linu sõidusihiga Gent Belgias, kust 23. oktoobril väljus ballastiga Riiga, jõudes kohale 9-päevase teekonna järel. Sama aasta detsembris purjelaev väljus Riias liipritega Londonisse. Lõppeks, 13. mail 1870. a. väljuti Londonist Lõuna-Ameerikasse — Montevideosse.

Sõit üle Atlandi: London—Montevideo vältas 73 päeva, nii et 25. juulil jõuti sihtkohta. Nagu teada, Uruguai oli XIX sajandi teisel poolel sageli sõjajalul teiste Lõuna-Ameerika riikidega, samuti sisevõitlused polnud haruldased, mistõttu ka „Georg’il“ tuli kaua viibida Montevideos, enne kui mahalaadimine ja uue laadungi saamine oli korraldatud¹⁾. Montevideost väljuti seepärast alles 15. oktoobril sõidusihiga Le Havre Põhja-Prantsusmaal ja laadungiks oli, nagu seisab märkmikus, „Talg & knocken“, seega rasv ja kondid²⁾. Tagasisõit üle Atlandi, Montevideo — Le Havre, kestis nädal aega rohkem kui sinnasõit, nimelt 80 päeva, kuigi tee pikkus miilides nüüd oli veidi väiksem, kuid viimane asjaolu purjeka-sõidul ei tule arvesse, sõltub ju kogu sõit tuule suunast ning kõvadusest ja üldse ilmastikust. Le Havre’isse jõuti 1871. aasta esimestel päevadel. 8. veebruaril „Georg“ lahkus Le Havre’ist naftalaadungiga, mida oli 1980 vaati. Kartes laadungi äravõtmist Saksa-Prantsuse sõja tõttu, „Georg“ peatus vahepeal Antwerpenis ja Vlissingenis, lahkudes viimasest 14. märtsil sihtkohta Bordeaux’sse, jõudes sinna 15 päevaga. Nimetatud sõit oli „Georg’il“ suulise traditsiooni järgi raskemaid, sest peale sõja kartuse oli kapteni poolt kõvasti keelatud suitsetamine ja üldse tulesüütamine laeval — nafta ohtlikkuse tõttu. Lõppeks, peale mõne peatuse³⁾ jõuti Riiga 27. juunil.

Märkmikust selguvad ka „Georg’i“ hilisemad reisirid 1884. aastani, mis ajani Olsson oli selle laeva kapteniks. Nimetatud aja kestel sõitis „Georg“ vahetpidamata ja ta tavaliseks teekonnaks kujunes sõit Riiasst või Pärnust enamasti linalaadungiga Inglis- või Šotimaale. Tagasisõidul toodi kivisütt Liivi lahe vähemate aurikute jaoks. Sageli toodi tagasisõidul Lissabonist (korra ka Cette’st Lõuna-Prantsusmaal) soola. Haruldasemaist sadamaist, kus olnud „Georg“, tuleks nimetada Kroonlinna, siis veel Valgel merel Omega ja Arhangelsk, viimasest „Georg“ viis 1882. aastal tõrva — märkmikus seisab „2500 Fass Täär“ — Port-Glasgow’sse, olles teel 46 päeva.

Leo Leesment.

Karl Löwith, Jakob Burckhardt, *Der Mensch in mit-ten der Geschichte*. Luzern 1936, 380 lk.

Jakob Burckhardt on XIX sajandi suurte ajaloolaste ridades kahtlemata üks omapärasemaid ja huvitavamaid kujusid. Ta uusi vaatekohti avav looming kultuuri- ja kunstiajaloo alal on oma julgete seisukohavõttudega tugevasti mõjutanud kaasaegsust ja hilisemaidki sugupõlvi. Burckhardt lähenes oma uurimisesemeile ikka teatavaist üldistest lähtekohtadest ja otsis konkreetsete ajalooliste nähtuste selgitamisest vastusi suurtele ja olulistele ajaloo-filosoofilistele probleemidele.

Käesolevas töös on K. Löwith endale ülesandeks seadnud Burckhardti teoste analüüsi najal ja ta rikkalikus kirjavahetuses leiduvate väidete ning seisukohtade toetusel selgitada ta ajaloo-filosoofilisi põhivaateid ja anda neist üksikasjaline süstemaatiline esitus. Autor eelistab Burckhardti ennast rääkida lasta ja toob ohtraid tsitaate nii Burckhardti suurtest uurimustest kui ka ta võrdlemisi vähe tuntud ja üldsusele raskesti kättesaadavaist

¹⁾ Kahjuks pole mul korda läinud hankida vastavaid monograafiaid Uruguai ajaloo kohta. Vt. ka K. Haebler, *Geschichte Amerikas*; Leipzig 1923, lk. 324 j. — H. Lufft, *Geschichte Amerikas*, I; Berlin und Leipzig 1912, lk. 128 j.

²⁾ Viimased esinevad tol ajal Montevideost sageli väljaveetavate kaupadena; vt. Urquhart (töö on osundatud *Ajal. Ajak.* 1936, lk. 17), lk. 747.

³⁾ Vt. *Ajal. Ajak.* 1936, lk. 18.

erakirjadest paljudele väljapaistvaile kaasaeglastele. Et Burckhardt teatavasti omas iseseisvat, kriitilist vaimu ja elavalt ning järsult reageeris kaasaja aktuaalseile nähtustele, siis pakuvad need väljavõtted ta kirjavahetusest rafineeritud maitsega lugejale suurt vaimset naudingut.

Burckhardti ajaloofilosoofia käsitlemisel rakendab Löwith enamasti kontrastide ja võrdluste meetodit, kõrvutades ta vastavaid seisukohti temast tunduvalt erinevate aatlejate omadega. Nii on juba töö esimene osa pühendatud Burckhardti ja ta vaimse antipoodi — Fr. Nietzsche suhete jälgimisele. Selgub, et Nietzsche kogu oma eluaja pinevalt ja innukalt püüdis võita oma aastailt vanemat ülikoolikolleegi oma filosoofilistele seisukohtadele ja tahtis arendada temaga lähedast, intiimset sõprusvahekorda. Ent Burckhardt suhtus kõigile neile lähenemiskatseile viisaka, kuid kindla reservatsiooniga ega leidnud Nietzsche õpetustegi suhtes viimase poolt palavalt oodatud tunnustussõnu. Burckhardt pidas XIX sajandi üheks suurimaks paremuseks ta ajaloolist vaatlemisviisi, ajaloolist teadvust, mis võimaldab vajaliku kontinuiteedi leidmist eelmiste kultuuri-perioodide ja kaasaja kultuuriehu vahel. Seetõttu oli talle täiesti vastuvõetamatu Nietzsche individualistlikule voluntarismile omane püüe end minavast võimalikult täiesti lahti raputada ja võimsa tahtepingutusega üleajaloolise üliinimese tasemele tõusta. Sellist ajaloolise traditsiooni eitamist ja ajaloo teaduse hülgamist ei saanud Burckhardt kaasa teha, vaid asus selle suhtes kindlasti eitavale seisukohale.

Edasi rakendab Löwith Burckhardti ajaloofilosoofiliste vaadete selgitamisel nende võrdlemist Hegeli ja Kierkegaard'i ajaloofilosoofiaga. Hegel rõhutas individuaalsete jõudude tihedat sõltumust objektiivselt ja üldisest ja nägi ajaloo käigus vaid mingi „maailmavaimu“ järkjärgulise eneseavalduse protsessi, kuna Kierkegaard lähtus üksikindiviidist, mille ta kuulutas ajaloolise arengu ainsaks eesmärgiks ja põhiteguriks. Hegeli objektiivsusefilosoofia ja Kierkegaardi rõhutatud subjektivismi äärmuste vastu kaitses Burckhardt ühtlasi indiviidu õigust iseseisvale arengule ja üldiste ajalooliste põhitendentside ja suundade olulist osatähtsust. Ta pidas ajaloolise arengu keskseks teguriks „teotsevat ja kannatavat inimest, nagu ta on, ikka oli ja tulevikuski saab olema“. Ta ei käsitanud ajalugu tundmusküllase refleksiooniga, nagu Kierkegaard, ega paigutanud seda abstraktsete mõistete raamidesse, nagu Hegel, vaid püüdis teda mõista eelarvamustevaba isiksuse avara ja kriitilise pilguga. Rõhutades individuaalsuse keskset ja loovat osa tunnustas Burckhardt samal ajal indiviidu sõltumust suurist ajaloolistest põhijõududest.

Väga huvitavad on Löwithi töös need osad, mis käsitlevad Burckhardti suhtumist kaasaega ja Euroopa tulevikku. Burckhardt leiab, et kolm suurt vaimset jõudu, mis Euroopa kultuuri seni kandsid, nimelt antiikne müüt, kristlik dogma ja uuema aegne vaba vaim, on XIX sajandil suurel osal oma mõjuvõimu kaotanud. Tehnika areng ja demokraatlik nivelleerumisprotsess põhjustavat „tsiviliseeritud barbaarsuse“ tekkimise, mille tagajärjeks võib poliitilisel alal olla mingi uus, poolharitud massidele toetuv ja vaimset vabadust järsult eitav diktatuurivorm: „und unserer Klasse (s. t. vaimset vabadust hindavate kultuuriinimeste) zuliebe geschiehet dabei nichts!“ Sellised prohvetlikud arutlused, mis tunduvalt otse tsitaatidena kaasaegsete kultuurifilosoofide (J. Ortega y Gasset'i, Th. Mann'i) tõist, näitavad, et sel Baaseli vaimuaristokraadil oli õigus, kui ta vaidlustes Nietzschega rõhutas ajaloolise koolituse vajalikkust kaasaegsuse hindamisel ja tuleviku arengusuundade prognoosimisel.

P. T.

Eesti Kirjanduse Seltsi

perioodiliste väljaannete omandamist pole veel keegi kahetsenud!

Elav Teadus — populaarteaduslik seeria, mis oma sisult seisab paremate välismaa sellelaadiliste väljaannete tasemel. Ainevalikult on ta vägagi eluline ja huvitav haritlasele ja esitusviisilt arusaadav ka algkooli lõpetajaile. Moodsast kodukorraldusest praegusaja maailmapoliitikani, kosmose ääretusest üherakulise olese abitute liigutusteni ulatab ta valdkond: kõige mitmekesisemad vaimu- ja loodusteadused leiavad peamiselt eesti teadlaste poolt usaldatava esituse asjatundliku toimetuse juhatusel. Varustatud rohke pildimaterjaliga ning rõõmsate värviliste kaantega, ilmub aastas 12 ca 112-lk. raamatut, à 1 kr., ette tellides **9 kr. aastakäik**.

Suurmeeste Elulood — biograafiline seeria, mis tutvustab maailma suurte isikute elu ja loomingut lapsepõlvest surmani, näitab võitlusi ja raskusi, võõraid maid ja rahvaid ja ajaloolisi aegu põneval ja kaasahaaraval kujul. Peale teadmiste rikastamise annavad elulood usku ja julgust ellu; väga tihti on kuulsaid mehi võrsunud kehvestest oludest ja nende elukäik on heaks eeskujuks igapähele. Aastas ilmub 6 piltidega umb. 150-lk. raamatut, ette tellides **7 kr. 50 s. aastakäik**.

Maailmakirjandus — ilukirjanduslik tõlkeseeria maailmakirjanduse klassilisist teoseist nii proosas kui värsis. Ta koosseisu kuuluvad tööd, mida loetakse suuriks vaimseiks väärtusiks kõigi rahvaste juures, mis on alussambaiks Euroopa kultuurile ja mida õpitakse koolides. Teoste ainult nimepidi tundmine nende kättesaamatuse tõttu võõras keeles võib alles nüüd muutuda nende sisuväärtusest osa saamiseks; liiati nende tõlkijad valitakse parimate asjatundjate hulgast. Arvustus ongi MK esimesele, 1936. aastakäigule andnud täie tunnustuse. Aastas ilmub 6 umb. 300—600-lk. raamatut, à 3 kr. 75 s. — 6 kr., ette tellides **18 kr. aastakäik**.

Eesti Kirjandus on kuukirjaks kõigile neile, kes huvituvad kirjanduse, keele, kultuuriloo, rahvaluule ja -teaduse küsimustest ja kes soovivad kursis olla ilmunud raamatutega. Olles eesti suurimaks kirjandusekäsitlejaks ja -arvustajaks, kannab ta kokku varanduse, mida võib tarvis tulla igal ajal — nüüd ja 10 ja 100 aasta pärast. Lisana ilmub „Eesti raamatute“ üldnimestikus“ on toodud hoolas bibliograafia kõigist Eestis ilmunud (ja Nõukogude Vene eestikeelseist) trükiseist. Aastakäik 12 nr-t, à 50 senti, ette tellides **5 kr. aastakäik**.

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Tartu, Aia 19, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool ülevajate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvestiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), V. Ernits, O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmaa, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, dots. A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Kõpp, H. Laakmann, E. Laid, dots. L. Leesment, M. Lepik, dr. O. Liiv, F. Linnus, L. Loone (Rebane), N. Loone (Treumuth), L. Mark, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve†, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksoo, prof. K. Ramul, G. Rauch, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Tarvel, E. Tender, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling† (Rootsi), prof. A. H. Wirkunen† (Soome), prof. V. Voionmaa (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. Tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksiknumber 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

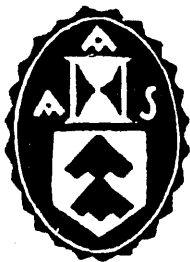
Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1936. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.

AJALOOLINE AJAKIRI

VIIETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

1936

T O I M E T U S :

H. KRUUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM / H. SEPP / P. TARVEL

Ajaloolise Ajakirja XV aastakäigu (1936) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lk.
E. Blumfeldt, Rootsilisest asutusest Saaremaal	153—163
H. Fischer, Venemaa Balkani-poliitika Balkani sõdade ajastul (okt. 1912 kuni okt. 1913)	65—83, 115—131
H. Kruus, Liivimaa õigeusuliste talupoegade rekonversiooni- liikumine 1860-ndail aastail uurimisülesandena	180—184
A. Korhonen, Baltlaste läänid ja donatsioonid Soomes XVIII sajandi alul	49—56
E. Laid, Täiendatud Muinasvarade kaitse seadus	164—168
L. Leesment, Esimese eesti purjelaeva sõit üle Atlandi . 14—18,	190—191
O. Liiv, Eestlus Tallinnas Rootsi aja lõpul	19—24
F. Linnus, Baltimaade orduaegsest mesindusest	1—14
G. Mickwitz, Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta .	62—65
A. Soom, Merkantilistlikkude põhimõtete rakendamise esimesi katseid Narvas	97—115
M. Sorgsepp, Austria-Ungari Balkani-poliitika aastail 1912—1913	131—153
V. Voionmaa, Eesti majanduslikke mõjusid Soomes vanemal keskajal	56—62

Ülevaated, nekroloogid.

E. Blumfeldt, Teised Eesti-Soome ajaloolaste päevad	90—94
P. Haliste, Gustave Glotz †	25—35
O. Liiv, Ajalookirjandus Eestis 1936. a.	169—180
M. Sorgsepp, Akadeemiline Ajaloo-Selts 1935./36. tegevus- aastal	83—90
P. Tarvel, Henri Pirenne'i ajalooteaduslikust tegevusest	36—45

Varia.

E. Blumfeldt, Põhjamaade ajaloolaste kongress Stokholmis ja Upsalas 9.—12. aug. 1935	45—47
L. Leesment, Ph. Heck, Blut und Stand im altsächsischen Rechte und im Sachsenspiegel	186—188

	Lk.
O. Liiv, A. Pakaslahti, Suomen politiikkaa maailmansodassa II	47—48
O. Liiv, W. Tham, Axel Oxenstierna	96
O. Liiv, H. Speer, Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland	188—190
O. Liiv, Etienne Batory	190
M. Schmiedehelm, Eurasia Septentrionalis Antiqua X	94—96
M. Schmiedehelm, Carl Engel, Vorgeschichte der altpreussischen Stämme	184—186
M. Schmiedehelm, Viljandi muuseum	186
P. Tarvel, Karl Löwith, Jakob Burckhardt	191—192